काव्यप्रकाशटीका
उदाहरणप्रदीपाभिधा
२०८

१२५ पत्राणी

पद्धा १

उदाहरणप्रदीप

४१०

श्रीगणेशाय नमः स्वाधीनपतिका काचिदसकृदुपभुक्ते स्वपि वरोपकरणादिषु उत्कटासक्त्या तेषामस्थानोपादे
यतां स्वचयंती सखीमाह यः कौमारहर इति अत्र सम्भवदाउपभुक्तत्वार्थकः हि शब्दोप घप्पर्थकः सच सर्वत्रान्वेति अ
स्तिक्रियाध्याहारश्च यः कौमारहरः वरः पघपि सस्ववास्ति चैत्रक्षपाश्च घपि ताः स्व संतो मादिक्रमेणागच्च यः कौमारं वा
त्यं परमरसिकत यानत्रापि संभोगे छोत्सादनेन न्हनवान् कौमारं अभिचव यौवनमित्यर्थेन चात् निषिद्धलक्षणा
पत्नेः प्रियते प्रियत्वेन स्वयमंगीक्रियते इति वरः एतेनोभयानुरागः सूचः उपभुक्त एवनानुपभुक्त इत्यर्थः उन्मी
लिनाविकसिता स्तेन यौवनलाभः कलिकावस्थायामेव शैशवान्माकनीवा संनिकलतानन्नुजातिः चैत्रेण स्यास्त्र
संभवात् प्रौढारुपुद्दीपनादिशागल्भाशालिनः अनोमंदत्वेप्पविरोधः कदंबो धूलीकदंबः सर्वदिक्संचारित्वेन
कदंबाकारा अनिला इति वायुविशेषणं वा तेन चैत्रस्य पाइस्यनेनाविरोधः वसंते सकलपुष्पाणि वर्ण्यंत इति कवि
संप्रदाय इत्यपि कश्चित् यत्तु भादस्य पाइति पाठकल्पनं तन्निर्बीजं यत्तु महू षणां वर्षामुनरीकचेरनस्यावणीनादि
तिनत्रकथनिकुंजेन दनोचित्यपिनी रनिकुंजे नदनोचित्याभावात् यथा मे चैमेंदुरमिम्याद्वाविति दीपिका चोव एम

१

धारणेन गवेत्यर्थः अत्र शैवालावृतानइति भिन्नविशेषणत्वात् अनिलमात्वस्योर्णीयकत्वापिकात्वप्रतीतेः सुर
भित्वेन चास्याः पद्मिनीत्वलाभः चकारोऽप्यर्थः ऽस्मीत्यहमर्थकाव्ययान्तं नरं योज्यः अस्मीत्यस्यपतिइः न त्वेहि सेवनस्य
स्पर्शादेरिष्टलाभो न स्यात् तथा चाहमपि सेवतुत्कंठाहत्त्ववस्थानरं न प्राप्तेत्यर्थः तथापि नत्तरसकृदुपभुक्तस
कलसामग्रीसत्त्वेपि नत्वेन्दुपभुक्तरस्यर्थकं सुरतेन्यंतोपादेयत्वात् गुरुसांनिध्यादिनाक्षणमात्रविरामेप्यनंतो
त्कंठया रिवघमानायास्तथा पुनस्कंठ[illegible] नइति विरोधो निरपि संगच्छतेनेन सुरतलीलाविधिरपिन्ना
न्याहृश्योपेन क्रीडास्थाने मे पुनरुत्कंठा स्यादिति व्यज्यते रेवायानमेदायारोधस्तीरं वेन सीत्नना विशालत्वनयालमानराभ्य
पत्तेन सेवनरत्तस्पनतलमधोदेशस्तस्मिन्नुरुसुरतेहेतुर्योव्यापारोगमनादिस्तन्त्संबंधिनीलीलावेषविन्यासादिः पद्मानदे
तुव्यापाररूपा पालीकुसुमाभरणादिप्रसाधनरूपा स्मिताभ्रूलंबच्छुंबनादिरूपा वा तदिधोन संपादनेऽत्यर्थः आत्म
नः प्रकृतिविशेषो बहुकालव्यवधानं वा तेषामनंतोपादेयत्वं वा रनुत्कंठया विभावनीयमिति विभावनालंकारइति
दीपिकाकृत प्रकृतिविशेषरस्यस्यइतरजनविलक्षणः प्रकृतिविशेषइत्यर्थः एतेन प्रकृतिविशेषइत्यनुक्तं सा चे

वास्मीत्यनेन परीरहनत्वादिति मंदोक्तं प्रत्यंपार्यंतिकास्वादहेतुस्थाच्च विभ्रमः स्वाधीनपतिकायाश्चापि गुरुसांनिध्या
दिनाक्रोशस्यानाशसारेव जनमिथुनस्यनिधिस्थानापास्येवमुरतप्रतिबंधेनतत्संभवादिति दिक् अविमृष्टविधेयां
शोऽरुरस्फिंध्यः स्त्रीः नायकमानेनुभेषितांहतीनदुपभोगस्तु सवचरत्वानेनविनैवापातांकिमिदमितिपृष्टवत्यांनापिका
यांवापीत्वानव्याजेनगोपयंतीदृष्टौ प्रतिनापिकायाउदासीनेत्रगोपनापस्नानकार्यत्वप्रतिपादनमुखेनसंभोगचि
ह्नोद्घाटिकाइयमुक्तिः निःशेषेति गपत्रुस्नानस्यहृस्वम्उपगनत्वेनदुपपादकनिःशेषेत्यादिवाक्यासांगत्यमितितत्र
संभोगप्रकाशनस्यापिस्नानकार्यप्रकाशनमुखेनेवविदग्धोक्तमनापिकयाऽविदग्धजनप्रतारणायकर्त्तव्यत्वात्तं
जनयातत्त्वाक्षेपश्चेपस्यकनुमुचितत्वंतत्त्वतत्त्वंगतेः न च तयापिस्नानततदंतिकगमनयोर्द्वयोरपिहृत्वानिवेदिताया
रन्यतरस्यापिसत्त्वात्वापत्तोतंदतिकगमनस्यमिथ्यात्वोपन्यासोनिर्बीजएवस्यात् इतिवाच्यं द्वयोरप्युक्तयोस्नानस्ये
वसत्त्वात्तत्तदंतिकगमनस्यागमनेनत्वरूपमेवागतः स्यादितिप्रतिपादनस्यतत्त्वस्यत्वाभाससस्यचाविदग्धजनप्र
तारणोपयोगित्वात् नत्वस्याधनादेरत्वंतमिथ्यात्वप्रतिपादनस्य च तत्कारणोमिथ्यात्वकथनप्रयोजनत्वाच्चरुः

कमिथ्यात्वकथनस्य सत्यत्वया प्रतिभासमानत्वात्मार्थोपि मिथ्यात्वंजनहारणान्निःशेषत्वादिव देवाधमपदत्वंगो
पकारकत्वाच्च मिथ्यावादिनि तद्दृति कमगत्वेन मयागत्वा बहुधा प्रसाधितोपि नागमद्वीतवादिनि हृत्तिनतु सखिम
न्मनारगादि कर्तृत्वान्नरमेनमिथ्याभाषणायोग्यप्रमाणं धवजनस्य महत्त्वस्मरणस्यापीडाजनकं नतु हेश पासं पादना
दीति ज्ञानशक्त्यैश्वर्यतः मन्त्रकाशान्यद्वाहृतः अस्मिन्देशे वापी स्नानं गमात्सिस्नानकालान्तिक्रमथभयान्नदीमदी
यप्रिपयोरंतिकमगत्वैवेत्यर्थः तस्य परवेदनानभिज्ञस्य महेशस्य स्वतापुनरेगा येनैवेत्यर्थः अधमस्य परवेदनान
भिज्ञस्य बहुधाकृतापराधस्य अद्वेतनस्तस्यैतत्साभ्यां मिथ्यात्वस्यैवोपपत्तिः नतु पपादकमाह निरिशिपतस्तवस्तनयोस्त
टप्रान्तमनस्थितः निःशेषंयथास्यात्तथा स्नुतं सर्वस्मिन्वन्दनं यस्मात्तथा नतु उरस्थलं नापि संधादिरूपनिम्नोन्नत
भागोपिवाप्यागंभीरजलाशयत्वात्पिच्छिलतीरत्वात्तत्र नवहलयुवजनत्रपापारवश्यादसंहृदयलग्नायुस्वस्ति की
कृतभुजलतापुगलेनतटस्पेवेग त्वत्तनयापरामर्शात् अतएव च्युतं नतु च्यावितं क्षालितं वा अंगपक्षेतु नचैव मर्दना
धिक्यात्संध्यादौ नायक करपरामर्शी योगाच्युतेवमुक्तानतयावहलजलसंबंधाद्दृनशोधनांगुल्यादीनामधि

३

3

कसंमर्द्दवहनाद्वाधरस्यैव नितरां मलरागः नलीयत्न्ननूत्तरोष्ठः न्तु ज्जनयानन्संबंध मां यानूत्वरयासम्यगस्मात्नना
द्वंभंगपपक्षेतुनैवैवतुंवनाविधे श्रोष्ठजन्निषेधाद्वनैवैवनक्तंतंनयात्वंनेवेहूरंपांनभागेरुवानंजनेस्तानकारनेमुद्द्रगा
तमध्येजलसंबंधाभावान्भंगपपक्षेपांतरुवतुंवनाविधेमध्येनत्रिषेधाद्वनैवैवानंजनत्वंहूरमम्मपीमिनित्वयुक्त
मेवइपंनवनतुः नन्वीक्तशास्त्रानोन्नरमभोजनानग्रनरुवपुलकिनाजनभयारंगजत्नाहूरीकररगान्पुत्नकोरा
मोक्रमः भंगपपक्षेकार्यमुरमश्वमान्पुलकस्वनत्रातुभूताद्भुतरसस्मररगान् स्वसंस्पर्शीरनत्वाह्लारुवंविदग्धाया
स्त्रठनान्वर्यपागचोग्युक्तासाधाररणवैनेषुवाक्यार्थे स्ववगनेषुवज्ञाविदग्धोन्तमन्नापिकात्वान्बोध्यायाश्चदुःशी
लत्वादिरूपवैशिष्ट्यवत्वाद्धमपदार्थेदुःस्वयोजककर्मशीलत्वरूपावाच्यतादृशायांनाहृशकर्मीनरसाधाररोप
नावस्थितेमाधासेनपिव्यंजनयाहूनीसंभोगरूपताहृशाकर्मशीलत्वनाकारेरगपर्यवसानिइदमेवञ्चाधमपदस्यव्यं
जकत्वंनामस्पष्टमिइनरानपेक्षनयाव्यंगवोधकत्वाद्वधाधाम्पचंरनच्यवनादीनांतुस्तानकार्येनयानिवह्नानांयोग
नयासंभोगागमभूतास्नेषवतुंव नारिकार्यतयात्रपिपतिसंधानेसतितव्यंजनद्वारानन्नाहिमेनेवसंभोगगमकत्वमि

राम

३

तिविशेषः तत्कथनं तु अविरक्तजनप्रतारणायापाः ततः स्नानसमये त्वभासायरनेन नीचकर्मकारित्वस्याधमपदवाच्य
स्यथकं व्यंग्यमित्यपास्तं हृनीषषणसापेक्षत्वादपि ननु पयपत्ने स्नानसाधारणार्थमेव वापीमित्युक्तं ननु गरहं सरः न
दीमिति वा अत्र पक्षे निःशेषेत्यादिवाक्यार्थे सुतवेत्याधाहारेऽपि नन्वेन पदमादुःखितकविनिबद्धोक्तौ उक्तेरसामा
ञ्जस्यदुःखातिशयपंजकत्वेन गुणत्वात् अतएव न विधेयाविमर्शोऽपि दोषः स्यादुःखत्रपस्कृतत्वापांवाधवबुद्धि
र्थत्वं तस्मिन्नर्थे मतणामे मतमुक्तमेवमप्येवंविधवंचनापात्रत्वमितीर्ष्याहेतुकविप्रलंभसंचारिनिर्वेदध्वनिः त
द्गुणाख्यहृतीभोगः चंदनचर्चनादीनां च वाच्यानां व्यंग्यानां च परिरंभचुंबनादीनामभावानां संभोगोत्कर्षहारेणो
र्थायातु तजकानामपि निर्वेदोत्कर्षकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । ग्रामतरुणमिति संकेतस्थले यासंगवशनानागतास्ती
यतत्स्थलगमनं ज्ञापयितुं तत्र समवंजुलमंजरीमादायोपस्थितं नायकं दृष्ट्वा विषण्णाया विप्रलंभवर्णनमिदं ग्रा
मतरुणमिति ग्रामे एकस्तरुणः तेन दुर्लभत्वं प्रयुक्तमित्यनेन जन्मावध्येकग्रामवासादनुरागदार्ढ्यं संकेतदानयो
ग्यतावाच्यज्ञाने देशांतरस्थितसंभवादिति तन्न एवं हि हिंतांतरे संभोगप्रत्याशानुवृत्तौ विप्रलंभस्यालग्नत्वापत्तेः

४

तरूपाइति द्वयोस्तरूपत्वेन परस्परानुरागोत्कर्षो ऽत्र अन्यतेनैव माद्रिमलिनीभावोपपादकं विशेषणं वञ्जुलोऽशो
कः नवेत्यनेन नूतनत्वस्फुटनः करग्रहरागस्योक्तिविशेषमाविनकरणीयता एवं च संकेतनिकेतनचिह्नहस्तनायकदर्श
नकृतं मालिन्यं विप्रलम्भरूपव्यभिचारिभावोत्कर्षकं जनमुखेन विप्रलम्भाभासमुपस्थापितं इत्यस्यैव सनाथायुक्तः नाथ
सहितनस्थितिनाशितशोभाशालिनतया नायिकया दर्शनेऽपि अविनर्कणीयता मुहुः वारंजनतानभयेन दर्शनेसान
त्यविरहात् परस्परं त्या भवतीति वर्त्तमानतानिर्देशाभ्यां दर्शनमलिनीभावयोरविरामः सूच्यते ग्रामनरूपाणां मुहुः परस्प
रमास्तरूपाणां मुखच्छाया मलिना भवतीति सिसंबधपरस्परस्माइति वर्त्तमानो निर्देशाद्दर्शनसमय एव मालिन्योदयात्का
र्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः ३ स्वच्छेति मंदाकिनी गंगा वः युष्माकं मंदतां अज्ञानं पापं वा
व्यपोहयतु मष्टि तिमि घातिनियोजनाभिंगा दितिपाठः प्रामादिकः आशिषि व्रा धातुकत्वेन ध्वमू विकरणाभावे
महर्षिसेवितत्वेन तीर्थान्तरातिरेकं दर्शयितुं विशिनष्टि स्वच्छेति स्वच्छंदं स्ववशं नंदनवनान्नाद्रिपर्यन्तं यथा
तथा उच्छलन्तः उद्गच्छन्तः अम्बुविशेषणं तेनानु वाहुल्याद्गाम्भीर्यत्वाभः अथ च अच्छं निर्मलं कच्छस्य जलस्य प्रा

राम

४

यदेशस्य कुहरे तेन रंगन्न नविले घानं डुबलं नदिन र न वेगातिशयेन वलवन्नुद्दरमप्यंबु विशेषरां व्याहृ घाना ह स्वान
दिनेरेति स्त्रीलिंगमंबु षष्ठ्या विशेषणं अंबु नश्यष्टापरपराकां निर्वानयाम्रष्ठेन विनश्यन्नु मोहो अज्ञानं येषां अन
एव हर्षः स्नानस्पर्शाधान्याराह्निकत्वेन लाभेपि पृथगुपन्यासः यत्तु स्वस्यैव दाङ्घा यङ्गेनितदृपिकयोश्चिन्त्सर्वोज्ञा
र्थपरत्वेनैवनेयमपुनर्विशिनष्टि सामान्येन च नरान्तवरूपकत्वमपि विशेषं दर्शयितुं उद्यतप्रकाशमानाः उद्दाराम
हानोदर्दुराभेकाया मुरवं विधा दयः कंदराय स्यां सानरंगाभिघानेन परिभंगेन नासांप्रकाशनानन्तयादीर्घा आय
ताः अदरिद्राशाखादिबाहुल्येन क्रकशायेद्दमास्तथा मदम्भोपि दीर्घ इति हृयानन्द्रोहः पानं नेते नउद्रेकउ र्थसरसरं
नघ्रक्तायेन रंगा स्तत एव मेडुरमदोनि विडाहंकारो यस्याः महामीति पाठे तेन उद्रेको येषामीदृशायेम हामेय इति व्या
ख्येयं अन्येतु दीर्घ इति भावप्रधानं तेन दीर्घत्वाद्दरिद्राइस्मर्थः यद्वा दीर्घ इति मंदाकिनीविशेषणं दरीषु दीर्घा इति
स्तेनस्यार्थः अदरिद्रत्वा हिति पंय ह्रानत्रापिनाकारप्रश्लेषः दरिद्रत्वं चश्रवाहसंबधात्तु थमस्लनयाग्लानत्वमित्या
हुः यत्तु दर्दुरः पर्वत विशेषः पूर्वव्याख्यानेक थ कुहरेति पीनस्तत्रा पत्नेः मंदाकिनी च न गंगा किंतु दक्षिणास्थन

घनं रमेवनं सेवध्व इदं इरगिरिः संबंधादिति कश्चिन ननु प्रसिद्धविरुद्धमिति ५ विनिर्गतमिति यं प्रकृतं हयग्री
वं मानं दशत्रु मानं रवरणडकं मित्रमानदातारं आत्ममंदिरान्ननु गृहात् विनिर्गतं ननु प्रस्थितं नापमरावत्यां प्रवि
ष्टं यद्दृष्ट्या अमरावती विजया विधायि रणाप्रियया कयाचिद्दृष्ट्या मादृशे शाधीनत्वमपि अवरणान्वपि विनिर्ग
मे विशेषणमेव ननु पल्लक्षणं विनिर्गमस्य प्रयोजनं तन्नराधीनत्वं वा गमनाव्यपि अमरावतीपते रत्नापि गतस्माया
तीति संभावनायां यथा समसंभवान्मादृशस्य च हयग्रीवस्यैव योग्यं नर्ष व्यंजकत्वात् उपशुन्यकरणोपकरणिकया अस्तुत्वान्नु
हूननु रवेन संसंभ्रमेण सभयेन इंद्रेण अव्याहतैश्वर्येणापि स्वयमेव दौवारिकाह्वाने विलंबासहत्वान्नद्रुतं शीघ्रं प्रणि
त यथा कथंचिन्निक्षिप्तानन्तु विषमं अनिहितां अगत्वा ननु कपाटफलके एव लापितेत्यभिभावः उपश्रुतेति पानन
क्रियया समानकर्तृकं अत्र अमरावती स्पष्टलीलं ५ इतिकाव्यप्रकाशे नागेशभट्टकृते उदाहरणप्रदीपे प्रथम उ
ल्लासः १ श्रीः काचिद्रूपनायकसंगमाधिनी वहिर्गंतुं मानं रमाह मा राड्डति मानंगेहोपकरणम घ रवल्लुनास्ती
तिकथितं त्वया न द्रणाकिं करणीयमेवमेवनवासरस्थायी अत्र मानरिमन्नेनादेशयोगपत्त्वमलं घनीयाज्ञत्वंच

५

ध्वन्यनेगृहेष्वनेनावश्यकतोपकरणांअन्नंधनधान्यादिसामग्रीसमर्थकत्वेनसाकल्येनेनान्यथासिद्धिपरीहारः
एकैकस्यंधनादेरसत्वेनुपार्श्ववासिनोपिग्रहणासंभवः अथेष्वनेनापैवसंपाद्यत्वंसाधितंप्रतिपादितमितिसत्व
शंकाराहित्यंतत्त्वयाइत्यनेनस्वकल्पनाराहित्यमनादित्यनेनहेतुत्वयैकेनावश्यपवक्तव्यत्वंकिंकरणीयंकर्तव्यंभरणोत्यनेन
नस्वपोषणरणएवमेवाधुनाहस्थमानावस्थ्यएवमेनदिनावसानेत्तत्वेरणयापिकुत्वांगनयामयानगंतव्यमितितत्वर
याभेरषेत्विवाघोत्यनेस्यायीनस्थिरोनेत्यर्थः एवमेवन्यापारम्भत्यएवस्यायीनभवितुमर्हतीत्यर्थइत्यन्येकेचितुप्रत्य
हंगृहकार्यव्याप्तनयास्वैरविहारंकर्तुमसमाकाचिन्मानरंस्मनाहेत्यवतार्यरोग्याज्ञाईतिपाठमंगीकृत्यएवमेवदिव
सेनयातिगृहोपकरणांगृहकार्यंअद्यैववनास्तिनत्वन्यदाननयाचनइव्याप्तनापानकरणप्पवसरइत्यतिप्रसंगशंका
वारणांएवमेवव्यासंगंविनानयाचनिर्व्यासंगनयास्थातुमशक्यत्वान्गृहेचकर्योभावत्किंकिंचित्करणीयंअ
वश्यकर्तव्यमरणानदर्थंबहिर्गंतुंपेरयेत्यर्थइत्याहुः तन्मतेबाहुल्याकादावश्यकेऽनीयरअन्यथाकिंचिद्वरेणस्येवव
देत्प्रकरणाच्चकार्यमेवेत्यभेनगृहोपकरणामितिवाचुष्ठजेपने एतेनकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वज्ञापनंविनाननया

६

शंकाराहित्यं प्रत्युतानावश्यकत्तयाशंकैव संभाविता स्यादिति मंदोऽक्रमपाक्रमित्याह प्रियात्विति नयार्थप्रहितां तामुप
भुज्यागतां दूतीं प्रति नायिकाप्याह साहेंतीति साधयंती सखि सुभगं क्षरोक्षरोहं नासि मङ्गलकेते सर्वस्वेहकरणी
यसहशं तावद्विरचितं तत्त्वया मत्कृते मदर्थे सुभगं सुरतेनायकं साधयंती आत्मवशं कुर्वती सन्निहितकयगमना
यप्रतिसरणं अनुनयंती गात्रं साहयंती त्वपि सरणार्थः साहेंतीति पाठे शासती त्वर्थे इत्यन्ये सरोसरोप्रतिक्ष
णं हूतासि रखिन्नासि मदर्थे त्वरैवं दशा सवती त्वया तावत्त्वयात्तु सङ्गावः साधुत्वस्नेहः मद्विषयस्तयोः करणीयं
कार्यं सहशं उचितं तत्त्वाच सम्भावस्य च यत्कार्यं स्नेहस्य च यदुचितं तन्न द्विरचितमित्यर्थः यत्तु एतदर्थे बाधकं स
मभिव्याहारोऽत्र नास्ति तस्मात्ताभ्यां यत्करणीयं कार्यं तत्सहशं कार्यं ताभ्यां यादृशं कार्यं तादृशं त्वया विरचितं फ
लं तु देवायत्तमित्यर्थमाह तत्तुच्छ पक्षे तेऽस्तरेतरहंद्वसमाहारद्वन्द्वगर्भषष्ठी तत्पुरुषे यथासंख्यान्वये बाधका
भावात् टिप्पुभादिवत् ज्ञा मात्रसमाहारइति मतेऽतरेतरयोगेऽवाज्ञापि बोधे वैलक्षण्याभावेन यथासंख्यस्य
सामाज्ञानात् साहित्यं भासतेऽतिमतेऽपि विशेषणीभूत साहित्येऽतरेतरयोगेऽ विशेष्यीभूतेऽपि तत्त्वस्य तु

राम

६

वीरत्वान्नविदग्धोन्नमनायिकया सहस्मितस्य वक्तुमनुचितत्वाच्चलज्जरागामूलीभूतबाधस्य शीघ्रनरमुपस्थि
तयेसद्भावस्नेहकर्येकन मित्रस्यैव वक्तुमुक्तत्वाच्च सहस्यपदेनाप्यधमपरत्वं वक्तो ध्वे वैशिष्ट्यादिबलात्तल्लक्ष
णाप्रतिसंधानेपि अग्यार्थबोधोपपन्नोत्तलज्जरागामस्लोदाहरणत्वाउपपन्नेश्च निरिक अत्र च निश्चितापकारिभावांप्रति
एवंविधचाहू अनुपपन्नासम्भावस्नेहेनादिनाशमविपरीतं शत्रुत्वाचरणारूपं तस्मात्तेनेन च कामुकस्यापराधस्त
त्संभोगान्माव्यस्यतेमम धम्मिस्तत्वादेतद्व्यंजनानंतरमपिनविरोधप्रतीतिः ग्रामक्षमरणानिकुंजभ्रमरणायोरविरो
धादित्यनेनोभेदइति दीपिकाकृतः ७ उअ इति पद्ये पश्येत्यर्थेऽव्ययम् उअ इति पदस्य निश्चलनिस्पंदाबिसिनीपत्रे राज
ते बलाका निर्मलमरकतभाजनोपरिस्थिता शंखशुक्तिरिव कस्याश्चिन्नापि कायाउपनायकं प्रति इयमुक्तिः विसिनी
पद्मिनीलता चलनं शरीरक्रिया स्पंदस्तदवयवक्रिया स्पर्शिकिंचिच्चलनइति धात्वनुसारात्कर्मधारयसमासः पुं
वत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावः यत्तुनिश्चलजनशंकयाविहारव्यापारनिवृत्तायोगेति कामुकसंबोधनमिति तच्च संके
तस्थानरूपव्यंग्यस्य वाच्यसिद्ध्यंगतापत्तेः एतत्संकेतस्थानं त्वयानतु संहितं मयैवोन्नीतमिति ज्ञानेनैव निरुधम

७
7

त्वमिहेहि स्यन्मे निश्चलास्वप्रयत्नाधीनक्रियाश्रत्वात्निस्पन्दनरदनधीक्रियाश्रत्वात्तेनवाघाघसंचारेपिध्वनि
तइतिकश्चिन्नमरकतोपमेयेवगाघायसंचारस्यध्वमितत्वात्निश्चलोचलः स्थावरः तद्धित्रिस्पंदेस्यर्थेइत्यपरेयत्तु
श्चचलाएच्छीतद्धित्रिस्पंदेसर्पेइतितत्त्वनिश्चलपदस्यानत्रासामर्थ्यात्किंचएच्छीवाचकस्यमित्यस्त्रीलिंगत्वे
नभाषितपुंस्कत्वाभावात्एवम्हागात्रुपपत्तिपीतिकश्चिन्नमरकतोनीलमणिः भाजनंपात्रंशंखशुक्तिः मुक्ताका
रंशंखघटितंपात्रंनतुमुक्ताशुक्तिः तस्याबलाकावच्छेतत्वाभावात्शंखशुक्तिपदस्यानत्रासामर्थ्याच्चश्वाचेतनो
पमयालेशतोपिशोभाभावः तेननिजनत्वगम्यतेकेचित्तुनापिकायाविरहवेदनांकामुकंप्रतिनिगूढंनिवेदयन्त्याः स
रन्याइयमुक्तिः निश्चेष्टाबलाकापांडुतानिशयानतत्त्वेनाध्यवसितासरवीविसिनीपत्त्रेतापाच्छयिताराजतेश्चत्रनिश्च
लश्चलसेतिकामुकसंबोधनमेवश्चचेतेनोपमयानिश्चेष्टत्वातिशयस्तेनचविमलंभातिशयोथंगपद्धुस्याहुः ८
मुरवमितिइंदुवदनायास्तनोशरीरेतनुरोमावउह्रमश्चाधिर्भावोमोदनैस्फीतोभवतीत्यर्थः उत्कृष्टवस्तुसंबंधात्स्व
यमप्युत्कर्षप्राप्तइत्यर्थः प्रकृतेसेवयसिंदुवदनातत्राप्येवंविधनवयौवनविजृंभणामित्यतिकष्टमापतितंविदग्ध

स्वकार्येजननेगनियंत्रितोभवति २

एम
७

युवजनसेव्यत्वं स्वेदेवननि अहो रमणीयतातिशय इति विस्मये गाभागे पनस पत्रं परमोन्नतस्य स्थानं युवजन
नयनानामिति हर्षे वा वक्ता मंत्रणसंतोषरेदाऽत्रकोशविस्मयइति नानार्थकोशात् स्फीततान्वितः। अनेक
स्याने ऽनेकविधकार्यजननरूपं स्पर्शेपनि मुखमिति यतो मुखविकसितं प्रसन्नं। स्मितरस्मितं स्यान्तस्पा दिना धरमि
स्त्रकूलस्य राहास्यविशेषरूपयत्र नयाभ्मृतं मेस्मितं वशात्ः नियन्तमवबद्धः कृतः वक्रिमा नियंगामित्वये नतया
भृतेन त्यागतिः गमसंस मुच्छलिता निरंतर मतिशयेन प्रादुर्भूता विभ्रमा पत्रन यामृता मनिर्दुद्दिः स्पन्दपरिमि
तविषयत्विका उरः वक्षस्स्थलं मुकुलितो मुकुलाकारो ईषदुन्नतौ स्तनौ यत्र जघनं उरुमूलभागः अशावधाय
वयवांतराविभागा यो द्दुरं आकलितस्फार भावउन्नत्त्वं पीनमिति यावत् तथा चासा धारणास्मिता उक्तेषुः
स्फुटमेव नोद्गमयवगमयतीति भावः। अत्र च पुष्पदलसंकोचविगमरूपस्य विकासस्य पुष्पधर्मस्यास्मितेस्व
च्छानियंत्रितत्वरूपवशीकरणस्य चेतनधर्मस्य हठो उर्ध्वगतिविशेषरूपस्य समुच्छलनस्य भूतधर्मस्य
विभ्रमे संस्थाप्या मर्यादाया स्यागस्य चेतनधर्मस्य मनो मुकुलितत्वस्य पुष्प धर्मस्य स्तनयोरुद्दुरत्वस्यान्तु

उत्कृष्टगुणवहनीयद्वयंतद्वत्त्वस्य उत्कृष्टगुणवावत्त्वरूपस्य वा ताहृशद्ध्यानराभावेनवानत्वात् १

खत्वस्यैवचेतनधर्मस्य जघनेमोदस्य हर्षस्य चेतनधर्मस्य अताहृशियोवनोद्गमे वाधितान्वयत्वादिकसितादिपदे
रूपदर्शितपदार्थोल्लंस्यनेतच्चविकासमसरणयोरधिकदेशसंबधरूपेककार्यकारित्वंताहृशकार्यघटितसाहृ
श्यंवासंबंधः आद्येस्फुटः अन्त्येगौरीमनोहारित्वंव्यंग्यंपरंवंवशित्वस्यनियतसंबद्धत्वेनसामानाधिकरण्यंतद्घटि
तसाहृश्यंवासंबंधः पूर्वेमोग्ध्यान्तरंच वक्रताप्रेक्षितस्यासोजहृदानीत्वभिमतस्येवेतिपुष्कराग्रगित्वंव्यंग्यंसमुच्छ
लनस्यतत्कार्यजातीयप्राहुर्भूतत्वेनतद्घटितसाहृश्यंसंबंधः सकलवशीकारित्वंव्यंग्यंतत्कार्यजातीयोः संबंधोत्त
न्त्यः तस्यात्यन्तिकत्वमपराहृतिरूपंव्यंग्यमितिकेचित् तन्मतेतद्घटितसाहृश्यंसंबंधनयामर्यादात्यागस्यापरिमित
विषयत्वेनैकाधिकरण्यंसंबंधः मुकुलितनत्वस्यपुष्पसंस्थानस्यसंस्थानमात्रेणसामान्यविशेषभावः संबंधउच्छि
न्नत्वेनतुसामानाधिकरण्यम् आलिंगनयोग्यत्वंव्यंग्यंपरईषदुन्नत्वेनसाधर्म्यसंबंधः मनोहरतीविशेषोव्यंग्यप्रकृतयप
रेणवमुत्सुकत्वहरूपस्येदुरत्वस्योत्कृष्टत्वेनसातिशयत्वेनरूपेणकार्यकारणभावः संबंधः उत्कर्षस्योत्सुकत्व
हेतुत्वात् रमणीयत्वंव्यंग्यम् अतोऽत्रस्फुटालक्षणानवाचेननजन्यस्फीततान हर्षजन्येतिकार्यकारणभाव

राम०

संबंधः कार्यज्ञानीयत्वस्यैव संबंधनयोपगंतव्यत्वात् स्फीतनागनः प्रकर्षविशेषोऽत्रांगं स्फारत्वलक्षणगाने विषसंवल
नत्वप्रकर्षोऽत्रांगमप्रस्तुतपरे एवं मोदस्य स्फारत्वेन समं हेतुहेतुमद्भावः संबंधः वास्तवहृगीयत्वेऽच्छ्वत्रांगमप्रमानिच काव्य
भावनापरिपक्वबुद्धेः सन्हृदयस्यैव प्रकाशनदीपिकाकृतनस्वविकासेना संकुचितत्व संबंधेन सातिशयत्वं लक्ष्यं सोर
मादित्वंगं परवशीकरणेन स्वाधीनत्वलक्ष्यते अभिमतविषयप्रवृत्तिः संबंधः प्राग्गुणत्रांगं समुच्छलनेन बाहुल्यं ल
क्ष्यते प्रयोज्यप्रयोजकभावः संबंधः वहुलं हि समुच्छलति सकलमनोहारित्वंमंगं संस्यापासनेना धीरत्वं लक्ष्यते हे
तुहेतुमद्भावः संबधः एवं गुणधनयागुरुजनसंनिधौ प्रियतमेप्रागीकृतमर्यादा मतिरासीत् इदानीं तु मोगम्यत्वागा
ज्जनयेत्यनुरागातिशयोऽत्रांगं मुकुलितत्वेन काठिन्यं लक्ष्यते निबिडावयवत्वं संबधः कठिनं हि न द्रवति यद्वा उन्न
त्वलक्षणं संश्लालिंगनयोग्यत्वमंगमिति शाहृः ॥ ९ ॥ सापि स्वयाशिशिरितजडा अनभिज्ञाऽर्जुनाः अपि कुंकुमेश्वीपरिश्व
यादपि सह्यत्वं संबधः परिचयः तस्मादेन्माद्भवचतुरजनचरितानां ज्ञाता रोमवंति हि स्त्रैणे कामिनीनां यौवनमदः स
पमेव ललितानि संचरणादर्शनवचनहसितादिगतभंगिविशेषान् उपदिशति तिन्पाच रग्धजनचरितस्वहृ

२

१

पानभिज्ञानानामपि विनेयोपदेशं सकृत्संबंधात्तदवगमः तत्किंवक्तव्यं नन्वत्र रूपाभिज्ञानां तदभिलाषुकाणां उप
देशेन हि ज्ञानमित्यत्रेति भावः ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपोपदेशकर्तृत्वस्य चेतनधर्मस्याचेतने पीवनमदे बा
धात्सामान्यविशेषभावसंबंधेन ज्ञापनमात्रं लक्ष्यं अनायासेन ललितादिज्ञानं अंगं उपदेशेनानायासज्ञान
स्य प्रसिद्धत्वात् इदं च विदग्धविदग्धवेधके चित्तुपयायुतं योजयंति नन्वमी उत्तरार्धमर्थांतरन्यासः इत्याहुः ललि
तानि सुकुमारतया गात्राणां विन्यासो ललितं भवेत् इत्युक्तलक्षणानि ललितं अनाचार्योपदिष्टस्याद्भ्रूलितं रतिचे
ष्टितमिति उक्तलक्षणांगावहवचनमाद्यर्थकं बिब्बोकविलासादिहावसंग्रहनाथा चामरे रासद्दीरां विलासवि
ब्बोकविभ्रमाललितं तथा हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः इत्यादिनेषु हावपदवाच्यत्वं प्रतिपादितं एते
न ललितानीति विभ्रमानित्यर्थः विभ्रमाल्ललितयत्स्मरं रञ्जितमरोक्तमयास्तकोशस्यान्यतामस्पर्शकत्वादिसत्यं १०
एरदहेति चिरप्रवासिनि नायकेनापि कावस्थाबोधयतः कस्यचिदुक्तिरियं एतावन्मात्रस्तनिकाएतीवन्मात्राभ्या
मक्षिपत्राभ्यां एतावन्मात्रावस्थाएतावन्मात्रैर्दिवसैः परिमारोदहमत्ययः अक्षिपत्राभ्यामिसुपलक्षरोगन्ती राम

२

यावेतावत्परिमाणौ चं पङ्कपद्मकोरकपरिमाणौ अक्षिपत्रयोः विवक्षितकमलदलादिपरिमाणात्त्वं विवक्षित
दीर्घादिपरिमाणादिविशेषः इयमप्युपलक्षणेनानीया करणेवानीया अत्र मुकुलीकरणप्रसारणप्रसारितोर्ध्व
स्थापनरूपहस्तचेष्टासंख्याप्रदर्शकांगुल्यग्रधारणात्मकेनाभिनयेन स्तनादीनां परिमाणविशेषाभिधाने
एतावन्मात्रा इत्याभियमितशङ्कः यः दिवसेऽरिमस्य वर्षेरिति व्याख्यानं तु निर्बीजत्वादुपेक्ष्यं ॥ भद्रेति अत्र य
ष्टव्यः प्राकरणिकराजपरस्तत्पक्षे यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करः पाणिर्निरंतरं दानार्थं गृहीतावुसेकशोभनो म्लत
भद्रात्मनः शोभनस्वरूपस्यानन्त्वभावस्य वा दुरिति अतिबलतया अनभिभवनीयशरीरस्य वंशः कुलं तत्र चोन्नति
राधिक्यं यस्य महाकुलजन्मन इति यावत् शिलीमुखा नाराचाः पंग्रहाभ्यासपरा अप्रत्युपस्थितेति अबाधितज्ञान
स्यार्थः गतिर्गमनं अवारितं गमनं यस्य समर्थेऽस्मिन्नेव अनुपस्थितानां अदुष्टानां गतिर्हि नकर्तव्य परे परे इति शत्रुनि
वारकस्य अत्र परवारणपदस्य श्लेषस्य येन तापितस्य इभद्रजातीयस्य भद्राख्यगजजातिविशेषस्य दुरवाधिरोहत्वशरीर
स्य अस्य त्वत्वात् विशालावंशस्य पृष्ठदंडस्योन्नतिर्यस्य कृतभ्रमरसंग्रहस्य अनुद्धत धीरगमनस्य परस्योत्कृष्ट

१०

10

सगजःसकरःशुंडादंडःमदजलसेकसुभगोभूरिदिनिराजावाच्योहस्तीपतनीयमानःनचापंश्लेषस्यवननुअंजने
तिवाच्यपरस्यातिसर्वनाम्नःप्रकरणापेक्षाधीनोनाभिधानियमनान्नियमनाभावस्यवश्लेषयोगीकारान्नइतिका
लोपनामकनागेशभट्टविरचितेउद्दाहरणप्रदीपोद्द्योतीपउल्लासः १ जलाहरणावर्त्मनिनदीगहनेउपनाय
कोपभुक्तायाधर्मजलनिश्वासाद्युपभोगादिचिह्नैरुपभोगसंभावयंतीसखीसबाध्यसंगोपनार्थंकाचिदाह अद्यइति
अपितिविपुलंजलकुंभंगृहीत्वासमागतास्मिसखित्वरितंश्रमस्वेदसलिलनिःसहाविश्राम्यामिक्षणमुपितुलमि
तिपाठेपृथुलमर्थःसखीत्यपतायेनाध्वननंजलकुंभंजलपूर्णकुंभंनेनडवैहतंगृहीत्वासमागतानदपिस्त्वरितं
नशनैःतेननमध्येविश्रामाद्यभावःअस्मिन्नहंअतिशापिनसुकुमारमनुःआभ्यांस्वेदातिशययोगपनाध्वननंश्रमज
न्यस्वेदसलिलनिश्वासाभ्यांनिसहानिर्वलाचलितुमसमर्थेतियावत्सलिलतोजातास्वेदबाहुल्यंश्रमस्वेदसलि
लनिश्वासाभ्यांविशिष्टापिनिःसहासहायरहिता अर्थश्चायंचइतिकश्चिन्नअत्रेदशाजलकुंभवहनजन्यएवायं
श्रमोनान्यथाशंकिष्याइतिसखीपुरतिगोपनंसामाजिकानांप्रतिव्यक्तीभवति १२ श्रोत्रिदृमितिकृतकामुकसंभो

राम

गोंहृतीपस्तु पभोगचिन्हैस्तं ज्ञानवत्यानायिकाया इत्युक्तिः श्रोन्त्रिघरेर्वेत्यंचिंनात्नसत्वं सनिश्वसितं मम मंदभागिन्या
:कृतेसखि त्वामप्यहह परिभवतितु हेतिद्वितीयांनत्रापितथाऽनुशासनात् अन्येतु शेषयध्यंत माहुः। नरादायानवेति
हे सखि निःश्वाससहितं गतनिद्रत्वादिकं जन्मत्र्यस्य भामधेयायाः ममकृतेमदर्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः मां
तावत्परिभवत्येव मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकमसादनेन साद्विधापारेगत्वामपीत्यर्थः अतएवस्वस्यमं
दभागत्वोक्तिः अन्यकृतेनान्यस्यदुःखं किंतु समदुःखसुखत्वेन सख्याएवेत्यतः सखीति केचित्तु महकेरमितिपठित्वाम
दीयमोन्त्रिघारिकं स्नेहवशात्त्वामपि परिभवति अतएवोक्तं सखीति एतेनात्रपक्षे स्वीयस्यौन्त्रिघादेरन्यपरिभावकत्वा
संभवात्स्वसजातीयत्वस्यरोगस्यपात्सस्यकेनोभयपरिभवादप्यर्थेसमुच्चयात्तुपपत्ते श्वस्याहुः भागोरूपार्द्दके योक्तोभा
गधेयैकशब्दयोरितिविश्व १४ नयेत्तितिवेरणीसंवरणेकुरु गत्वाहानुयमेनयुधिष्ठिरस्तुपालभमानेभीमंप्रतिसह
देवस्यआर्यकदाचित्रिवचनेगुरुरिस्तुपात्कंभनिषेधपरवाक्योक्तरेण रुकिंखेदमपिजानातीति उपक्रम्य भीमसे
नोक्तिः खिन्नेइत्यस्येत्यमित्यादिः गुरुः साक्षादनभियोज्ययुधिष्ठिरः इत्थममुनाप्रकारेण खिन्ने ग्लाने मयि खिद्यते

११

नेऽन्ये निखेदं मात्सर्यं मप्रियत्वेन ज्ञानं भजति [illegible] भजनं योगः अन्ये तु गुरुविषये खिन्नेर्ष्यीने मध्ये वा घापि खेदं क्रोधं भज
ति न तु कुरुष्विनीत्याह कुरुषु कुवेषत्वेषु अस्य सामान्यशब्दस्यापि विशेषसंनिधानाद्दुःशेषा नरपरत्वानेन तु यो धना
दिलाभः अघापि एवं दुःखस्यापामपि यद्वाऽज्ञानवासनिस्वारात्प्रत्यपकारज्ञमकालेऽपि न भजतीति सोपहासः काक्वा
वाक्यार्थः तथाभूतां स्त्री धर्मिणीं दुःशासनाकृष्टवसनकचपाशां विशिष्य भवन्तं संनिधावपि अकृपनीयदुःखस्यां न
पैरेव सदः सभा तस्यां पाञ्चालस्य तनपां नन्तु यस्य कस्यचित्तेन जन्मप्रभृत्यतः एवं मपरिभूतत्वं अस्मत्संबंधेनेव तत्
यात्वमिति भावः तादृशी दृष्टेति भजनक्रियया समानकर्तृकं उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्ययसिद्धं दृष्टिनीयां तं दृ
ष्ट्वान्यस्य कमन्तथा वल्कलधरैरस्माभिर्वने दृष्टं वने वा धैः सार्धं न तु वानप्रस्थादिश्रषिभिर्येन्तश्चिरमुषितं तं दृष्ट्वा वि
राटस्य राज्ञः आवासगृहे नु चितस्य सददारिकर्मणा आरंभेरानिभृतं गुसंययास्यात्तथा स्थितं अवस्थानं च दृष्ट्वा स
र्थः के चिन्तु दृष्ट्वेत्यनुषितमिति अनेन समानकर्तृकं संनिधानात्तेन पंचानामपि तद्दर्शनं लभ्यत इत्याहुः १५ तत
आऽऽइति स्वनायिकातन्त्रसखीभयेन निकटवर्तिनीन्यांप्रियतमां साक्षात्पहाय नायिकाकपोलगमनं तत्र जितिं विबंस्वनायि

राम

१२

कामुकस्यावलोकनसिधेरासासादरं दृष्टा तद्दिगमेताहृश निरीक्षणं निष्कृतं नायकं प्रति प्रतिहिंवापगमे दृष्टिविकारे रा
ज्ञातरहस्यायानापिकायाइयमुक्तिः तदा ममगंडस्थलमिमग्नां दृष्टिं तनयस्यमत्र इदानीं सैवाहं मोच्चकपोलेन सा
दृष्टिः तदा यदा सा कामिनी मत्संनिधावासीत् इत्यर्थः निमग्नां अनिमेषतया तयाभूतामिवनतु पतितामूरीणामित्र
मिति पाठे निमितां निहितामित्यर्थः इदानीं तस्यागमनकाले सैव तरवस्थैव सास्निग्धानिमेषा तथा च सखीसांनिध्या
तिरिक्तसकलसत्वेताहृश दृष्टिविरहस्तदेदानीं पदात्मकवाक्यगम्यः सखीसांनिध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्वमवग
मयतीत्यबोध्यं १६ उद्देशोऽयमिति नापि ~~सहिस्यतेनत्वकामम्पनत्र~~ कां प्रति रत्यर्थिनः कामुकस्योक्तिरियं हृत्यावाउ
दिस्पतइति उद्देशः रम्यभागः तथा च हृराईते र्द्धजनैर दिश्यतेनत्वज्ञागम्यतइति निर्जनत्वं गम्यते ऊर्ध्वदेशत्वेना
नाधःसंचरज्जनस्खलनभियानवलोकनीयत्वं च व्यज्यते इत्यन्ये सरसत्वेन शुष्कदलराहित्यात् कटुशब्दराहित्यं श्रेणी
त्वेन चवेष्टनं तथा च तत्पत्रवरणं संचरतामनवलोकनीयता च्छायाच स्वच्छते नदीयशोभया स्या नां तराद तिशयितः
कुंजोत्कर्षेराणंजन्मधुकरकरंबितकुसुमसम्ध्यादिरूपेरंगांकुरितो गत्वैवास्यादितो उद्विन्नो वा रमणीविभ्रमो चित्त

१२
12

रस्यनवस्यानंगशृंगारादिभ्रमोमन्तरस्तुक्रमलक्षणोयत्रसइत्यनेनयासामपिनस्मरोद्रेकस्तासामप्यसौवहतीतिभवत्याः
कामवैमुख्यमेदुरुत्तरंग्यमनंस्यादितिभावःतात्तुविभ्रमोविलासइतिआख्यानंतरज्ञानविलसितंतयोर्भेदात्तुविलासं
गेविशेषोयःप्रियासावासनादिषुविभ्रमस्तूक्तएवश्चात्तरवामरोपिस्त्रीणांविलासविब्बोकविधमाललितंतयेत्याद्दिहा
वलक्षणोभेदेनतत्तुपनिबद्धवान्नमेरदातीतिनर्मदानन्दीमाद्वंनकेवलमेतावदेववैमुख्यबाधकंकिंत्वन्यदप्यस्ती
त्याहकिंचेतिराजस्त्रियदेशेनेमानिनीमानभंजनेऽतिनिपुणत्वेनप्रसिद्धाःसुरतमुहूर्त्तंरतिश्रमजन्यखेदहरणेनपु
नपुनःप्रवर्त्तनयावानाःवांतीतिवानाइतिव्युत्पत्त्येनानेनैवगमनशालित्वेनत्वेपुनर्वांतीतिमंदत्वप्रत्यापनायनर्म
दाकुंजोत्कर्षसंबंधात्तुशेषस्सैगंधंउक्तएवनन्वीतिकंदर्पविवेरनावत्त्वस्मापनायकसत्वात्त्वैवरसोचितंचश्चाद्दि

व्दा३

सनधैर्यमाहयेषांवतानांश्चग्रेमनोभूःकामःकलितःधृतःअकांडेऽनवसरेनिमित्ताभावेपिकोपायेनताहृशाःसर
तिवायुसंबंधतुल्यकालंकामिनीजनस्यकामपीडादर्पनकामस्याग्रेसरत्वमुक्तक्षितंच्यनेनैवंविधसंभेदेसुरतवै
मुख्यादतिकुपितोमकरध्वजःकिंवाविधास्यतीतिनज्ञापनइतिध्वन्यतेमनोभूत्वेनसचेतनसाङ्गुःपरिहरत्वं १७ गुरु

जनयसांनिध्येनदिविशिष्य वक्तुमशक्यं वनीकाचित्तटस्थतयेव संनिहितनायकं प्रति संकेतकालसूचनाप्रतिवेशि
नी संबोध्यस्वश्रूपालंभमाह रोगाद्धेतोरिति उदस्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मी गृहभरे सकलेक्षणमात्रं यदि संध्यायां भवतिन
वा भवति विश्रामः अणासामणाइति पाठेत्वननमनाइति संज्ञा एकस्यैनतरेणावरमति अधिक पाठे केवलमिति बोध्यं
तुदति प्रेरयति अनार्द्रमकरुणा तेन श्वश्रूमारिव्याजात्वं वनेनापिनावकाश इति ध्वन्यते गृहभरेण गृहकार्यनिर्वाहः सक
लेक्षणेन सार्वकालिकी व्यग्रता यदि क्षणमात्रं विश्रामो भवति तर्हि संध्याया अथवा न भवत्येवेति योजना श्वश्रूरित्य
नेनानतिक्रमणीयाज्ञता ॥ १८ ॥ उपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्थितानापि कंप्रति तस्यागमनवार्त्तां श्रुत्वैव मा त्वमस्य एवाज
नांतरसंनिधाने ऽभिसारनिवारणो ऽत्रिरिपं प्रत्येवेति सूचयन्ते समागमिष्यतीत्यत्र प्रियो यद्यहरमात्रेण एवमेव किंमिति नि
श्वसिति अलमसिरिवसज्जय करणीयम् समागमिष्यती निश्चयनेरस्यान्वयः अथैवमनुकालांतरे ऽश्रयने न तु यदा कदाचित्तस्य
तं नत्रापि प्रहरमात्रेण न तु विलंबेन सम्यक्करणी कामः बहुतरलब्धधनः अननागमनो ऽत्तरं श्रूयति पुनरागमनं आगमि
ष्यति प्रिय इति विरोधिलक्षणायाः एवमेव नरीयभोजनाद्युपयोगिद्रव्यापारराहित्येन करणीयं धनादिकं सज्जय सा

१३
13

धय अत्र विदितरहस्यया सख्याह्न तस्य प्रियागमनप्रस्तावस्याभिसारप्रकरणाक्रान्तत्वरूपो हि शिष्यावान्तेनो निवारणं
अज्ञातरस्याहुः। अन्ये तु अत्र मते श्रुयन्तत्वस्य वर्त्तमानापदेशस्य ननु यास्वरसं शेष्यतो ये अवश्यनिवर्त्तनाय का
लात्ययत्वप्रतिपादनार्थं भूतनिर्देशास्यैव युक्तत्वात् तस्मात् प्रियागमनस्य वर्णनेऽभिसारान्निवृत्तां यस्य वश्यपमभिसरणा
यमितिनियं जयंतापह्यस्याऽऽश्यमुक्तिः। एवंस्पूप्येतप्रहरमात्रेणागमिष्यतीतिनदधुनैव स्वयमेवाभिसारो घोगरहितमेवकि
मितितिष्ठसि अतएवाधेन्युक्तमित्याहुः। अपरे तु अद्य नव प्रियः रात्रिप्रहरमात्रेणागमिष्यतिसंकेतस्थानं तत्र एवमेव
अभिसारोपयोगि व्यापारराहित्येन किमिति तिष्ठसि ततः शीघ्रमभिसरणसामग्रीस्वयेतिबोद्धवै शिष्यो दाहरणामे
वेदमित्याहुः। एतन्मते प्रकाशो विरुध्यते। २९ अन्यत्रेतो नायकसंनिधानाद्दामन्तां हूतो हस्तात्सरवीः प्रस्फुरित्रिय
मोसस्यः अपरिहार्यप्रणयाः अन्यत्रेतो हूरं कुसुमावचायहस्ते नादानेह स्तादाने वेत्ये येइति घजन्तया चान्यत्र हस्त
ग्राह्यकुसुमवाहुल्यमितिमल्लोभनयदूराया वद्धस्तप्राप्यकुसुमलाभस्तावद्दूरं गच्छतेति सर्वथा निकटे संचरणं तासां
वन्यतेत्रूयमितिवहुत्वादन्यत्रगमनेपि ससहायत्वया भयाद्यभावः। अतएवाह मित्येकवचनं अत्र भूयमाणामानव राम

१३

शाद्दे कुलन्नादियतिव यतेनभयायभावः विजननताव आसीत्याह सर्वकम करोमी
तत्रापि कुसुमावचायमिति कर्मान्तमस्माभिः सहैवागच्छेति नियोगवारणार्थम
नागमने हेतुमाह नाहमिति सर्वाभयप्रकोष्ठलिरसामर्थ्यात् प्रवासगन्तुकं नाया-
कंप्रतिनायिकाह गुरुजनेति गुरुजन परवशापियाकिंभणामितवमनुमीणाक्तइति
कश्चित् अन्येनभूतपवक्तउविता भयातिशयापेत्याहः स्थूलंक्रशेगवेषणगमनाद्या
निषायः अमविहृतमुखोवभ्रंशिभिः भ्रष्टैः अर्पासादितैः दुर्मेध्यामसमार्गः विपति राजस्था
स्थाभावाहहृतरं भूमौतनस्त्वादयमितिबोध्यम् अत्रस्थानुपादाभयमेव स्थायिभावः तथा
रपतनाहिति ननस्पशाह्वाचनादोषः पल्लाद्गच्छत्स्यन्तन आलम्बनम् ग्रीवाभङ्गपला
यनादयोनुभावाः शङ्कात्रासप्रमादयोव्यभिचारिणः महाराजालंबनम् त्वच्छेयेति मा
लतीमाधवे श्मशानवर्णनमिदम् प्रेतरङ्कः प्रेतकृपणः प्रेतदरिद्रोवा प्रथममादौ कु

१४

15

तिर्यक् उत्कृत्योत्कृत्येति वीप्सया यावत्कृति समग्रमुत्कर्तनं सूचितम् अथानन्तरं पृथुना
महतोत्सेधेनोच्छूनतया भूयांसि बहूलानि अंसौ स्कन्धौ स्फिक् ऊरुमूलं कटिसन्धिभाग
स्थ नितम्बः इत्यपरे पृष्ठपिण्डौ जङ्घोर्ध्वभागाः पिण्ड्य इति पाठे पिण्डाकारत्वात्स एव एवमाद्या
अवयवेषु सुलभानि उग्रपूतीनीति उत्कटगन्धीनीति मांसानि जग्ध्वा आङ्कस्थात्करङ्कात्प्रेतशरीराद
स्थिपेशाणान्तमल्लकाद्वा अस्थिसंस्थं स्थपुटं निम्नोन्नतविषमभागास्तत्रस्थितमपि क्रव्या
मपक्वमांसं अत एव रङ्कता अव्यग्रं शनैर्यथा भवति तथाऽत्तीत्यन्वयः भोजनसमाप्तिभया
च्छनैरिति तेनक्षुत्प्रत्ययस्य प्रथमाहाराभावेन नासङ्गतिः कीदृशः प्रेतरङ्कः आर्त्तः क्षुत्पीडितः
पर्यस्तनेत्रः बलवत्पिशाचान्तरापहरणाशङ्कया दैन्यात्स्थपुटगतमांसग्रहणाय वा प्र
कटितदन्तः आमस्नाय्वङ्गनेत्र इति पाठे स्नाय्वादीनि गृहीतानि येनेत्यर्थ इत्येके आननानि प्र
कटानि स्नाय्वादीनि यस्येत्यर्थः पिशाचत्वेन निःसारत्वादित्यन्ये अत्र शाव आलम्बने तत्क

नेनं मांसादनमुद्दीपनम् तद्द्रष्टुर्नासाकुञ्चनवदनविधूननविवर्तन निष्ठीवनादयोऽनुभा-
वाः उद्वेगादिसंचारी यद्वा प्रेतरङ्क आलम्बनम् चित्रमिति इयं वामनमुद्दिश्य बलेरुक्तिः
अत्रचित्रादिशब्दाः समभिव्याहृतपदार्थस्य तदवच्छेदकस्य वा लोकोत्तरत्वप्रतिपादकाः
नतुविस्मयार्थः तस्यानस्यापि तथा वाच्यतादोषापत्तेः अवतारत्वेन सदाचारप्रवर्तकत्वे च
नेति हर्षे यथा दृश्यमानाकान्तिः क्वतं क्वपीति भङ्ग्यान्तरेण लोकोत्तरत्वमुक्तम् भक्तिः गा-
मनोपवेशनदर्शनादिवात्प्रकारविशेषः अस्मिन्नेव एवकारेण वैलक्षण्यव्यङ्ग्यम्
धैर्यविरोधिमहत्संरम्भलक्षितत्वम् अलौकिकः प्रभावः सामर्थ्यम् कापि अनिर्वाच्या आकृ-
तिः अवयवसंस्थानम् एष सर्गो निर्माणम् नूतनः प्रसिद्धब्रह्मसर्गविलक्षणः अत्र वामनआ-
लम्बनम् कान्तिरुद्दीपनम् चित्तविकासस्तत्वादयोऽनुभावाः मतिधृतिहर्षादयः संचारिणः
अहाविति अहिःसर्पः हारो मुक्ताहारः दृषाक्षिलालोष्ठं मत्तवारः हेला सीमसमूहः दृषा

१५

15

द्वयोः प्रत्येकम् तत्त्वतायोतकौ वा ग्राह्यौ अहितहितयोः समा उपादेयानुपादेयत्वा
भावेनोदासीना वैषम्यरहिता हर्षविमर्षस्य जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावात् अहित
वहारोपि हेयो न तूपादेय इति ग्राह्यत्वेनोपादेयकोटेरभावादित्यन्ये क्वचिदमेध्ये मध्ये वा
प्रलपतः प्रयोजनाभावात्किं वृथा व्याहारेणास्यापि प्रलापरूपत्वम् बाला इति तदाज्ञाय
न्तेगुणापदाने सहृदयैर्गम्यन्ते रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि
त्वामिति आसीत्वहमर्षे यन्नरत्वव्याहारेषु यतोऽत्र विदुषा मसाधारणत्वात्वनो समवाय
एकवाक्यतापन्नः समुदायास्तिष्ठति तस्मादात्मीयामप्रतार्यां मतिमाश्रित्यावलम्ब्यानाश्रि
तिं विधेहीति त्वामुपदेशार्हमहमामः वच्मि नुपदिशामि विहृत्य मां गच्छन्तमाम्रे प्रतिक
स्यचिदुक्तिरियम् वक्ष्योऽप्यनेनोपदेशात्वलत्वं हितसाधनत्वं च तद्वाक्यम् त्वामसीतिपदा
भ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्यमनयोः संबोध्यमनन्याख्यारुपितावेरौ संक्रमितो आवयोर्हिताहिता।

त्वानलङ्घनीयास्तवे वाङ्गी आत्मीयामित्यनेन प्रमाणगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे अदृष्ट
पत्नोद्भावनमश्च वाङ्मयम् एवंविद्वत्समवाय पक्षयोरात्मपरयो भव कान्तत्वानभिभाव
नीयत्वे वाङ्गः येऽत्रारब्धा येन त्वनेन विपत्त्यादिदूषितत्वं वाङ्गे बोध्यम् उपकृतमिति शारदे
वर्णानाम् अस्योपकृतादिपदानि स्वविपरीतं लक्षयन्ति उपकृतं अपकृतेम् सज्जनता उ
र्जनता सख्येत्याद्यो ह्यविततुः विततमित्यादि अपकारायतिशायो वाङ्गयः एवंविधायका
रेऽपि प्रियवादिता स्वसाधुत्वं वाक्तनोपकारापकारविवेको नास्तीति वा सेयमिति सेयं ग्रा
णेश्वरी मममनसः सकारणालोचनगोचरं गतेत्यन्वयः गोचरं तज्जन्यज्ञानविषयत्वं गते
त्यर्थः स्वपदिरहानलसंतमेनेयात्कालानीतः ईश्वरीतिपाठश्चिन्त्यः वरत्रुल्ययान्तताङ्गीव
भावात् पूर्वयोगात्वर्णासंगतेः पूर्वं मनस्येवासीत् इदानीं बहिरपि दृश्येतिभावः अङ्गिषु नाङ्ग
अमृतरसस्रुता दृष्टिः सायोमात्रेणाविलतापशान्तेः दृष्टेरिति सप्तमी शोभनस्र

१९

10

शोभनस्मृहास्यदास्मा वासौ कर्पूरस्य शलाकिका कर्पूराञ्जनप्रदानयोग्यतूलिका दर्शन
मात्रेणातिशायितानन्दहेतुत्वात् मनोरथस्य शरीरिणी मूर्तिमती श्रीसंपत्तिः परिरम्भस्यवर
मनैषि प्राप्यान्यात्मायुक्तिः संभोगमुक्त्वा विप्रलम्भमाह दैवादिति दैवात् नतु स्वेच्छया तत्पार्श्व
नभवैकवेश्मसंगमसुखिया चपलेक्षणपनेनेत्रयस्याः सा वियुक्तः अभूवमिति शेषः अविरलाति
विडा विलोलाः सर्वादिक्संचारिणो जलादा मेघा यत्र स कालः समयएवकालोपमाः अन्ये
दृश्यमानप्रकर्षः सम्यक् प्रतिपादितोपचीयमानः चाभ्यांतरस्य कालस्ताव्यक्तिः चपलाय
तनेत्रयेति सहार्थे तृतीयान्ते जलदेनाच्छन्नयेति तेन प्रियतमासंयुक्तनामकान्तरदर्शनरू
पमुद्दीपकान्तरमुक्तं भवति विपदिति भाविनीं प्रति सखीवाक्यमिदम् हेमुग्धेमानभङ्गावसरं
भावेपि दर्पितप्रणामोपेतणाद्विवेकरहिते प्रणतिपरेमुहुर्मुहुः प्रणाममपालि निर्दयितेरसिवि
षयसममी प्रसीद वद्धनरोद्दीपकसत्वादवसरं भावी प्रसादइति नवगौरवस्थानभविष्यतीतिभा

वः नामेवमानभङ्गसामग्रीमाह विपत् आकाशं अलिमलिनेत्युपमितसमासः अम्बुगर्भेति
व्यधिकरणो बहुव्रीहिः ततस्त्रिपदो बहुव्रीहिः कर्मधारयपूर्वको बहुव्रीहिर्वा अस्तीति शेषः सर्व
त्र अम्बुगर्भत्वेनातृप्तत्वात् स्थिरा स्थितिः एवं चोर्ध्वमुखो स्यात्तेन शाक्रोषीति भावः मधुकरेति प्रावृषि
कोकिलकूजिताभावेपि मधुकरा एव मधुरत्वात् कोकिला इति रूपकं तत्कूजितैर्हि शं श्रीशोभा
एवं च तिर्यङ्मुखो स्यात्तेन शाक्रोषीति भावः अभिनवेति अभिनवाङ्कुरा एवाङ्कुरास्ते टङ्काः पा
षाणविदारका गर्भमदित्वात् पाषाणप्रायकठिनमानभञ्जकत्वाद्वा यस्याः सा तादृशीत्य
के अभिनवाङ्कुरा अङ्कुश्चिह्नं यत्तथाविधहृङ्कः पाषाणप्रायमदेशो यस्याः सेति दीपिका एतेवाय
त्रिमृदितेति मकरत्वं प्रतिमा एवस्य मालत्वं वक्ष्यावर्णनमिदम् अस्यास्त्रङ्गे परिमृदिताकराभ्यां
शिथिलीकृता या मृणाली बालमृणालं तद्वत्तानम् सर्वाङ्गानां कृशतरत्वप्रकारैकैकत्वाद्धि वि
षयत्वेनैकत्वादेकवचनम् तथाक्रियास्य शरीरधारणोपयोगिनीषु बह्वीषु परिवारस्य सर्वासा

९

17

र्थस्य प्रार्थनाभिर्बह्वीभिः प्रकृतिरेकाउपक्रममात्रं नतु वैशिष्ट्यादिकं प्रथमपिण्डानिच्छन्त्या अपि बला
त्कारेणानेन बालस्यातिशयः चकारो भिन्नक्रमः कपोले इत्येकत्वं विवक्षितम् अभिनवस्य करिदन्ता
स्य परिच्छेदस्त्रिभो भागः कर्मणि यत् तद्धतकान्तः तदन्तस्य को मूलत्वेनाङ्कुरस्य संबन्धात् कुण्डा
लनकमिश्रवर्णलाभः निष्कलङ्कस्यैकलामात्रावशिष्टस्य विधोर्लेखीं शोभां वकलयति विरहार
म्भात्प्रभृति क्रमाद्यातिशयेन च सर्वतः पाण्डिमातद्रूपात् एकवचनम् अभिनवेति विशेषणं च्छेदा
स्यानेन शोभातिशयकान्त्यादिगुणातिशयेन विप्रलम्भोत्कर्षः कालिदासोपि सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छे
दगौरस्य तस्येति प्राग्वदुक्त्यन्येहूरादितिनिराकरणेन प्रसादनात्रिदृक्तस्य नामकस्य पुनरागमने जात
भावायामानिन्यास्त्वतः क्रियावर्णनमिदम् उत्कमित्यादीनि विशेषणानि चक्रिरिन्यनोनानिया।
न्ति तानिव प्रयन्त्रवत्तरे चलन्नतमित्यस्योपपादकानि हृदाहृष्टे इति शेषः सर्वसमम्यन्तानां प्रेयसी
न्यच संबन्धः उत्कं इतोन्यत्रयानीति शङ्कयोत्कण्ठामूलकचेष्टाविशेषशालि आगतेसमीपं प्राप्तैवि

वर्तितं हृष्टः पश्यन्त्या मम मोऽन्यकाममनेन न स्तानमिति लज्जया तिर्यक्कृतम् पूर्वं निराकरणलज्जया सं
कुचितं वा सम्भाषिणि निराकारणे एवं मुखेनापूर्वालापेन वा हर्षं द्रष्टया हि स्फारितं विकसितम्
संश्लिष्यति वाड्विने वालिङ्गनेच्छया सा नियं गच्छति अप्रसार्येव स्पर्शमिच्छतीति क्रोधाविर्भावाद
रुणम् अत एव क्रोधात्संविधं त्यक्तास्या नान्तरं यान्त्याश्च अन्तलग्न रुणम् किं चेति समुच्चयार्थे किंचिदि
त्यर्थं वा तथाभावस्य चाङ्गकरणे विनेवोत्तरोत्तरं न तत्स्थेष्टाप्रवृत्ति जन्यारूपया च वरणान्ततः वरण
शिरः संयोगः तस्य व्यतिकरे सम्मोहेन त्वया एवमाचरितं मया कठिनया तत्सोढमित्येतत्रूपप्रसादोद
यात् वाष्पाम्बुततः पूर्वं स्मयादिभिः कठिनेचेतसि द्रवीभावात् अम्बुपदं बाहुल्य सूचनार्थं रुणप
दंगोलकपरं चक्षुः पदं तेजः परं विपरीतं वा आयेषोन्मकादीनां तेजस्सिसंवपरम्परया बोध्यम् अ
नेपवाष्पाम्बुपूर्णत्वं परम्परया बोध्यम् अत्र भेदाद्बहुव्रीहिर्नोपपद्यते वाष्पाम्बुपूर्णं रुणादिति पा
ठस्त्वसुगमः आह्लोऽशति चान्तर्दर्शनो हि स्मये प्रयत्नोस्थोऽत्र व्यापारवाहुल्य तत्र च तत्र कृशाले जा

सागसि ननु कृतागसि प्रेयसि प्रीतिपात्रे नयतिमात्रे शून्यमिति प्रथमावतीर्णमदनविकार
मुग्धावर्णनमिदम् वासगृहं शयनागारं शून्यं निर्जनं नेतन्नेन ज्ञातमपि निभृतसखो सत्त्वशङ्क
याविशेषेण दृष्ट्वा किंचिदपरकायेनतनलसर्वतः निद्राभङ्गः पार्श्वपरिवर्तनेन समाधानं शङ्कमाना
त् शनैः बलयादिक्वाणेन मिथ्यः संदानितोरुसंक्षोभणाद्वा प्रियतमनिद्राभङ्गो यथा न स्यात्तथा
उत्थायेति संबन्धः अनन्तरं जित्वा मया निद्राया व्याजं मिषमुपागतस्य प्राप्तस्य नत्तु व्याजेन निद्रां
सर्वथानवसंबन्धात् सुचिरं यावद्बुद्धिविभवम् अतएव निःशेषतो वर्णयित्वा अनुरागातिश
यात् पत्युर्भर्तुः प्रियस्यातथाविधवर्णनायामपि निद्राव्याजसहिष्णुत्वात् जागरणशङ्कयासु
चिरमिति बहुकालमित्यर्थकमपि विश्रब्धं विश्वस्तम् एतावता चाभङ्गेन निद्रायां वास्तविका
त्वभ्रमात् पुलकस्य सर्वाङ्गीणत्वेपि गण्डस्थल एव दर्शनाद्वाह गण्डस्थलीस्यादिगण्डस्थलीत्वे
न पुलकस्याङ्कुरता अच्च गण्डत्वस्थीलम् लज्जन इति लज्जा प्रयुक्तवदम् पचादित्वादच् लज्जा

वती यत्तल्लज्जत इति विग्रहसमत्वर्थीयाद् प्रत्ययान्तमित्याह स देवानां प्रिय एव अत एवा-
नम्रमुखी लज्जारहिता हेतुप्रोक्तत्वव्याहृतेपि बालेति मुग्धेत्यर्थकम् हसनात एव सर्वं रहस्य
मवगतमिति पूर्वं मत्प्रार्थनयापि न प्रहृतासि इदानीं कथमिति वाच्या जनितात्फले हृद्धिरेवल
भ्यमिति वा हासः अत एव प्रियेण चिरं लज्जापरामः संभोगास्वीकारस्य प्रावमावत्यर्थं तत्तुभिते-
त्यर्थः सहृद्धिकथनग्रहणाय चिरमिति चक्रवर्ती अत्र भूत्यमित्यनेनोद्दीपनातिशयस्तुत्वनश्च
हृतियोरपलाव वासगृहमिति सखीजनवनितादिसंपत्तिः पतुरिति युक्तावरागित्वम् विश्रा-
भ्यमित्यनेनरागातिशयात् सविमृश्यकारित्वम् नवेत्युक्तम् नववमितेति नेन लज्जया तथा
विह्वलत्वं यथा तमनेषशाक्तिरिति आलोकयेति कान्ते लज्जाक्रियया समानकर्तृकम् अत्र ल-
ज्जाहासयोर्व्यभिचारिणोः स्वपदेनोपादानेपि न दोषम् अत्र यद्यपि परस्परस्यालम्बनत्वेऽभयोर्
पिरतिः प्रतीयते तथापि नायकविषयिण्या नायिकारतेरुद्रेक एव चर्वणाविषय इति सहृदयाः

१९
19

रयस्मातिकम् अत्रनायकस्यालम्बनम् शून्यगृहनायकनिद्राद्युद्दीपनम् मुखेनिर्वर्ण
नचुम्बनायत्वभावः लज्जाहास्यव्याजः सहर्षादिर्व्यभिचारिभावः इत्यासूत्रम् नायिकारव्य
मुदाहृत्यनायिकारव्यमुदाहरतित्वमुग्धपति मुग्धाति सन्तराति चक्षुषेवजगद्वशीकरणा
त् अतएव कञ्चुलिकावैयर्थ्यम् नकेवलं कञ्चुलिकानपसारणेशोभानवाप्तिः अपि
तुविद्यमानशोभातिरोधानमपीत्येवकारद्योत्यम् मनोहारिणीमिति नास्याल्पगुणनिः
त्वमीशोभाम् प्रियतमेऽतिशायप्रीतिपात्रे नेनानपेक्षणीयत्वम् नहीटिका कञ्चुलिकाग्रन्थिः
मोचनायतत्संस्पर्शः सखीसार्थात्लज्जयाशयोपान्तेनिविष्टानिविडसंलग्ना सा चासौ स्मितवा
नीमस्वीआलीजनस्यनायिकैवतस्यानेत्रोत्सवउत्फुल्लतानेनाननत्विनः स्मितेनतेनकञ्चुलि
कापसारणस्वरसः यहाशयोपान्तनिविष्टभर्तरि सस्मितसख्यानायिकायानेत्रोत्सवइत्यर्थः
आलीकवचनंसूचकः पाठनीयः सात्विकाभाजनीयेत्यादि प्राचेत्वंआलीकवचनोपन्यासस्य सखी

रहस्यस्थानगोपनेन तस्यालज्जातिशयपरिहारायमुग्धालीआलम्बनम् नयनसौन्दर्यमुद्दी
पनम् आभाषणवीटिकास्पर्शावनुभावौ अभिधानवीटिकास्पर्शावनुभावौ अभिधानवीटि
कासंस्पर्शो योस्वल्पकालत्वावतारउक्तएवादयस्तु संचारिणः प्रेमार्द्रो इति प्रेमआहमसेत्या
कारकः पतपानविशेषस्तेनार्द्राः स्निग्धाः सप्रावावलोकनादिनाप्रकर्षनीतः आपरापसह
हैरण्यविचालितोवा प्राणयस्तत्रयुक्ताः परिवेषाहफलासङ्गात् उद्दीपकोऽतिःशोषमुत्सारितग्ला
वीटिपारतज्ञः रागस्योदयोयासहपरिचयातिशायेन व्यञ्जनतमः प्रणयप्रवणामः निसर्गम
धुराः स्वभावमनोहरः यासखाभांसयामनोरथेनकल्पिता सापिनपुनरनभूता सद्वाख्यकारण
स्पर्शवल्करादेर्व्यापार विषयग्राहित्वं करणाद्दीतिताहशोऽन्तःकरणस्य मनस आनन्देन सान्द्रो इति विशे
लयतल्लन्मयत्वं भवति मुग्धहशास्तस्याश्चेष्टाः दर्शनहसनालिङ्गनादिरूपा रत्यर्थः आश्चमालम्बा
लम्बनं तद्विलासानुस्मरणमुद्दीपनम् आशासाऽनुभावः तद्गतौत्सुक्यादिः संचारिभाव इति सा

२०

20

पत्युरिति काचित्सखीवृत्तान्तं कांचित्कथयति सा बाला पत्युर्नवप्रियस्य नवे पराधायोगात् प्र
थमत्वेनात्यन्तासहिष्णुता द्वितीयादौवान्तर्यसंभवाद्यानदुक्तिः अपराधोऽन्याङ्गनासंगमरूपः सा
ख्योन सखीनामादेशकरणेनोपदेशः तं विना तदभावात् विभ्रममङ्गस्य भ्रुकट्यादेर्यो वलनावक्रीकर
णं याश्च वक्रोक्तयस्ताभिः संसूचनम् अर्थान्मानस्य प्रकाशनं तन्नो जानातीत्यर्थः तर्हि किं करो
ति तत्राह स्वच्छैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया अश्रुपातमेव केवलं रोदनं करोतीत्यर्थः रोद
ने हि अश्रुजनकीभूत आन्तरो व्यापारः शब्दप्रयोगादिविलापकालान्तरव्यवच्छेदाय अश्रुभिरिति
केवलमेवत्यवायसमुदायः इति दीपिका अञ्जनपत्त्रावलीगलनादच्छकपोलयोः स्वच्छता
तेन रोदनाधिकाम् नतानयनान्मूलेन गलनम् लुठन्तो विप्रकीर्णा लोलाश्चञ्चला ये
लकास्तैरुपलक्षिता बालेत्यर्थः अलकलोलनावसत्त्वादिति केचित् अत्रगात्वादित्यपरे
पर्यस्ते परदर्शनेलज्जयापरितः क्षिप्ते इत्यर्थः नाहशालकैः पर्यस्तेव्यामे लोचनेयस्या इत्यां

र्थः इत्यन्ये यत्तु ग्राहणापामेत्रे त्वत्पलत्वारोपः इति तन्न उत्पलपदस्य लक्षणत्वविशिष्टेऽस्याक्षेः
रक्तोत्पलकाकनदमित्यादौ रक्तपदवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् पतिरालम्बनम् अपराधउद्दी
पनम् रोदनानुभावः तद्दुःखासूया व्यभिचारिभावः इति प्रस्थानमिति हे जीवनप्रिया।
नमेयाते गन्तुविच्छितवत्यसि तत्तु गन्तुमुद्यते तव सुहृदो प्रियस्य सर्वैः सभं प्रस्थिताः तथाव
तवापि गन्तव्यमिति प्रियस्य नायकस्य सुहृदां च सार्थः किमकृतत्वस्य ज्ञाने ऽनुवर्णनमेवापि
यत्सुहृद्वियोगेनयापि गन्तव्यमेवेति सार्थत्यागेन विलम्बकरणं हेयमिति भावः गन्तव्यर
त्याव मूपकेतव्यः के प्रस्थितास्तत्राह प्रस्थाने वलेयेरिति कं करणेत्यर्थः बलयानां प्र।
स्थानं गमनवार्तयाकार्श्येन बलयध्वंसात् प्रियसखैरिति लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वे।
स्तैर्यान्तास्त्वयि तत्वं च बलयानां प्रियसखनिपातानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रस्थाण
मपि हृदयस्यैव न प्रियसखत्वम् एवं प्रतिवितर्कोऽरपि यात्यम् अन्ये तु प्रेस्तत्यन्तप्रियतव्या।

११ 21

तिपातनस्य प्रियसमावृत्तोक्तिः तत्तु जीवितनाशाकडुःखोपाश्रितावपि तदङ्गमात् किंचिद्दुःखोप
शमेन जीवितं रक्षकत्वाद्धेत्याहुः सार्थश्राहू स्तुयद्यपि जन्तुसमूहूपवप्रगुञ्जमानो हृष्टस्तथापि।
चैतन्यारोपात्मूत्रगमनीयइत्याहुः अत्र प्रियस्यालम्बने तस्याणाग्रहीयतम् कार्यपादयोः स्वभा
वः तद्धूतयचिताव्यभिचारिभावइति त्वामिति कुपितस्य लोहितत्वोचितत्वाद्धातुरागैरिति सामा
न्यनिर्देशोऽपि विशेषपरतास्यनिबोध्यम् शिलायामिति भूमिशायनात्कठिनचित्तत्वाद्येत्याहुः
अश्रूण्यन्तरं तस्येति क्रूर इति तस्मिन्नपि प्रतिकृतावपि प्रकृतौ न सहत एव प्रतिकृतावपि न स
हत इति क्रूरत्वम् क्रूरः श्लेषो विघटने जागरूकः नौ आवयोः कृतान्तो दैवम् श्लेषमूलकोऽय
मेदाध्यवसायस्त्वत्र यद्यपि ईश्वरासमवायस्मरणोद्रिक्तविरहजनितास्रुणा दृष्टिलोपाल्लिखना।
मेवासंभवि तथापि लिखनमपीच्छाविषयतयैव नेयं तत्र निषेधात्मतयैव यथाध्यानगम्यो प्रबा।
न्यालोचनादुन्मादः प्रधानतयाप्रतीयते तथाप्यायाया - - - - - - - - तयाप्रतीतिरिति रसोदा

हरणमिदमिति दीपिकाकृत नायिकालम्बनम् तन्त्रणपकोपउद्दीपनम् चरणया……
ञ्च…… भावः कृतान्तेऽसूयाव्यभिचारिणी यद्यप्यत्र पाठे न विधिनेति वक्तृरूपदेनासू
याप्राधान्येन गम्यते तथापि प्रतिकूलभर्तर्यसूयालम्बने नत्र पाठे नोक्ति वदिह प्रतिकूल
कर्तृत्वेनोक्तास्वपि कृतत्वाद्यनेकेनासूया प्राधान्येन व्यज्यते इहिराल्लभ्यते मेऽनन्यत्वेन वि
प्रलम्भावगमेऽनन्तरं प्रतीयमानाया असूयाया स्तदंगत्वमेवोचितम् पाठेनेत्यत्रत्वया वा।
तावत्पदाभ्यामेकवाक्यताभ्युपगमेन विशेषादित्याहुः अन्यत्रेति अन्यत्र प्रवासेन नायिका।
त्यक्तगृहे वा कथापि प्रवादो यिकाकुत्सिता अलीकाकुतः पदार्थ समेति भावः अनेन स
तोऽन्यत्र प्रवृत्तिर्निवारिता न च ताहगमित्र संगत्यागक्के जनाह वाच्येयाति अस्वताहगन्या।
त्रगमनशीलः सहस्तमित्रमपि न च व्यापि विरक्त इत्याह योमामिति काकुरयं माने
व्यक्तीति न अपितु रक्षत्येवेत्याशयः इत्येवं प्रकारेणाल्पेतराभिर्बह्वीभिः कल्पनाभिः क

२२

22

वलितं स्वान्तं यस्याः सा वाला निद्रान्तरे रहे तल्पार्धे ह्नेनेति संजातपार्श्वपरिवर्तनसमूहा
निद्रां निशि नामोतीत्यर्थः एषा च विरहोत्कण्ठितेति प्रवासहेतुकविप्रलम्भवतीव प्रोषि
तभर्तृकेत्युच्यते तत्र च प्रवासशब्दे न भिन्नदेशस्थत्वं विवक्षितम् एतेनेदमपि प्रवासहेतु
कस्यैवोदाहरणमित्यपास्तम् न च प्रवासो भिन्नदेशत्वाघटित एवेति रुच्यताम् भरतस्वी
कृतषोडशनायिकाभेदासंगत्यापत्तेरित्यलम् आक्रन्द्येति वेपमानमसमर्मभिप्रहारमदा
न् हा हा हतोऽहमिति साकूतमुच्चैर्यथा रोदितीत्यन्वयः आक्रन्द्य संकुचितं कृत्वा अश्रुविमो
चिताश्रुरुपहतं पाणिं हस्तं मन्त्रपूतानामम्भसां पृषतैर्विन्दुभिः पवित्रे आपो हि ष्ठेत्यादिम
न्त्राणां प्रतिपदोच्चारणेन कृतसंस्कारे मूर्ध्नि मस्तके तारस्वनं दीर्घस्वनं प्रहितं प्रहिमं मूर्के
बाला यस्येति क्रियाविशेषणम् प्रथितो विस्तारितेः स्फुटं दिशि शब्दो यत्र तमिति प्रहारविशेष
णम् शान्तिनाम ह्रासपरिपोषाय या अत्र विसृश्य मौलौ बन्धे रोदनमुद्दीपने स्मितानीति हसि

नारयोन्नभावाः प्रह्लादकथनव्याङ्गःपाचपलताव्यभिचारी यद्यप्यत्र कोप्येदन्यायायाश्रयः
वह्नासाश्रयोननिबद्धस्तथापि प्रभूपुरुषविशेषस्यतस्यातेयोविभावादिसामग्र्यादिन्वा
ह्रः ह्रामाननिति विपन्नामीश्वरीं प्रतिनत्वरिजनस्यविलोपायम् पौराङ्गनानामिन्यमेत्वन्य
कारा गिर उच्चैरोदनाद्दुर्वरस्वराश्रुताः आमाह्वाद्यबाहुल्येन मध्येनरानेरुद्दाश्रविक्षि
नाश्चेति कर्मधारयोनंरं करुणपदेनकर्मधारयः करुणाः सस्नेहाः कातरावानानोर
समस्यशाद्वाच्यतादोष इति शङ्कनीयम् विचस्यानपिग्राचेतनानापिस्थानयाथानस्वरणाः किं
ह्रपाशिरइत्यपेतायां पूर्वोधम् ह्रामातः कुत्रगानक्वोत्वरितासियेनास्मानपिनायेतिनव
तीत्यर्थः किमिदमाकस्मिकोन्यानह्रपम् विविधबलिदानपूजास्तुतिनतिभिरप्यरक्षणा।
त् ह्रा इतिपितार्थेन देवतालेयः आशिषः अथौह्रानादित्वष्टुविहिनानाम् ककुत्रगता इत्यर्थः
प्राणान आस्माकीनानपिक नदभावेविपासिरवान् नेऽङ्गःपुत्र्यवयवेषु अपानिस्तनलोह्रा।

नवहः यत्नादिषु तर्पितस्वपानात् पूर्वकृतोपकारविस्मरणाच्छ्वाशितनित्यत्वतापतितः स्वयमेव
स्वेन तैर्यवर्णितमपाकारणात् अन्येन पतितो स्पानिरिन्येके वाक्यम् वन्यपातनराधापंयनवविपतिरि
त्यर्थः कृतवदस्तत्रे इति द्वितीयम् पतितस्त्वपकृष्यते इत्याह्नः अथापि सर्वपवावयवादस्यास्ता
प्यापि हर्षो लीलाविशेषणलोकविलक्षणस्य पूर्वमव भवाद्गणे हर्षा विशेषतो दाहनिर्देशः य
द्वा अप्रुभदर्शित्वादस्माकं हर्षोदये इति लोकोक्तेदम् अथमततनायिकालंबनम् तद्दाहायु
दीपनं रोदनमनुभवः दैन्यग्लानिमुच्छ्रादयः संचारिणः कृतमिति गुरोर्द्रोणस्य वपहृपंपात
कमेवयुक्तमहत्यातकम् अनपवदणक्रमेण निर्दिशति कृतमित्यादि तत्रकर्ता धृष्टद्युम्नः अ
नुमन्तारः सात्यक्यादयः दृष्टारोन्येमनुजापवपथावः धर्माधर्मापरिज्ञानात् अर्जुनादयोथवा
द्भिः निर्मर्यादैः उदायुधैरित्यनेन प्रतीकारस्याकर्तव्येपि तथाऽकरणादतिदारुणतापनम् नरा
कपिः कृष्णः अनमन्तरस्याक्रोपात्नमविस्मयाप्रागुक्तिः अस्य करत्वे भेदो वा सात्त्वे लंपात विशे

घश्लोके अयमर्थः अनन्यसहायाः द्विषा लक्षणया तद्देवतानां यष्टृभिरित्यनेन बलिदानयो
ग्यतासार्थमिति संबन्धिनि माहिन्यम् न कर्तरीति बोध्यम् वीरादिविवेचकत्वेन रौद्रस्य भेदः अत्र
पद्ये रौद्ररसव्यञ्जनं तत्र माहूतिनोक्तीति कवेः पङ्क्तिर्बोध्या अत्र आपकारिणो जनादय आलम्बन
म् चित्तहन्त्वनामसहायत्वम् उद्दीपनम् प्रतिसलाभावः अन्यनैरपेक्ष्यत्वगर्वः संचारीत्यग्राइति पते
त्यग्राः जातापराक्रमाभावेन वा इति सात्त्विको ह्रेवः हे हर यः संत्रासं भयं विजहितं त्यज्यते एव
यः पद्मापते हृष्यमाना वानरा दृष्टापयतः त्यग्राः अतो भूयं संत्रासं त्यज्यते इति श्रीयाः श्वासनम् हर
प्रकृतिलहून मदादयः इत्यर्थः कुमुनरवाकाक्षविभिन्नाः शङ्का हूलसेम भसाकुम्भावैस्ते सापकाः
ति दन्तादिपादेस्वान्तिप्राणान् ते सापकाः घोलकमर्णिवुल नालवाद्विपादेन प्रापयन्ति प्र
पयन्तीति व्याख्येयम् तेरामाश्रुहेयानयान्यमानाअपि दैवव शाशु मद्देहेषु पतन्तो लज्जां दध
ति तदकार्यकारणाहूलाज्जिता इव मां नानन्दयतीत्यर्थः सर्वेषामहाराणाद्दिषयताङ्गं संत्यजते

२५

25

त्वर्थः लक्ष्मणोऽप्यपाह सौमित्रेइति मातृसंबन्धोपादाननिर्वीर्यत्वम् हृषः लक्ष्मणेन त्वत्ताप्रयो
जकत्वप्रतिपादनायैकवचनम् स्त्रीविषयः मेयवादः तत्तेनप्रसिद्धः इन्द्रुनिरिति नोक्तं तत्तस्या
पत्यत्कर्षकत्वात् किं चित् ईषत् भ्रूभङ्गलीलया नियमितो वहः यत्र राममनेक्तान्याह मे घ्यामीत्व
न्वयः अन्यथा त्वेघणस्य पलायनमेव सम्भवाद्रामस्य वीरत्वे ऽतिमस्य प्रभोर्दत्तमतापकर्षवर्णना
नायत्तेरिति तत्र हन्तमता प्रतिपत्त्यवाकात्ववादेन तत्कर्मोकथनस्य युक्तत्वात् किं चिद्भ्रूभङ्गली
लानियमितजलधिर्यापि मां हृष्ट्वा पलायित इति अचरामश्चालम्बनं तत्समुद्रबन्धनमुद्दीपनम्
नीचेद्दृपेतारामे प्रतिस्पर्धाचानुभावो वेरावतकुम्भस्थलचूर्णनस्मृतिर्लज्जा व्यतीतिरामस्य गर्वस्य
संचारिणो ग्रीवेति यद्येपत्नस्य वाक्यार्थः कर्म उद्यम्य तथा उत्कटोत्फालत्वात् विपतिच्चाकाशेऽव
हतरमपि केउर्व्यां भूमौ स्तोकं अल्पं प्रयाति अथ पुरोह पयमानो मृगः कर्त्ताः कीदृशो मृगः अत्यय
ततिअनपस्तात्पततिगच्छति स्यन्दनेरथेग्रीवातङ्गीभावेनाभिरामं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं वद

हृष्टिर्दत्त हृष्टिः गान्धदेशावैषम्यावैषम्यस्तानायपरिकृत्यदर्शनेविच्छेदान्तुहूरिति भूयसा स्मु
लेन पर्यायेनत्रपयार्थ इति यस्यभावः पूर्वकायंप्रविहूः प्रवेहमारव्यः आदिकर्मणिक्त इति कस्मै
त् अन्येनत्वभूसरावक्त उवितोभयान्तिप्रापायेत्याहूः स्थूलेकृशेप्रवेशनामनाऽऽयान्तिप्रापाः प्र
म विह्वलत्वसुवोव वंशीभिः पृष्ठैः अर्णास्वादिनिः दर्भैर्वा ममार्गविपति राजस्वस्याभावाद्धृत्ततरं भू
मौनत्वस्त्वाचरणमिति वोध्यम् अत्रस्थान्त्रणाद्धाभयमेवस्थापिभावः नपारयन्ननादिति नतस्या
भावूवाच्यतादोषः पश्यान्हृब्धनस्यन्नु नजालम्बनम् ग्रीवाभङ्गः पलायनादयोऽनुभावाः शाक्त
त्रासपुमावयो व्यभिचारिणः यहाराजालंबनम् उत्कृत्येति मालतीमाधवे पूर्वस्थानवर्णनमि
दम् प्रेतरङ्कः प्रेतकृपणाः प्रेतदरिद्रो वा प्रथममाद्योकृत्तिं चर्म उत्कृत्योत्कृत्येति वीप्सया पाव
त्कृतिसततमुत्कर्तनं सूचितम् अथानन्तरं पृथुनाम हृत्तोत्सेपेनाद्युननतया भूयांसि बहलानि अं
सांसस्फिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभानि तिततमवरत्यपरे पृष्ठपिण्डीजङ्घोर्ध्वभागः स्फिगादय इति पावेपि

पावेपितदाकानशारीरादक्षिणेघातनमस्तकाह्याऽक्षिसंवहंस्पुंपुटं तिम्नोन्नतविषमभागास्तत्राक्षि
तमपिकृव्यामपक्कमांसे अन्नपवखृताअव्यायेशानैर्षेष्याभवति नयाऽतीत्यत्वयः भोजनमस्माभि
भयाक्कैतेरिति तेनक्काप्रत्ययपवृत्तमाद्याशाह्यानांनासंगतिः कीदृशाः श्वेतरुक्षाः आर्ताः तत्पीडितः परि
तः तिमनेत्रः वलत्यिशाखान्तरापहरणाशङ्कयादैन्यात्मपुटगतमांसग्रहणायवा प्रकुटितवा
न्ताः आमस्ताध्वेमनेत्र इतिपाठे स्ताद्यादित्यन्ये अत्रशावत्र्यालम्बनं तत्कर्तनं मांसवदनमुद्दीपनम्
तद्दृष्टनासाकुञ्चनवदनविधूननविकर्तननिष्ठीवनादयोऽनुभावः उद्वेगादिः संचारी यद्वाप्रेत
स्कः आलम्बनम् चित्रमितिश्रंवाग्मनमुद्दिष्टपबलेहत्किः अत्रविद्यादिशाह्याः समभिव्याहृतप
दार्थस्यानदवच्छेदकस्यवालोकोत्तरत्वप्रतिपादिकाः नत्वविस्मयपार्थाः तेस्यानस्थापितयावा
च्यतादोषापत्तेः अवतारत्वेनसदाचारप्रवर्तकत्वेवनेतिहर्षपञ्चाहृष्यमानाकान्तिः कनककपी
तिमञ्जनतेरणलोकोत्तरेत्युक्तम् भक्तिः गमनोपवेशनदर्शनादिगतप्रकारविशेषः अभिनवैव

एषाकारेण वैलक्षण्यं व्यङ्ग्यम् धैर्यविरोधिमहत्त्वैरण्यलविनतम् अलौकिकः प्रभावः सामा-
न्यम् क्वापि अनिर्वाच्याकृतिः अवयवसंस्थानम् पञ्चसर्गो विमर्शाणाम् नूतनः प्रसिद्धत्वलस
गविलतणः अत्र वामन आलम्बनम् कान्तिरुद्दीपनम् चित्तविकासस्तत्त्वाटयोऽनुभावः मति
धृतिहर्षादयः संचारिणः अहल्याविति अहिः सर्पः हारो मुक्ताहारः दृषत्किलालोष्टं मृत्तृणः
स्त्रैणं स्त्रीसमूहः द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं तुल्यतायान्तत्कोवायाहौ अहिहारयोः समा उपादेयाव
पादेयत्वाभावेनोदासीना वैषम्यरहिता दृष्टिर्यस्य जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावात् अहि
रिव हारोऽपि हेयो न तूपादेय इति शान्तस्योपादेयकोटेरभावादित्यन्ये क्वचिदमेध्ये मध्ये वा प्रलया-
तः प्रयोजनाभावाद्विवशो हृद्धारण्यस्यापि प्रलापरूपत्वम् दिवसा यान्तीत्यर्थः यान्तीति पाठे मी
वन्मुक्तेन विद्यमानायाः स्वावस्थायाः परामर्शो बोध्यः वस्तुतो यान्तीति पाठोऽशुद्ध एव तादृशादि
नगमनेरतेः प्रतीयमानत्वेन मत्त्वयातभाव्यमानध्वनितायत्तेः अत्र क्वचिदित्यनेन शान्तपरिपोषसंभ

वेशणाशणाशन्यधिकंप्रतिकूलं चेत्याहुः अत्रमिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं जगदालम्बनम् तपोवना
युद्दीपनम् अशिक्षाराघोः समदर्शनमनुभावः मतिधृतिहर्षाः संचारिणः कण्ठेति कण्ठस्य वेणा
णपकदेशः विनिविष्टं गलतभेदप्रतीतिर्यथा तथा सवहं कालकूटमपि विषमपि मे मम मह्
मृतं चन्द्रकलारूपं उपानमपि मृधांधृतमपि अमृतं चन्द्रकलारूपं यदि भवद्गुणाभेदेन वर्तते अ
वभासते तदा मयं नरोचते अन्यस्य यथा तथा भवतु ममतु न कापि विषय इत्यर्थः महादेव आल
म्बनम् ईदृशपदप्रतिपाद्यव्याहृतैश्वर्यमुद्दीपनम् सर्वोनुभावः धृतिमाहात्म्यस्मरणादयः
संचारिणः अत्रैव रत्नमितस्तावकरतीनां सामाजिकानां तैरेव विभावादिभिर्व्यञ्जिता रतिर्भाव
तिबोध्यम् नवास्याः कुतो न रसत्वम् मुनेः स्वतन्त्रेच्छत्वात् हरतीति नारदं प्रति श्रीकृष्णोक्ति
रियम् दर्शनं करतेनत भवदीयस्यापस्यकस्यापितथा गुणाद्वैशिष्ट्यं किं पुनर्भवत इति शारीरभा
जां प्राणिनां योगपनांदुरदृष्टाराहित्यशुभादृष्टादिमत्वरूपो व्यनक्ति प्रकटीकरोतीति संप्रति ३।

त्ययमाने जातंवायंहरति तेनाशुभाभावात्वादालापादिशुभमस्त्वास्त्व तयोगपताधननम्
पृष्ठतश्चागमिष्यतः शुभस्य हेतुः संपादकम् तंवाहहृहारकोपम् पूर्वमाचारितैः पूर्व
योगपतापुण्यवतामिति ननहृतत्यपमित्येतत्त्रतिपायायाः गुणपहृपत्वाभावात् जनेश्तिक
स्मितहासमिश्रंप्रत्याह कोपपरागवलितवदना प्रियतमामांमांसंस्पृशेति हस्तेन तापयित्वेत्या।
र्थः कोपेभाषणास्तापयित्वागतान् यद्वापाणिनामांमासंस्पृशेत्यर्थे रोदनेन तापयन्ती।
त्यर्थः रुदती रोदनंकुर्वतीपुरः अग्रेगतस्वप्रहृताई हर्षीत्रयस्त्वमेहृष्टाः पतानकालेत।
तत्रापिदर्शनाभावः स्वप्नाभावएववा ततस्तद्दर्शनामालिङ्ग प्रियवाक्पाते यावत्
श्चाश्वासयामितावत्कुटेनविधिनादैवेननिस्त्रारीरिढःकृतः इतिजानेनिश्चितोमिजाने।
शाठेनेत्यनेननतिर्णीतापरत्वेनास्तूयापश्कर्षः तद्दृहीपकंदोर्जनाम् शाठत्वोक्तिरत्वत्व
भावः यावदितिलोकोक्तिः नास्माकंप्रियामितिवा शुव्वायानामनेकार्थनाहिनर्केवास्त्व

मऽति कामं स्मन्तं जितेन्द्रियाणामपि वशीकरणाद्धिरुद्धं वाल्लियस्मात्तथा विपेतकं पुरुषं त्वमो
यं विनात्राणामपि नरमसे क्षोऽसि स्पृहयसीति यावत् तथायं मृगयसेऽन्विष्यसि कोऽसौ रणः स
ङ्ग्रामपवर्गस्त्वोपयतः त्वकर्तृनेषणात्स्वपस्वर्गफलकत्वात् तस्मात्त्वोपरतः प्राणान्विलेभेदा
दद्यौ अर्थाज्जन्मान्तरे हे पार्थिपुत्रि विवल्लानतेपं बलाद्दालिङ्गसि सकः स्वलग्ने शोभनग्रा-
हाधिष्ठिते लग्ने जात उत्पन्नः हे मदनस्य नगरी राजधानि अत्रैव मदनस्यैवेभवान् ॥
यं त्वं ध्यायसि तस्यैक ॥

स्वैः

रेकध्यानचूपानगरीत्तेनानेकविषयमदनाश्रयत्वस्तवनं। तस्मादनेकाश्रयस्वभावत्वात् ४९ राकेतिसीतामुदि-
श्यएवरोतोक्तिः दृशोश्चंद्रवदनाचंचलत्वदीर्घनयनाईषन्मंदकाशितनवयौवनेनतरंगितैः एवंएवंरोगात्तरोत्तरारंभा
त्तनंरंगापितैर्विभ्रमैर्युक्तागीविभ्रमास्यतिपाठेविभ्रमयुक्तमुखीत्यर्थः दर्शनादिकमेरामुखादिगतमकथवि
भावनं। ततस्मात्तपेक्षणीयगुणवत्वात् किंकरोमितद्ब्राभायकिमाचरामीत्यर्थः नचमैत्रीकार्येत्याहविर
धेकथमत्रमैत्रीमितिमैत्रीकरोतनकश्चिदुपायइत्यर्थः एवंसतितयाममस्वीकृतिर्मेमायमितिबुद्धिविषयीकर
रांतस्यद्भुतिकरेसंबंधेकइवोपायः नकोपीत्यर्थः मैत्रींकथंकरोमीत्यस्मात्मैत्र्यभावलाभाद्रनोचितप्रवर्तितानांचि
तानांस्वीकृतिस्तत्वा५धीनीकरणं। तस्यसदातनत्वरूपंपोनः पुन्यमितिकश्चित्तत्स्वीकृतेर्विशिष्टोतिकरोऽभा
वस्तस्मिन्सतिकउपायस्तत्स्वीकृतेरेवोपायोनान्यइत्यर्थः ५० तस्मादितिरंडितस्वनायिकाकोपवृत्तांतंकथय
तोधृष्टनायकस्येयमुक्तिः तस्मात्सपत्न्याः ग्रस्तत्यातिशयात्नामानिर्देशः निविडश्रीखंडादिलेपनयुतस्तनतट
स्यातत्पर्यंतसमदेशस्यातएवप्रकृष्टः श्लेषः परीरंभस्तेनमुद्राकारंयच्चिह्नंतद्धकंकवसः चरणानतेर्व्यतिकरः तैरंतर्ये

२८
28

णापोन: उक्तेन वा संबन्धस्तस्मिन्नेव रागिं गोपाप्यते गुरुसंक्रियमेऽइतिनियोक्तेसतिनत्पुष्टं कनं संभ्रमाद्धृं विलोपपिंतुस
हसा ऽम्नसाघेवरमसेनत्वरयासाश्लिष्टाऽस्ति गिता। नन्वत्र खवशा ह्यालिंगनानं ह पारवश्यम् अतएव तन्याचका
रेणालिंगनविस्मृसोरेककालतानुपपत्तिपाठे प्रिसएवार्थ ५१ एकस्मिन्निति विपक्षरमणीसपत्नीतन्नाममात्रग्र
हसोऽयं त्रायकेनह्लतेनस्मृति। स घस्तत्कालमेव मानस्य परिग्रहोऽगीकार: ग्लपितयास्विन्नया अतएव तस्यां रम
णीत्वोक्ति: मुग्धया स्वाधेयमजानत्या। चाटुनिर्भरमाद्राग्न्नामग्रहणान्नतु मेनस्यामासक्तिरित्यादि प्रियभावरणानि
कुर्वन्नपि आवेगात्कोपावेशात् अवधीरितः अवज्ञात: प्रियतम: अतएव तत्सरणाइति मध्यमरीत्यायेनोभ
यानुपितन्स्सरणामात्रं व्याप्तनूष्मी स्थित आलापरहित: स्थित: असाद्दशानायावहितोऽननुनिद्दित: तत्सरणानूष्मी
स्थितिस्सरणएव सद्दवमाभूदिति श्रोतन्तकेनातिशयितवक्रीकृतग्रीवं पश्यात तथा आमाहार्यमौनं पुनर्वीक्षि
तानंतरं वीक्षित इत्यर्थ: तत्सरणादिति पाठितूष्मीभावस्सरणानंतरमेवेत्यर्थ: परत्र। एवंच तस्मिन्कोपे पंचमी। एवं पा
ठेत्वतिशयोक्तिर्लभ्यते। कोपपराङ्मुखग्लपितयेति पाठे कोपेन पराङ्मुखं यथा स्यात्तथा ग्लपितयेत्यर्थ: कर्मधा

राम
२८

रयोवा ॥ ५२ ॥ उन्मिक्रस्य निरवधानस्याहं हृन्तस्य चेतस्यार्थः नयः पराक्रमयोर्निधेः स्थानभूतस्य धर्मयुद्धोभयवीरस्येत्यर्थ
इह शस्याभ्यागमादागमनेनैकतः एकस्यां दिशि सतः समीचीनस्य परशुरामस्य संगयाभियतामेमनत्वीरस्य र
भसउत्साहं तस्यान्यात्रउद्रेकः वीरोचितोत्साहोद्रेक इत्यर्थः एतौ द्वावपि मां कर्षतः अत्र चकारद्वयं द्वयोः प्राधान्य
सूचनाय अन्यतोऽन्यस्यां दिशि एषोऽभ्रमयमानः भावनोपनीतो वा विदेहोऽजनकः स एव विदेहः कामः त
दीयानस्य पुत्रीस्वविजये सहायत्वात् तस्याः परीरंभश्चाम्लेषः मारुताद्धिश्च मुनिपार्श्वगमनं मनिवर्ततीत्यर्थः च
कारः पूर्वोक्तेन तुल्यकालत्वसूचनाय नन्वेक परीरंभकार्यस्य द्वाभ्यां सत्संगमेमवीराम्लाहाभ्यां जन्यमानकार्यस्य
तुल्यकालत्वं तस्यताभ्यां तुल्यतां विनानुपपन्नमित्यत स्तंस्तपादस्के विशेषयो आह मुहुरिमारि आमीलयन् वि
षयांतराद्यावर्तयन् हरिचंदनेन्द्रोरिव शिशिरः शीतलः सचासौ स्निग्धश्च प्रेमसंवलितश्च अत्र एव हृताङ्गीति
युक्तं स्निग्धेन युद्धान्निवर्तनात् स्पर्श इति पाठान्तरं अत्र मुनाववस्मादरणीयत्वज्ञानजन्यत्वरा विशेषः एवा धेगमः ह
र्षस्तत्ररा धेगमः ॥ ५३ ॥ कार्यमिति देवयानीप्रतिपयातेरियमुक्तिः पुरूरवसउर्वशीप्रतिवा अकार्यं उत्तमवर्णजा

यादेवकन्यायांअमात्यपायांवाआसक्तिरूपंहृदयेनसहानवस्थानप्रमितिःतेनात्मनोचित्तंव्यज्यतेअत्रशांतसंचारि
वितर्कोवगुमःभूयोपीत्यादिसंगेपतश्रृंगारसंचार्योस्कश्चेनशांतसंचारिवितर्कबाधनंएवमग्रेपिसंगमनीयंअपि
नासंभावनीत्यघस्नुतेशास्त्रस्ववर्गादोषाःप्रमादावेशारद्यःप्रशमश्चांतानिकनाशःइत्तोमतिकोपेपीत्यादिनःस्म
तिःकांतंक्रयोत्तसाकृतेसदाचारेधीर्येषांतेपंडिताःअपकल्मषाःतिरस्कृतपापकर्माणःइतःशंकाःस्वप्नेपि
अहस्तास्कनास्वैधरकेपिइत्तोभिमतामिप्रयुक्तेदेन्यंचैतदन्यतोधृतिःकइत्यादिनश्चिंताधन्यनाहमिवमद
भाग्यःधास्यतिपास्यतिवितर्कमतिशंकाधृतीनांशांतसंचारिताइतरेषांश्रृंगारसंचारिताअत्रश्रृंगारसंचारि
चिंतायांविश्रामः ५४ उल्लासयतिअत्रवाच्यपक्षेयेनप्रकोपेनदेवेनराज्ञाजरठंकठोरंदुर्जितंवल्लवत्तगर्जितंसिंहना
देयस्यतथाविधेनकालेनवैरिसंहरणीयःकरवालःखड्गःतत्रयन्महत्तत्तुधाराजलंतत्रसवाहःप्रसरणंतेनतत्उल्ला
सतीश्रीकररोनाधिकंकृत्वाधाराजलैःखड्गधाराकांतिभिःखड्गस्तादृक्कांतोलोकेपानीयादिपदप्रयोगात्‌
पानीयपयोयस्यचकांतिवाचकत्वात्नरसोसंग्रामेरिपूणांशत्रूणांत्रिजगतिज्वलितःअतिप्रसिद्धिंप्राप्तःसक

लराववप्रतापः निर्वापितः शमितः यद्वा कालकरवालस्यासौ महदंबु धाराजलं नृदेव महाहवे मित्राणां उत्सवरूपमंबुत
ःहृहृतिताहृर्षं उल्लासस्य निपातनायैवायमेतस्य र्थेः सकलत्रइति समसमंनरूणां विशेषणामिति कश्चित्तमंगपसेतुये
नृदेवेन मे मृधाधिपतिना इंद्रेण कालकरेक्षस्मरश्मिंवालेन नवीनं वबयायैकात्ः जरद्गोर्जितगर्जितेन विशिष्टम
हांबुवाहं मेघं उल्लासस्य प्रकाशपरता स्वंगारादिरूजलेपासमानेजायमानशरोररणः तस्मिन्सति धाराहृति
भिर्जलैः त्रिभुवनैरिरगणामर्थोज्ज्वलशत्रूणां तेजसां सकलः प्रक्षष्टः तापो निर्वापितः शमितः यत्तु चक्रवर्तीम
हांबुवाहमिवकालकरवालंनमिवचमहांबुवाहमिति पसहूयेषुपमितिसमासांगीकारेणाक्रमेणार्थः एवं
धाराजलैरित्यत्रापिजलैरिवधाराभिरितिरजपक्षेरस्याह तत्त्वकालकरवालेस्यारेः परिवृत्तिसहत्वेन नतुरंशेश
ब्दशक्तिमूलत्वादुपपत्तिः कालकरवालएवमहांबुवाह इति रूपकत्वसंगतमेवं तथासत्युत्तरपदार्थस्यमेघ
स्यप्राधान्यापत्त्यातदुल्लासकत्वस्य राज्ञनमवयापत्तेः ५५ तिगेमतिह विभो स्वामिन्भगवान्विभातिशोभते इस्मन्व
यः नहि शेषणानिखिलेषु निगमः स्फजनेषु रुचिरः मनापोदंडादिजनितं तेजोयस्यसः तथाविधुराणां शत्रूणां

३०
30

निशेवनिशामरणांनक्तञ्चरींमहान्धकारकर्त्रींनिवार्यैः मधुरामनोज्ञातीव्राचेष्टायस्यसः मतिः शास्त्रादितात्पर्यनि
र्णायिकाबुद्धिः मानःश्वानसमुन्नतिस्तयोस्तत्त्वेनयाथार्थ्येनवर्त्तिर्यत्रसः तयोस्तत्त्वेनसारेणावर्त्तितैःकैवर्त्तिनंयस्य
निवापतिपरंमूर्तिस्थानपक्षाराणामात्मीयानामग्रणीरित्यविरोधेविरोधपक्षेतुतिग्मस्तीक्ष्णाः अथरुचिरः यद्वा
तिग्मरुचिः सूर्यः अप्रतापः प्रतापरहितः विधुश्चन्द्रोऽनिशाकृतरात्रिकृत्तमधुर्वसंतोऽत्रीलः त्रीलारहितः मति
मान् अनतवृत्तिः नत्वेवब्रुवन्निगानवर्त्तने अनत्वेऽवस्कन्दतेवर्त्तनइतिवामतिपक्षयमानिधियः अपक्षाग्रणीः पक्ष
स्यादिप्रनानेतिविभः विगतकान्तिः विभातिशोभते विगतभकारोभकारसहितइत्यपि ५६ अमितद्युतिः हेह
र्षदस्याश्चहर्षरंडकमित्रहर्षदायकप्रभोत्वसमितः संख्यामानप्रासेतत्कर्षैः अमितः परिच्छिन्नत्वरहितः साधर्मि
र्येशोभिः सहितः असतांखलानांअहितः असियष्ट्याऽमितइतिक्विबंतंअमितान्नस्यात्माहेतुस्थैरत्कर्षैर्हर्षदेस्या
दृष्टवत् विरोधपक्षेअमितः मितमानंतद्रहितः समितोमानसहितः अहितोहितरहितसहितः हितसहितश्च
५७ निरूपादानेति उपादानसंभारः उपकरणसमूहस्तूलिकादिकंतद्रहितंयथास्यात्तथा अभित्तावेवस्वस्मेस्व'

राम
३०

चित्रं॰ नानाकारं जगत्तत्त्वमेकुर्वते तस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय कलाचंद्रस्य षोडशो भागस्तेन शालायाय मू
लिने महादेवाय नमः ॥ पक्षे चित्रं आलेख्यं कला आलेख्यक्रियाकौशलं ५८ स्वयंहृती छ्यैः पदैराषाढ घरहसं
कययन्ति पंथि अरोति पथिक नास्ति सस्तर मत्र मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे उन्नतपयोधरं दृष्ट्वा यदि वससि
तदा वस पथिक प्रस्तराणां पाषाणानां स्थले नन्वयेस्मिन्न तामेन तु नगरे मनाक् अल्पमपि स्रस्तरं कटाघास्तर
णां नास्ति न च यत्न सामग्र्यभावे पृष्टुन्नतपयोधरं मेघं दृष्ट्वा यदि त्वम्मिवं धाद् ससि तदा वसेत्यापाजनो वक्त्र
भिप्रायः पाषाणानां बाहुल्येन तृणादेरप्यभावज्ञानयात्तु पाषाणानां नात्वेनाध्यवसितानां मृद्वीनां स्थले तत्र
न्मपे ग्रामे सस्तरं शास्त्रमनागीषदपि नास्ति तथाचाकारेंगितज्ञानधिकरणो ग्रामे सति चेवं विधे उदीपने मेघे
श्लेषमर्यादया उन्नतस्तनदर्शने च को नाम उपभोगस्य मोऽन्यत्र गंतु मर्हतीति वक्त्रभिप्रायः प्रकाशते॰ प्राक्
ते हि तेपि बहुवचनमेगातुशासनात् प्रस्तरस्थले रसनेनात्र शय्यापक्षोपि नास्तीति ध्वन्यते ५९ शनिरशनि
शनिर्गृहः ॥ अशनिर्वज्रं च पुनस्त्वर्थे उदार उद्भटः अनुदार अनुपरक्ते प्रत्यर्थेणाप्रवासात्तत्र उदारो पस्या दिशि वा

३१

31)

पसेशनिः शनिविरोधीनञोसुरादाविवविरोधार्थकत्वात् अत्रुदारउदारादन्मः ९० अलसेनिति अलसशिरोमः
णिधूर्तानामग्रणीः पुत्रिधनसमृद्धिमयः इति जल्पितेन ननतांगी प्रफुल्लविलोचना जाता पतिं वरां प्रति धात्र्याः
मरोचनोक्तिः पूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धे तु कर्तव्यं किमुहे पुत्रि अयं वरः अलसानां नितरां धूर्तानां शिरोमणिः अयं धूर्ता
नां चाग्रणीः अयं समुद्धुरधनसमृद्धिप्राचुर्येमयः इति भणितेन न भाषितेन नूनं लज्जया ननांगी काचित्कुमारी प्र
फुल्लहर्षविकसितेनेलोचनेयस्यास्ताहशी जातेत्यन्वयः अत्रालसत्वेन नापि कान्तरागमनं सूच्यते धूर्तत्वेन र
तेष्वनाहतत्वगुणात्व धनिकत्वेन तु परान्नयाऽस्यान्तत्वं च सूचितं सततं अन्यासामनाकर्षणीयत्वं मद्भुपभोग्य
त्वं च व्यज्यते इति नद्दिषयकं च कुमार्या ज्ञानं प्रफुल्लनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यंजनद्वारेणातत्कारणीभूतं
सामाजिकेषु व्यज्यते केचित्तु अलसत्वेन धनिकत्वेन चाप्रवासित्वं धूर्तत्वेन संभोगे चतुरत्वं धनिकत्वेन ना
नाधनदातृत्वमपि ननांगित्वेन नमस्कारः तेन स्वस्याप्यमानिनीत्वं प्रफुल्लनयनत्वेन हर्षः तेन ममैवोपभोग्य
नाविरुग्धायाइतिवस्तुव्यंजनमित्याहुः ९२ धन्यासीतिरतिकयापरासु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालाप

राम

३१

रतांतरेष्वपि रतिमध्येष्वपि २

कथितं वृत्तीकं चिडुपहसंत्याः त्वमिदानीं स्वरति वार्त्ताकथये निसखीभिः प्रेरितायाः कस्याश्चिदुक्तिरियम् हे सखि या
त्वं प्रियसंगमे विश्वासयुक्तचाटुकानां प्रियवामाराणां ज्ञातानि कथयसि सा त्वं धन्यासीत्यन्वयः किमु रतान्तरेषु वृत्तं सा
सौभाग्यं वक्तव्यमित्यर्थः प्रथमतः प्रियसंगमेरावविलक्षणानां दर्मयरतयानत्कथयनमशक्यं न चापि रते नत्रापि दे
नान्तेर्किं तु मध्ये न इदानीमेव वागालापः तस्य च पुनरिदानीं स्मररागेऽस्मन्मनाश्च यं भ्रं नं नवसावधानत्वमिति भावः भो
: सख्य प्रियेदानीं विप्रतिकरं गृहीत्वा करोर्पितव्युत्तिसंकल्पविषयीकृते सति ज्ञमये: नत्वपि न र तस्ये: अवा
चवसनग्रंथि कत्वापत्ते: अभिप्रायस्य लघुत्वापत्तेश्च भवतीनां शपथोऽहं तु न किंचिदपि स्मरामीत्यर्थः यदि
किंचिदपि स्मरामि तदा शपामीत्यन्वयः यद्यपि शपथ उपात्तभङ्गसात्मने पंरमाप्रोति तथाप्यगस्य शपूर्वकमि
त्यात्वनिरासस्य मुख्यशपथस्यात्रा विवक्षितत्वान्न दोषः यद्वा ज्ञातादृशप्रियस्पर्शस्मररागमात्रेणाविलक्षणानां
दाविर्भावेन सर्वविस्मरणाद्बोधनायासाधुशब्दप्रयोगोऽपि गुणाय रवयद्दि किंचिदपि स्मरामीति वाक्यमध्ये सख्य:
शपामीति गर्भितोपनरावगुणाय विवक्षितार्थस्य सम्यक्त्वप्रख्यापनार्थत्वाच्च अत्र पूर्वेणाक्षेपोल्लंठोक्त्यावेकस्याए

३२

32

वंसो भागपगर्विता या संवोध्यत्वाद्धन्यासीत्येकवचनं स्वोत्कर्षस्य च नेतु बह्वीनां न यात्वात्मस्य अरतिव हुवचनमितिना
संगतिः॥ अत्र च रमनकालेपि विषयांतरवेदनेन रागस्पृह त्रिमता मा वरयता चाटुकथनेनत्वम धन्येति अत्यंते॥ अ
नरापि शब्दाभ्यां अत्यंतानौचित्यप्रकाशनद्वारा नटरातिशयः एवं बहुवचनस्यापि प्रतिरतिसमयं नथाभावस्य च न
द्वारा नधंजकत्वं एवं शतानीति प्रातिपदिकवचनयोश्च तिनयाचो नराधे प्रियकरस्पर्शमात्रेण संमोहानंदमंथरत्वे
नाऽहं त्रिमरागातिशयस्य चयता ऽहं धन्येति नथाचोभयसंवलनेन मतिरेकालंकार इति ध्येयम् यत्तु अत्र तस्य सखीं
प्रति धन्यत्वोक्तिर्विप्रलिप्सया नेन विवक्षितान्वयानुपपत्त्या धन्यासीत्यत्र धन्यात्वेन त्वरोति तत्र विप्रलिप्सयापि स
खीं प्रति कटुवचनानौचित्येन संबोध्यायां धन्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ९२ इयेति यस्य राज्ञः करेरुह पाणाः खड्गः यु
धि युद्धवीरैः कोपेन कषायात्यतिशयरक्ता कांतिर्यस्य तादृशः कालीदुर्गा तत्कटाक्षवद्वयलोकि दृष्टः कीदृशः द
यैरामरेनाधस्य गंधगजस्य यस्य गंधसमाघ्राया अन्ये गजाः पलायंते स गंधगजः तस्य कुंभयोः गंडस्थलयोः कपाटं म
ध्यभागः विशालतया महाकारत्वात् तस्य कूटं अग्रं तत्र देवकूटं तु भेदत्वात् तत्र संक्रांता आघातेन संबंधेन निघ्नंहट

राम

३२

संवृतं घनं निविडं यच्छोणितं तेन नतस्य वा शोणां शोचिर्यत्र ६३ गाढेति यो राजा युधिषु देहरूपात्क्रोधेन निजाधरस्या
धरं दशन्नुच्चरी रणाशत्रूणां वधूजनस्य स्त्रीसमूहस्योष्ठरूपाणि विद्रुमस्य प्रवालस्य पत्राणि गाढस्यानि त्रुटस्य
हस्य कोमदशनक्षतस्य यथा पीडामदूपान्सकरोदमी चयन क्रोधाद्दूरिव धनदूनां रतिक्रीडाविरहाद्भ्रंशत्
नो भाव इत्यर्थः ६४ कैलासस्येति प्रथममृशिखरे सर्वेषु नत्रैविद्यमानशिखरे वेरणु संमूर्छ्यानावेरणत्यापि न रागः ।
तदुक्तं स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां मतिपद्यते मूर्छनामिति तां प्राहुर्ग्रामौ निनत्वविदो जना इति तेन विबुधानां र
मणीभिर्गीयमानां यशो यस्य प्रकृतस्य राज्ञः कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्याप्तिगधस्य विसिनीकाण्डस्य कमलिनी
मरणालस्य संज्ञाना शंका संदेहो भ्रांतिर्वीयेषां स्वस्तास्ति यस्य तान्स्वपांगाने उपांतायेषामनाहृशा दिग्गजाश्च
वरणायोः करणीयोः पुलिने समीपे हस्तं शुडांश्चावर्तयंति चालयंति आवर्तने शंवैवहेतुः तां आहतुमिति शेषइति
कश्चित् धवलत्वस्य साम्यात्स्वत्वान्स्वस्तापांगाइति अत्र समीपदेशस्य पुलिनत्वेन श्रवरणस्य सरस्त्वं न याचम
णालभ्रमस्य युक्तत्वं श्रवणपुलिनइति हृपर्कं पुलिनेऽपि बिससंभवादित्यलं ६५ केसेत्युइत्ति केशैस्तु वलामो

३३

33

डित्यनेन समरे जयश्रीर्गृहीतायया कंदराभिर्विधुरास्तस्य हृदंकंठे संस्थापिताः वलामोटिशब्दो वलात्कारे देशी वला
त्कारेणामोट्यमानं यथा स्यात्तथा परे जयश्रीरित्यनंतरं तथेति हरणीयं विधुराः वैरिणः कंठे स्व संनिवेशं इत्यर्थः त्वया पराजि
ताः शत्रवः गृहास्ववनिरस्ता इति तात्पर्यं ६६ मानवतीप्रति कश्चिन्नडुगायापरमानवतीवृत्तांतमाह गाढेति गाढा
लिंगनरभसोद्यतदर्पिते लघु समपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात् गाढालिंगनापरमसेन ह
र्षेणावेगेनवाटर्पिते प्रियेउद्यते एव सति नत्वा चरितवति मनस्विन्याः वशीकृतमनसो मानः पीडनाद्भीत इव हृ
दयात् लघु शीघ्रं गुप्तं वा समपक्रमति शेषतोऽपसरतीत्यन्वयः एवं च नाहृत्य स्वाधीनचित्तायास्त्वमपि मानो यदि
तावन्मात्रेणैवगतस्तर्हि अनाहृतपाप्सवगमिष्यतीति किंवक्तव्यमिति अवश्यंभाविनि मानभंगे किमिति मानं वह
सीति भावः अत्रभयोत्प्रेक्षयैव प्रमालिंगनहसितादिसंभोगाभिव्यक्तिर्ननु गाढालिंगनेमानोपसरतिइत्येतावते
तिसन्नुदयहृदयवेघम् ६७ जाठरमिति यास्थविरमिव हसंतीकत्रिवरणांकुरहवहृद्विनिवेशाः दर्शयति भुवन
मंडलमन्यदिवजयतिसावाराणीयावाराणीवागैदवताभिन्नत्वेनाध्यवसिता काव्यरूपाकविवाकस्थविरंवद्धं स्पर्धाद्भुत्ला

राम

३३

रांतरीयभुवनान्यत्वमस्पर्शनेनतत्संवेपहसनीयत्वात्‌ हसंती विवेरध्यात्‌ कैतैर्रेरनमेवांतु हंहपयंन तुवरो
विनिवेशास्थितिपयातादृशी भुवनमंडलमसदिव विलसंतमिव दर्शयति साजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते अत्र
वरनेवुज्जृंतारोपाद्रूपरा: पद्मासनतेन गणानां अपि तत्त्वपारनाथ: अनरावहसंती नदीयासनानुकरणात्‌
अत्र हसंती वान्यदिवेत्युत्प्रेक्षाभ्यां भारतीनत्विमौ राशयोर्व्रलनत्विमिति भ्यां व्यतिरेकस्य व्यक्ति: ॥ ३६ ॥ जेलं केतिये
लंकागिरिमेखलास्खलिता: संभोगखिन्नोरगीस्फारोरुफुल्लफणावल्लीकवलनैकपाकांकुरे दरिद्रत्वं नेरदानीमत्र
यानिला विरहिणीनिश्वाससंपर्किणो जाता सटिति शिशुत्वे पि बहलास्तात्करापपूर्णोऽद्य वलंकागिरिहे मरुत: येतुलं
कागिरिर्लंकासन्निहितो गिरिर्मलय इति व्याचक्षते तेषां नेरगं हि मलयानिलाद्यस्य संगतं स्यात्‌ तस्य मेखलासु नितंबे
षु स्खभोजस्सर्पत्रासात्‌ स्खलिता: खीरणमाहारदैन्यणपांडुरगी निःश्वसनिशयाय संभोगखिन्नेति। नासां स्फाराविन
ताउत्फुल्ला ऊर्ध्वं प्रसारिता ईदृशी या फणापंक्ति: आभ्यां फणाविशेषणाभ्यां कवलने सैयात्यंतया कवलनेभस्सरोग
दरिद्रत्वं क्षीणत्वं प्राप्ता ने इदानीं मत्तयसंबंधात्‌ मलयानिला: विरहिणीनिश्वासैः संपर्किणः ईषत्संबद्धा एवनतुस

मकसंवलितांशिरश्चैवपिनारुरोपनरः कर्णाद्ववहलाः पुष्पावयवाविरहिजनहृदयपीडनेसमर्थाजाताइत्यर्थः अ
निलानालंकातोमलयागमेनसमुद्दलयनानुशैतामलयसंबंधात्सौगंध्यंस्वतस्तनारिनामायंचधून्यते अत्रचय
थोक्तेनवसन्तनानाद्दुशकांतासंबंधियत्किंचित्संपर्कीदेववातास्त्रपिपुवजनचस्थितपात्रंकिंपुनर्वक्तव्यंनिरंत
रंसाक्षादेवनमस्तंवर्द्धयन्नरोषुइतिवसन्तव्यंजनमितिकेचिदाहुः ॥ सहीतिसखिविरच्यमानस्यममधीर
त्वेनाश्वासंप्रियदर्शनविस्रंसवक्षसरोसहसेतितेनापसर्नहेसखिममधीरत्वेनधैर्येणमानस्याश्वासंन
वोपदेवे हंसहायोभविष्यामिस्थिरोभवेतिसमाश्वासंविधायप्रियदर्शनेनविस्रंसवलेव्याकुलेक्षरास्वव्या
कुलत्वस्यक्षरोउपचारान् । विस्रंसवलेकौनुकोनरलितेइत्यर्थेउपचारः प्रागवदेवइतिकेचित्भावप्राधान्येन
विस्रंसवलत्वक्षरोइतिबहुव्रीहिः कौनुकोन्नरलताक्षरोइत्यर्थेवचनोपचारः पद्माकौनुकोन्नरक्तत्वमेवक्ष
रोउक्तवत्सस्मिन्नसौनीत्यर्थेइत्यन्येविहलेतिपाठेपिदवेवदेवमारव्ययंइतिविस्रंसवलत्वेनेत्यर्थः इतिशब्दस्य
सर्वनामवस्तूदपरामर्शकत्वस्याप्यंगीकारान्स्रंसवलापदंश्लिष्टेनेनधैर्येणासहसेतिसहसैवापसर्नंइतिशब्दो

राम

वाक्यसमापकों। नेयोऽयमस्य अपरेण सहसेति सहसाकर्मैकृतमिति वाक्ये करेशाकुकरगाइति उत्क्षेति शेषः। तेन
धैर्यस्य परदाराख्यकर्जारस्येवातितुच्छत्वस्य चिन्तं। अतिसंभ्रमवशाद्वाक्ये करेशाभ्र योगस्य समस्तर्ववत्। अंस्खलत्प
देश्लिष्टं। तेनायास्यमिति प्रियइति श्रुत्वैव गतु काममपि चयते प्रियदर्शनमेव विमृश्य खलत्वं तेन नक्षणे तु मस्तैवइ सपथः कि
मिति मया मानवत्या दियन्तं कालं मयास्थापितामिति सस्रहायार्थं धैर्यमपि आहितेमानं सूक्तवती भवतीति वरंतो
सखी प्रति निरंहितं धैर्यस्यमिति तुच्छत्वबोधिका इयमुक्तिरिसाकूः ७० ओष्ठाग्रे चेति अर्धीङ्ककरजरदस्यनेस्तव
लोचनयोर्मम मदनोरक्ताशुकप्रसादः कोपेन पुनरिमेनाक्तौ तेनतु इत्यानायिकायाः किमिति कुपितेलोचनेवह
सीतिरहस्यं तसापराधनायकं प्रत्नी यमुक्तिः। नवस्यनंतरमंगे विद्यमानेति शेषः। नवांगे विद्यमाने राद्वी रत्पाद्रे र
सार्द्रेन्नखदन्तस्फुते। अन्यस्याः पिकाकृते मेमलोचनयोरक्तांशुकप्रसादोदत्तइति संबधः। आर्द्रार्द्रेरित्या बाधायां द्वि
र्वचनवा आर्द्राद्रेरित्यनेन प्रसादस्यानेनित्वरात्वं जयता अपराधातिशयोव्यज्यतइति कश्चित्। आर्द्रार्द्रस्यनेरिस
नेना गोप्यत्वं तनस्थानमपित्वं च स्वस्यपरकृतत्वे नरक्तांशुक प्रसादस्यानौचित्यं च व्यज्यते रक्तांशुकं इस्यनेनैकजानी।

३५

35

यमेवरक्तत्वमिति ध्वनिप्रसारस्तमानेनकरजादिस्थानेषुमाहात्म्यंसूच्यतानान्तकर्णेभर्त्तायांनापिकायांनायकप्रे
मातिशयपात्रत्वाध्वननेनकेवलंभवदंगेनदीयनखक्षतानारीष्वेवकिंत्वहंसदीयानांप्रसादपात्रंजातेतिच · ७१
महिलेति · विरहकृशांनायिकांनायकायावदयंत्याः सख्याइयमुक्तिः महिलासहस्रभरितेतवहृदयेसुभगसा
नमांती अनुदिवसमनन्यकर्मा अंगंतन्वपितनयतिहेसुभगसौभाग्ययुक्तस्त्रीसहस्राभरितेतवहृदयेऽवकाश
मलभमानासा अनुदिवसंदिवसंव्याप्य अन्यत्तनुतासंपादनरूपकरणजनकातिरिक्तंनकर्त्तव्यंयस्यास्ताहृशीकृ
शमप्यंगंकृशयति अनेनएवसुभगेतिसंबोधनं अमांतीत्यत्रमहिलासहस्रभरितत्वंहेतुमनुकरणेचामांतीत्व
हेतुः अत्रसुभगेत्यनेननायिकायाएवानुरागविषयस्त्वंननुसानवेतिव्यज्यतेएवंमहिलासहस्रेत्यादिनात्वद
नुरागविषयाएवताः ननुत्वंतासामित्यपिध्वन्यते ७२ अंनईतिनवघनमेघाआलस्यस्तरमादीयस्यासाचेञ्च
भरणेतिबहुव्रीहिगर्भःकर्मधारयः यद्वाअनंगःमेघाघनावनमनयास्फुरद्रूपश्चेद्दमाआभरणंयस्यासाअत
एवसम्यगुद्दीपितोमन्मथोययासातारकाःनक्षत्राणितरलानिअस्थानियस्यांसाश्यामारात्रिः विशेषपावला

राम

३५

नस्याः ज्योत्स्नीत्वलाभः। कं सानंदं न करोति श्यामा षोडशवार्षिकी अनंद्रा सुरतादावालस्यरहिता चंद्रः करैरमाभस्तांय
स्याः सा चंद्रः शिरोभूषणविशेष इति केचित् समुन्नह र्षयुता दीपितः श्रीमिश्रापितो मन्मथो यया सा तारकाऽश्विकनी
निकान रत्ना चंचला यस्याः सा तारका वह्नीप्रसरत्लोहार मध्यमणिरिय स्या इति गाढ इति प्रतीतो स्त्री विशेष इव रात्रिरि
स्वपमाप्नतीति: ७३ यस्येति यस्य पुरुषविशेषस्य मित्राणि मित्राणि आश्वस्तरूपाणि न यथा शत्रवः शत्रवः नि
शेषनोयंत्रणीयाः दमनीयाः यस्मात्तस्यात्राप्यनुषंगः अनुक्तं पादयानं घापसद्धिषय इति पावनत् अनुक्तं प्यः स्ते
हृणा त्रैसज्जानः शोभनजन्मा सरणवजीवति श्लाघ्यजीवनवानित्यर्थः अत्रार्थांतरसंक्रमितवाच्यो मित्रादिशब्दैः
आश्वासाहे र्यावज्जीवस्यापित्वरूपनदतिशयव्यंजनद्वारा नायकस्य हृढप्रकृतित्वं व्यंग्यं लक्षणायां सामान्यवि
शेषभावः संबंधः ७४ खलेति खलव्यवहारा दृश्यंते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणां हृदयं वयस्य बहुमतान ख
ल्वव्यवसायाद्विमुंचंति दाहरणाइच्छप्रतिवंधकाः सद्धर्येण हिताया हृदयमेव वयस्यः मित्रं तेन बहुमताः अनुमा
दिताः धीराणां व्यवसायाद् उद्योगान्न विमुंचंति प्रतिवद्वाभवंति खलसमाचरणायास्वार्थसाधनेन न विसंवदंतीत्यर्थः अत्र

तरणवात्र्यवसायादिति तत्रव्यवहारादिरत्युक्तमित्यर्थः ७५ लावण्यमिति सर्वावयवसंस्थानगतो विशेषो लावण्यमने
कावयवसंस्थानसौभाग्यं कान्तिः रूपं वर्णविशेष इति चंडीदासः अपरे तु मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमुदाहृतं कान्तिरुज्वलता रूपं संस्थानसौष्ठवमित्याहुः वचः क्रमः वचः परिपाटीत
थ्वद्वास्तु अनिर्वचनीयानुभवैकगोचरत्वबोधकाः तदानदानन्तसंनिधानेनानुभवदशायां सुधास्पदं सर्वांगीणा
सौहित्यसंपादकत्वात् अधुना तद्वियोगानन्तरदशायां सर्वांगीणतापहेतुत्वात् ज्वर इव ज्वरः अतिशयितपी
डाजनकः ७६ मुग्धेइति मुग्धे उपदेशाग्रहिणि अखिलः अतीतो वर्तमानः भविष्यश्च कालो मुग्धतयैव वयो
चितानाचरणेनैव नेतुं यापयितुं किं किमिति आरभ्यते न हि किमारंभणीयं तदाह मानं धत्स्व [illegible] धैर्यं धा
नवं धनेनापसरणाशक्यता व्यज्यते प्रेयसि प्रियतमविषये ऋतं [illegible] ऋजुतां सरलतां दूरत एवं स
रव्या प्रतिबोधिता मुग्धा [illegible] प्रतिबोधिता प्रतिवक्ष्यमाणा तादृशीनापि काभीतानना भयप्रकाशनं यस्याः सा तादृशीता
सखीं प्रति वचः उत्तरमाह स्वन्वयः प्रतिकूलं च च आहेति [illegible] प्रतिभीतानना भयजन्यवि

३६

36

राम

३६

श्चायत्तत्वराननानाम हे मन्वयः एवं व्याख्यायां हि प्रतिवचनस्यैवैयर्थ्यापत्तेः एतेन नीस्याव्ययीभावपक्षेऽप्रति
बोधितत्वस्यासंगतिः प्रतिबोध्यमानेति हि मदोचितमिति मदोक्तमपास्तं उत्तरमाहत्वं चैविरिति प्रारोश्वरः प्रणा
नां नदायत्तत्वाज्ज्ञावितसर्वस्वायमानः अत एव हरिस्थितः श्लाघ्यति न तु शंकायां अत्र सख्यात्र परिहार्येवाक्य
तयानीचैवैशंसनस्य विधानं तनुसख्यां प्रेमापकर्षे अपितु प्रेमवंशंसेति च नोक्तं अत्र नीचैःशंसनमवज्ञेनायाऽ

हृ०तं ४

नाहायत्तेन युक्तं त्वं तु च्च विख्यायत्त्वल्लसितभयगमं हरिस्थितः प्रारोश्वर इत्यतस्तस्मिन्ननुरागदायैतेनचस
ख्यौप्रेमोत्कर्ष एवेति बोध्यं ७७ रुधिरेति हे नृपभीमभयंकर त्वं भासि शोभसे कीदृशः त्वं रुधिरस्य विसरः धारा
तया प्रसाधितोऽलंकृतोऽयः करवालः खड्गः तेन करालो भयजनकः स चासौ रुचिरश्च शत्रुमित्रभेदेन करालत्व
रुचिरत्वे ईदृशो भुजस्तव परिघः शत्रुजयलक्ष्मीनिरोधकत्वात् अर्गलाया यस्मिन् तादृशः एवं मुक्ताघाम्र भंगेन
विटंकं कपोतपालिकाग्रदाकारे रेखान्वितं पत्त्रलाटं तदेव विस्तीर्णोत्ताम्रहोयस्य सः भीमसेनोत्रागपः ह्रु चितुर
पभीम इति सविसर्गः विभातीति प्रथमपुरुषांत अपाठः ७८ भुक्तिइति जनान् रसंनि धात्तुपनायके आगस स्थि

ते॰ भस्म नवेदस्य शंसा व्याजेन नृदागमनाधीनहर्षव्यंजयं स्याद्इयमुक्तिः सदागमः सन्नागमो वरः भुक्तिः स्वर्गादि
भोगः मुक्तिः कैवल्यं न तु न कर्मकांडवेदांताभ्यामुभयोपायबोधनात् एकांतेन नियमेन यज्ञेन तपादिविधादिभि
:करणैः समादेशनेहितोपदेशनेन तत्परः अप्रमत्तारकत्वात् कस्य विज्ञस्य अंगपपज्ञे सतः सुरदस्य वल्लभस्याग
मः भुक्तिः स्वरनादि भोगः मुक्तिः विरहादिदुःखत्यागः एकांतस्य संकेतस्थानस्य समादेशनेन तत्परः कस्य रमणीजन
स्य अत्र मुख्यमनया विवक्षितोपि द्वितीयार्थो गोपनाया प्रकरणात् कीर्तितो मयेत्यनिबोध्यं ७९ सायमिति उपपत्तिस
मुज्झनत्तुनिन स्वमापनयनायस्ता नादिकृतवर्त्तमिति ज्ञान रहस्यायाः सरव्याइयमुक्तिः ॥ सायं रवौ अस्तोन्मुखेत्र
नेन स्नानोत्तरं इतरकार्यकरणाभ्यन्येनेनु दिनकृतनग्रहकृत्येनेदृशः श्रमस्तत्राहस्नानं उपासितं यत्नाच्चिरकालं
कृतं तयाच दिनकृतनगृहकर्मश्रमस्यनेनेव निवृत्तिर्जातेति भावः समालेपितं सम्यगासमंताल्लेपितं तनुलिप्तं तनया
च चंदनलेपकरणात् कृतोपि न श्रमइति भावः अंबरमणिः सूर्यः अस्ताचलमौलिं उल्लंघयतीत्यर्थः कचित्तुम
लमिति पाठः तदा मूलं पश्चिममूलं गतइत्यर्थः चूलमिति पाठेपि स एवार्थः तेन रात्रिर्जातेति भावः अत एव साय

मित्यनेननगमनार्थनारंभेनक्लेशनोप्युष्माभावोव्यज्यते अत्र कुंजादिनाघनच्छायमार्गैर्देशैर्विसृष्टं मंथरं अभीनव
तेनमार्गेत्वरयाचलनंनहि नोप्तिनश्रममित्यभिभावः अभिनोबहिरंगस्त्रैम्यर्थः अधुनात्कमसामग्र्यभावेनत्रिवलीक
सामग्रीसमवधाने तनेत्रहूंहूनुविघनेमीलनस्यमानिकरः पौनःपुन्येनप्रवृत्तिर्यत्रतादृशं आसितुंनसमर्थंभव
ति तथाचमीलनपौनःपुन्यं सर्वांगीणाश्रमं कथयतीत्यभिभावः सचसामग्र्यंतराभावेनकेवलसौकुमार्यहेतुकएवे
ति अहोजगद्विलक्षणामाश्चर्यंभूतं तनवसौकुमार्यमित्यर्थः अत्रसायंपदेनस्नानस्यश्रमशांतिमात्रफलकत्वंध्व
न्यतेयानेतस्याचलेत्यादिनाअनपादिजनितत्वसंभावनानिवृत्तिः विश्रब्धेत्यादिनाभयत्वराहेतुकत्वाभावः तेनमस्य
ध्वन्यतेनतत्राश्चर्यंसौकुमार्यमित्यस्योपपादकं ॥ ८० ॥ नदमामीतिजगत्त्रयेति श्रीहर्षं ननुभोगाभासामहादुःखेन
स्थिनयाविपुलाह्लादः निरस्तासनयेतिनास्यप्राणास्समुत्क्रामंतीति अत्रैवसमवलीयूनइतिस्तुतेमासकालेनिरु
च्छ्वासतां ॥ ८१ ॥ स्मरार्तेतिवनेतिखेदेविस्मयेवाभावीरमवद्विषतांत्वपिपराङ्मुखेसर्वंपराङ्मुखंविपरीतंज्ञानमिति
शेषः तदुपपादयति ज्वरादाराति अज्वरादानद्विन्नाउन्मत्तवदाअतुन्मत्तवदाचवनेअरएपं अवनंनदित्रेरसकं

३८
38

चव्यसनंव्यसनानि वहुत्वंभवतिनद्यूतादि अव्यसनमतद्विंशस्मिन्वः अवीनांमेषारणामसनंपेररणांव्यसनंकात्र
स्रेपकमित्यन्येनवेतिसंवंधसामान्येषष्ठीइ्यकमेरिणाहियः शत्रुर्वैतिवाषष्ठी ८२ नुहेतिनववल्लभस्यप्रभातेआ
सीरथैरोम्लानकमलदलरतिनववधूः मुखाकरोतिवदनेसहासंमुखंगोसम्मीदतिप्रभातेदेशीदत्तोदृतिउक्तं
प्राक्तनेर्लिंगानियमात्राज्ञावृतिशापत्तुवितदपिमाधरांवधूंप्रतिकस्याश्चिदुक्तिः नववल्लभस्यदर्पितस्यप्रातःका
लेऽम्रधरः म्लानंयत्कमलदलंतद्रूपआसीदितिसखीवचनंमुत्तानवानवोढानतरणीवधूः वदनंमुखलज्जयेतिशे
षः मस्याःसंमुखंकरोतिवर्तमानेनिर्देशाद्धन्नज्ञायाअविरामः स्वन्नेनववल्लभस्यम्यनेननायकस्यनववधूवशी
कारकत्वेनातिचातुर्यंव्यज्यते प्रभातेआसीदित्यनेननतावत्कालंचुंबनाविरामः ८३ राईसिवितिरात्रौषुचंदधवलासुल
लितमास्फाल्यचयस्याःपरेएकछत्रमिवकरोतित्रिभुवनराज्यविजृंभमाणः यइतिप्रकृतःस्मरःचंदेणधवलासुरात्रि
षुज्योत्स्नीषुललितंसुकुमारमेवनतुकमठपृष्टकठोरआस्फाल्यैवनतुवाणादिसंधायत्रयाणांभुवनानांराज्यं
एकमेवछत्रंयत्रतथाभूतंअद्वितीयमितियावत्अनएवविजृंभमाणःविस्फुरमाणः अतिसाहंकारतयावर्तमा

राम
३८

नइत्यर्थः ८४ निशिनिशिअनंगोयंममनिशितः शरइतिहृग्विषययावृध्यासुहृशः शोभनहृशः कामिन्याः हृशिस्व
वलंअपर्ययनिकरान्नरात्रेसर्वेकामिजनहिंसकत्वात्कृष्टिलेवयसियोवनेउद्गतेसतिअनतएवसाऽपिनवलाहक
यत्रोदिशित्वसरायातनस्वंधिनिप्रवजनेनत्रावस्थाः हसितनरोदितमत्लपितमछोदयः अनिकरंमिश्रीभावंगत्य
प्राप्यसमुन्मिषंतिपुनःपुनःतत्सघनइत्यर्थः ८५ वारिज्जेतिवार्यमाणोऽपिपुनः संतापकरर्थितेनहृदयेनस्तन
भरवयस्यनयाविमुद्भ्रजातिनेचत्नस्यहारः हारस्यगाढालिंगनांतरायत्वायायः संतापोऽर्थोहृदयस्यतेनकदृ॥
र्थितेनपीडितेनहृदयेनपुनःपुनर्वार्यमाणोऽप्यस्यानापिकायाहारस्तनभरवयस्यतयानत्यक्तेननचत्नितयेत्ते
विमुद्भ्रजातिः निर्दैश्चमुक्ताजातिमांतश्लेषरागविमुद्भ्रजन्माचविमुद्भ्रजानयोहिंदुः खिताअपिनकदापिस्व॥
स्थानाच्चलतिनाप्नयंसंजातिसुमनरांमिव्रसंनिहितमित्यर्थः अनेनानिशापिनरतिचानुयंतयानवरतहृदयकंप
नप्रयुक्तेहारस्यअनवरतकंपनंअंगंपतत्ववार्यमाणइतिवाच्यार्थसिद्धिः क्तनपार्यनिकस्यविप्रलंभश्यस्याहुः के
चित्अनेनतुस्वस्यस्तनभरवयस्यनयाहारस्यगाढालिंगनांतरायत्वेनयः संतापोऽर्थोहृदयस्यतेनकदर्थितेन

हृदयेनवार्यमाणोपिहारेनचलतिनापसरतिकीदृशोहारः हारेणसहालिंगनेस्तनरूपवयस्यपीडाशंकयागाढा
लिंगनंकर्तुमसमर्थस्यहृदयस्यहारापसारणोद्यारस्याङ्गः शेषंप्राग्वत् विपरीतरताविस्थैर्यंदस्याङ्ग ८६ समुग्धे
तिसमुग्धशणमत्तांगो धम्मिल्लः कलितलत्विननिजदेहः नृस्याः स्कंधाहुलंगृहीत्वास्मरः सुरतसंगरेजयतिसो
सुहृन्तिसरउदृ इतिवोध्यं धम्मिल्लः केशपाशःस्मरइतिरूपकं स्कंधोसः सेनानिवेशश्च बलं सामर्थ्यं सैन्यं चरश्मे
दृष्टिलष्टरूपकेमुग्धः सुंदरः कलितत्वचिनेति अश्रासादितमनोहरस्वशरीरः तादृशस्यहिमहापुरुषवद्धास्व
कीयबलसहानेनसाहायकमाचरंतिलोकाः सुरतसंगरेइतिरूपकंजयतिसर्वोत्कर्षेणावर्ततेनयथायुद्धान्निवर्त
मानमपिकंचित्कश्चिन्मित्रभृत्यः अन्यतस्कंधावारान्ववर्त्तत्वधायधातंप्रोत्साहयतितथास्याः एवंसुरतवेला
यांमुहुर्मुहुः कर्षणेनस्कंधपतितंकेशपाशसाक्षात्स्मरएवस्कंधाहुलंलब्ध्वासुरतभोगनिवृत्तमपिमांमनः
प्रोत्साहनेनसुरतेप्रवर्त्तयतिइत्यर्थः अंतरएवेतरेभ्यः सर्वेभ्यस्तदंगेभ्योप्येभ्यश्चसुरतोपकरणेभ्यउत्कर्षेणाव
तीतइत्युक्तं अंतरएवचस्मरत्वेनरूपणंसाक्षात्स्मरवदेवसुरतप्रवर्त्तकत्वात् इतिवोध्यंतस्याः स्कंधाहुलंगृहीत्वे

स्पेनेनस्कंधसवंधेनातिशयितशोभात्वामउक्तः ८७ नवेतिनवप्रशिमामृगांकस्यकस्त्वमसिममभरासत्वं
कासौभाग्यसमग्रप्रदोषरजनीवनवायस्वशिरुनायाः वृद्धपरवश्चतुरन्कःस्वामिनंप्रतीयमुक्तिः नवः प्रथमोदि
तःप्रशिमासंबंधीमृगांकः चंद्रः नस्यत्वंकः सखाभ्रातावा सितनस्यस्यभरासत्वंबंधित्वंविनाप्रशिमाकानुरागित्व
स्यतत्स्वभावस्यत्वय्यनुपपत्तेः तथाचंद्रस्यप्रदोषरजनीवनं वकानापिकासमग्रंसंपूर्णंसौभाग्यंनायकानुरा
गादियस्यास्तयाभूतामप्रदोषरजनीमुखंनवत्वेनचांचल्यंप्रशिमाकानुरागित्वंचप्रशिमामृगांकत्वेननापि
कानुरागित्वंउपालंभयोग्यकलंकित्वंचप्रदोषपदेनप्रकृष्टदोषवत्वंप्रदोषरजनीत्वेनतस्याश्चापिप्रशिमा
कानुरागित्वंप्रशिमाचंद्रः प्रदोषेरज्यतेऽनंतरंतुविरज्यतेएवंप्रदोषरजन्यपीतिभावः यतुनवः प्रतिपद्दित
इतिव्याचख्येतेनैषाप्रशिमापदासंगतिःस्पष्टैव ८८ सहीतिसखिनवनिधुवनसमरैकपालीसख्यानिविडया
हारोनिवारितःएवाध्रियमाणास्तनः कथंरमितंउज्वरतोइतिपाठेउज्वलस्तनस्यर्थः क्वचिदुद्दुरंतोइतिपाठः तत्रउ
द्धुरएवउद्धतर्थः ह्रियतइतिहारइत्यन्वर्थेनामसख्यानायिकंप्रतीयमुक्तिः हेसखिनवसुरतरणोनिविडयाहृदु

या विश्वस्तया च अंकपाली आलिंगनं सैव सखी इत्थं विधापितवान् नया उद्धियमाणः द्वयोस्तनीयनयाऽधिकोऽभ
वत् द्वितीयपाठे चलनव्यापारे एणानि ध्रुवनानां नरायं हरयाभिधानं कुर्वन् हारः निवारित एव भ्रमत एव मनः त्वया न
वोढया प्रौढांगनारत्नाद्वितीयरां कथं रमितमिति अर्थः अत्र निविड यत्नेन निवारणासामर्थ्ये रणाइत्यनेन दुरव
गाहत्वं व्यज्यते ८९ पवीति प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना विलोक्य पंथानं स्कंधे घटं गृहीत्वा हाहा नष्ट इति रो
दिषि सखि किमिति जलानयनव्याजेन संकेतस्थानं गताभूर्न द्विलोक्य जलघटं स्कंधे गृहीत्वा गृहद्वारं यये
तं समागतं पश्चात् संकेतस्थानं यापि तं स्वपतिमवलोक्य पुनर्जलानयनव्याजात् संकेतस्थानं गंतु विवलितवदनं वर
न हत्वा द्वारस्खलनव्याजेन घटं क्षिप्त्वा लोकवंचनायै रुदंती सखीभिर्नीयमुक्ति अनुराग्या अत्र परं घटं गृहीत्वा ग
छ अहं सर्वं समाधास्य इत्यभिप्रायगर्भा हे सखि गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं स्कंधे घटं गृहीत्वा परावर्तितवदना पंथा
नं दृष्ट्वा घटो नष्ट इति किमिति रोदिषीत्यन्वयः रोदनेन नष्टत्वं हेतुः घटध्वंसे च विवलितपंथा विलोकनं हेतुः ९०
विहत्ते इति विमरवलांत्वां सखि हस्ताकुट्टनतरलनरहस्थिद्वारस्पर्शी भिषेणान्मागुहकर इति पानपित्वा विभिन्नः

नदीकूलेतत्नागहनेकृतसंकेतमप्राप्तंगृहप्रवेशसमयेपश्चादागच्छंतंकामुकंदृष्ट्वापुनर्नदीगमनायतुद्विस्वं
द्वारस्पर्शव्याजेनघटंस्फोटितवतीनापिकंप्रतिसख्याःत्वदभिप्रायोवगतोमयातत्समाश्वासंविधायसमीहित
सिद्धयेव्रजाहंत्वद्गृहद्वारिनिकटेसर्वंसमाधास्यइत्यभिप्रायगर्भोऽभिविदग्धजनमनोहारणायद्वयमुक्तिः।हेस
खिविस्रब्धंत्वत्तोऽतिभारवशाद्विरुत्तोऽन्यएवानिशायिनरलहरिस्थितोहृष्टवाकुटेनघटेनाप्यस्वस्वरूपंगुरुगे
रीयानत्वाहृदयपात्रपिकष्टदायकइतिमत्वादुःखेनद्वारस्पर्शमिषेणापातपिततोविभिन्नः।विभेदितइत्यर्थः।अन
भोविनतापर्याऽयंयद्वाहेसखिविस्रब्धंत्वत्कामपरवशंप्रियंदृष्ट्वाकुटेनघटेनउपलक्षितात्वंनरत्नतरहस्थिजी
नाऽतोहेतोस्वस्मान्मागुरुगेरीयानितिमत्वाघटेनद्वारेसादृश्यवन्नायंद्वारस्पर्शानुघटनाशः।किंतुगुरुत
यापरपीडकत्वात्घटेनैनस्वात्मानविभेदितइत्यपरुहितरत्नकारः।विस्रब्धत्वंकामपरावशामितिद्वदिस्य
तोर्थः।द्वितीयपक्षेविस्रब्धंत्वत्तसखिदृष्ट्वाकुटेनतरलतरदृष्टिरितिमाकुरुतछाया ९१ ज्योत्स्नेतिजेऽप्सन्नयामधुरसे
नचविनीर्ज्जितारतोऽन्तकमनाःसाद्रुष्टापिनवोढवपरवधूरितिहरतिनवहृदयंकचितुपरवधूरहहेतिपाठः।नव

५२

राणावृद्धपरवधूरत्रनायकंप्रतीयमुक्तिः अहहेतिरेवेदृष्ट्वापिसानायिकाउद्योन्मत्तयामधुरसेनवसंतरसेनमधस्वा
स्वादेनचविनीर्णदत्तंताङ्कुरणायनत्वरा धर्मायमुरतायोन्मत्तकाममनसिपयानाहस्यपियमः परवधूरतः नवोटेव
नवहृदयंहरति परवधूतेनैवतनवचित्तसाहरतिनतुसौंदर्यादिनिमित्तं नरमत्तीभावः परवधूत्वंहृदयहरणेहेतु
रितिकाव्यलिंगालंकारः परवधूरिस्यनेनत्वैमवनस्यामतुरक्तोनतु नाहस्यपिसास्वतनइतिसूच्यते ९२ अलमिति
दिवामगत्व्मस्पगृध्रस्पमतवालोवेश्मकंउत्सृष्वविसर्जनपरमिदं श्लोकद्वयंगृध्रगोमायुसंकुलेनैकशोसेकंकालवह
त्नेऽस्थिप्रायेअनएवघोरेदारुणेअनएवसर्वप्राणित्रासजनकेएवंचनिष्प्रयोजनासंभावितानिष्ठाचएवंविधस्य
त्नेऽस्थितिरनुचितेतिभाव ९३ ननुबालकोज्जीवनंसंभाव्यतेतत्राहनचेहेतिइहसंसारकालधर्ममनुःतंप्राप्तःक
श्चिनूप्रियद्वेष्यात्मनरोऽपिनजीवितः अयथावदितिशेषःतथाचैतदसंभावितमितिभावः समाधानायाहप्राणिनां
ईदृशीमरणानंतरमपरावृत्तिरूपागतिः स्वभावः तथाचस्वभावस्यदुरतिक्रमत्वात्खेदोनकार्यइतिभावः ९४ आ
दित्यइतिनिशिप्रगत्व्मस्यगोमायोःसद्भावर्तनपरमिदंश्लोकद्वयंहेमूढाः अयंआदित्यःस्थितोऽस्ततथाचनरात्रिच

रेऽस्मोभयमधुनास्तीतिभावः अन्तः सांप्रतं अधुनास्नेहं अथोन्मत्ते वाले समीपावस्थितिरूपं कुरु तन्मत्तस्य जीवना
संभावारफलमवस्थानमत आह बहुविग्रहनिरासस्य वेलात्वात् भ्रमतो वेशादिरूपगन्धहगस्तस्यैव मदारणन्तु रु
तोपगमेन हि प्रनाशोपशान्तावेशो बालः कदाचिज्जीवेदित्यर्थः अपि संभावनाद्योतकः ९५ एवं जीवनसंभावना
मुत्पाद्य मोहमितुमाह अमुमिति अविशंकिताः लोकापवादशंकारहिताः ग्रथस्य मांसल्लुब्धस्य वा मानस्थः कथ
मकस्मादीदृशोऽयं बालस्याज्ञ इति विचाररहिताः अमुकं नकवर्णाभिनं नुकनकाम मङ्गनकाठिन्यस्यापि प्रतीत्या
पत्तेः अनेन मृत्युचिह्नं वैवर्ण्योपि भावः बालं तेन मृत्युकालाभावः अप्राप्तयौवनं तेन परदारगमनादिरहितेनना
युः सत्वस्त्यज्यते ईशं कथं स्पृज धंस्यार्थं आत्मनेपदं ९६ दृष्टीति रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयु
गलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वती परिचुम्बितं जयति रतिकेलौ हृतं निवसनं अर्थाद्गौरीसंबंधि येन करकिसल
याभ्यां रुद्धं च अर्थाद्गौर्या एवं नयनयुगलं यस्येति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारयः चंडीदाससम्मतः रतिकेलिहृतनिवसन
याकरकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगलं यस्येति विग्रहमाह मत्र निवसनेन सह स्वचिह्नस्यः रुद्रशस्य रुद्रस्य पार्वती

परिवर्त्तुं विमितन्नीयं तत्त्वारं लोचनं जयति। यतः पिधानसाम्यमनयोः कराभ्यां मत्त्वास्य तु पिधानीय करणत्वेनाह
ष्टत्वात् क्रीडापिधानोभयकारित्वात् रागातिशयत्वज्ञा हर्षादिसंपत्तद्वारा रत्यतिशययोः करणाच्च लोकत्तरे रणकर्म
रणतिनेत्वधन्यजीवितममेनोजयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इत्यर्थः ९७ भयानितिसंशयमस्तु भयानपि सोयमति
प्रियतरत्वेन प्रसिद्धः। श्रेयान् शपथेन सहितं यथास्यात्तथा पादयोः रानतकांतयाच सशपथं निराकृतः सन् उन्म
नाउन्सुकमनाः वासगृहात् क्रीडागृहात् दृढारोपवनादिकानि पदानि मद्वाराशि यावश्रयानि तनु यातः नावत्
कृतमरणमकं यथास्यात्तथा धावित्वेव स्थितः स्थापितः धृतः। अत्र स्थाने अस्माद् तनर्भोविनश्यपृथानकमेशिक्षः अत्र
यानीत्युक्तं ननु यातइत्युक्तेनेनुगमनानुकूलव्यापारेपादरशायामेवतथा भावः इति ध्वन्यते धावित्वेवेत्यनेन धा
वनाविषयेपितथाभावकरणादौत्सुक्यातिशयो ध्वन्यते पाणिसंपुटे मरणमार्थकृतां जलो गलत्यजीवीनिबंधो यस्य
क्रियायां तथाभवतितयेति धारणाक्रियाविशेषणं रागोत्कर्षात् खलतोनीवीबंधस्य मरणमां जलिनैवावलंब
नात् देवोपायनस्थानीयं कृतमिति भावइति केचित्तरातिशयद्योतनाय धावनक्रियाविशेषणमित्यन्ये स्र्वं हि कृत

मरणात्मकस्यापाकरणं अधुनाप्रणाति पूर्वकं धारणामिति नैवे परीत्संभ्रमस्तुमपरगमंऽत्रस स्त्रीवीति पाठे गत्वन मार्थिकत्व
र्पोनरंभ्यस्यति अहोप्रेमाइतिगूतिः स्वभावः प्रेयान्कांतयेमाभ्यां परस्परविरहासमत्वधन्यते ९८ पयिपयीति आघ
वाक्ययोरस्मीत्यध्याहारः प्रतिमार्गं अंकुराणां आभा कांतिः शुकचंचूचारुरस्ति एवं प्रतिदिशं वीरुधां लतानां त्रासको
नर्त्तकः पवमानो वायुश्चास्ति आभ्यां च वाक्याभ्यां नूतनांकुरशोभाशालिवसंतर्तुसर्वैरिकस्तचारिमंदरमारुतयोरुद्दी
पकयोः संपत्तिरुक्ता शुकचंचूचारुरित्यनेन अंकुराभयोर्निम संबंधित्वेधनद्वारात्रासकइत्यनेन घवंवलनयोस
युक्तत्वे धनद्वाराच्च समासोक्तिविधया स्वनायिकासंबद्धनायकांनरदर्शनरूपा संबंधिविधयानन्मरणारूपावाउ
द्दीपनसामग्री ध्वनितेत्यपि बोध्यं नरिनरिपुरिपुरीत्येनयोस्यानारंभप्रमाणोनेकेकस्यापुरिएकैकस्मिन्नरिसायक
पातेन सएणीनगरेन्नासान्सर्वीसामानभंगः तथा पुरुषेषु वाणपातेन मानधनाभिस्त्रीभिरपि मानस्य सक्तइसमी
वारंवडाज्ञाशास्तित्वं मन्मथस्य घोत्यते किरतिक्षिपतीत्यर्थः मानचर्चा मानवार्त्ता मानवार्त्तापि गता किंपुनर्मानोग
मइतिवक्तव्यमितिभावः अत्रकार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपाकारणकार्ययोरसामानाधिकरण्येपिकारणो

मितिरूपगर्वितायोक्तिरलंकारः ॥९९॥ लिखन्नितिवक्तुरिन अपि मानवतीप्रतिसख्यावाक्यमुक्तिः प्राणनाथदयितः प्राण
दयितः दुःखेन कष्टेन प्राणा अपि दुःखेन नाभविष्यन्तीति भावः यद्वा नव प्राणा इव सोऽस्माकं दयित इत्यर्थः तथा च तत्प्राणा इ
व सोऽपि अस्माकं रक्षणीय इति भावः ईदृशोऽपि भूमिं नखभूमौ तेनाकांक्षितस्मरकर्म अनुदेश्यत्वं ध्वनयन्नेव लिखन्नपि न
नु लिखन्नीति तेन लिखनस्य बुद्धिपूर्वकत्वरूपमप्राधान्यं ध्वनयन्नेव बहिर्न तु मध्ये तेन नायकस्यात्युद्वेगः आस्ते न त्वासी
न तेन एवमवस्थानस्य मसारप्रयेत माध्वनयन्नेव पंजरस्थ के हि सित पठितं अन्यच्च सर्वं परिजन कं अज्ञानामपीदृशव
स्था किं पुनरस्माकमिति भावः पंजरस्थेनेनान्यत्र गमनासामर्थ्यं शुकेनैकवचनं तु न हसनस्य कस्यापि शिक्षादिनापि तथा
ज्ञानसंभवात् सर्वमित्यस्य शरीरधारणोपयोगिभोजनादिकमपीत्यर्थः अनएवकठिणोऽयं उत्तरोत्तरवर्धमानास
हृपीडाजनिका अधुनावसन्तचन्द्रिकादिभिर्दग्धा मे मन्मथविलसितैः सतीत्यर्थः मानं विसृज निःशेषेण त्यजेत्यर्थ
र्थः १०० गामरुहे ति ग्रामरुहास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवा
मि गामारि अस्मीति पाठे ग्रामीणा अस्मीति बोध्यं परग्रामिका हकलहे कात्वमस्य स्मरदग्धे इति वदन्ती नागरिकाप्रति ग्राम्य स्त्री

४३

43

राम

याद्दयमुक्तिः ग्रामरुहा ग्रामजाता ग्राम एवास्मि अतो नगरस्थितिं गरमर्यादां वैदग्धीं न जानामि उत्पत्तिमारभ्याद्य याव
त्ग्राम एव वा विरतं वासान्नागरस्थितिं बोधोपि न ज्ञायत इति भावः नागरिकाणामिति षष्ठी अनादरे ता अनादृत्य
तासां पतीन्हरामीत्यर्थः अत्र नागरिकानित्यपहाय नागरिकाणां पतीनित्युक्त्या तेषु चातुर्यातिशयो द्योत्यते तेन
चस्वस्याति चातुर्यं व्यंग्यं अपरे तु नडूर्तैभिः ताः अनादृत्य तत्पतीन् हरामीत्यर्थः पतिकर्तृके अनादरे अस्याः प्र
योजककर्तृत्वमित्याहुः १०१ नारीणामिति धार्गुरागग्रहणानां तासामुत्कंठानां नस्पमेम्मगः नासां भगिनीनां सुंदरे हर्षं
ज्ञातमवसानं एषणारिसमिति पाठे एतादृशमित्यर्थः पूर्वं बहुतरगुणग्रहणादिभिरनुरागातिशयं प्रकटयति अ
नंतरमन्यत्रासक्तेन नायकेकस्याश्चिदुक्तिः नच्छब्दा विशिष्यानिर्वचनीयार्थाः गुणग्रहणं गुणवर्णनं उत्कंठानां
ममासांनिध्ये ज्ञानानामित्यर्थः भगिनीनां त्वमेव जीवितसर्वस्वमित्यादीनां ईदृशं एवंविधापराधकलुषितं अ
वसानं परिणाकः १०२ रेरे इति साक्षेपसंबोधनमिदं चंचललोचनायामंचितानागपि तारुचिरभिलाषेयि न तया
भूतपद्ध्वां चंचलाभ्यां लोचनाभ्यां अंचिता आविष्कृता रुचिरर्योन्नायिकायामस्प तनयद्धां चंचलाभ्यां लोचनाभ्यां

५५

मं चिनाप्रकटीकृता अर्थोन्नापिकायास्तु चिरभिलाषोयत्र तन्तेनचं चत्तप्रकटीकृताभिलाषस्याप्यस्थिरत्वं अन
एवत्तान्त्रनियोगिनया स्थिरप्रेमाणामिति वक्ष्यति इत्याहुः स्थिरप्रेमयत्रतं महिमानं विषयानासक्त्यादिना लब्ध
मुत्कर्षं आमुच्यमत्कारस्थानयनां नम्रहृशानयनां आलोक्य किं कस्मात्तस्मिन्त्समेक्षितजनावलोकनेन नन्तं
करवं किं हर्षाद्दुरन्नोऽलं भवसीत्यर्थः अद्वैरीमिमिति विहायस्थानिति पुल्लिंगेनयथात्तपिनयनव्यापारस्थिकरोति ए
वमन्यत्रापि पुरुषेय यावत्त्वं नयनयोर्व्यापारमस्याकरोष्यत्वमन्ये पिठ मांसइति नास्य साधारणपामत्ररागउचित
इति सूचयति · त्वमन्ये विहरिष्यसे · अहं विहरिष्ये इति किं त्वं मन्यसे इत्यर्थः प्रहासे च मन्योपपद इति म ध्यमोत्तम
योर्व्यत्यासः । वृत्ते मिरेवेदे · हृतां निरितां अन्तराशां अन्तर्विया मानामाशां विहरणा विषयिणीमित्यर्थः एषाहोकृपा
संसारवारांनिधौ मज्जनायेति शेषः · कृतां विधात्रेति शेषः एवं च परिणामविरसत्वाद्दुर्षोनियुक्त इति भावः १०३ येषा
मिति येषां राज्ञां दोर्वेल्लमेव बाहुबलमेव एवं वनन यथ्य वछेर्दः मेदुवेल्लनयासमताः नीतिज्ञानां रहूनामिति शेषः प्र
माद्यादि संभवात् न तु किं तर्हि केवलं नीतिविरएव समीचीनाः ते न्याहते रितिनेरथुवीश्वरैः किं कार्यं न किमपीत्यर्थः ते

राम
५५

कैः प्रायः बहुधा केवलं नीतिः राजधर्मो दिशासुवरीतिः तत्प्रतिपादितो वृत्तिप्रकारः तन्मात्रशरणैः बलवद्भिः तत्कालं स्वं घ
टितमेव धर्षेणात् इति भावः केन तर्हि समीचीनात्मत्राह येऽत्र हि हेऽश्माशक्ये पुनः पराक्रमनययोः स्वीकारे शाकात्मः सं
दरः क्रमः पूर्वं पराक्रमः नतः सदा छिन्नस्त्वनयः इत्याचारक्रमो येषां तेन हि नानेवास्त्वयस्त्वमत्राह नेस्तुरिति । त्रिजगति
भुवनत्रये पि न स्तुरेव यदिवास्तुः तदा पूर्वं केवलं भवादृशाः एव हिंस्राः पवित्राः तस्मा थोऽस्तीति केचित् अन्ये तु नेन स्तुरेव यदि
वास्तु हिंस्राः तथापि भवादृशाः पवित्रा नैव समर्थे मादृशः अत्र मते नेन स्तुरिस्मत्र काकुः नेति शेषस्याध्याहारो वा बोध्यः १०४
प्रथनेति वीर धनुःसंबुधौ ध्वनियुते रणरणाएवमार्गप्रवेशनिःसरणाहेतुत्वात्तस्मिन् विधरे विगतागमा गैरिव संध
वास्यकाष्टरहितैर्धैर्यैरिव च शत्रुभिरिव संव्याप्तायोधि अत्र संगतसंयोगे ढिनीयायथा नाहशा धूर्यीरणां संस्पर्शादि नं
वहतेनापि न गतव्यदेशप्राप्तिरूपफलप्राप्तिरेवं तत्र शत्रुणां युद्धे तते प्राप्ति शिति भावः हे नररक्षक भगवान् रवि
सेनविधिना विधानेन वेदादिना वासिद्धस्य तत्कृतिमस्यबोधितस्य प्रमाणाभूतस्य तनुमिथ्याभूतस्य वा सा
धुवादस्य कीर्तिः परं स्थानं यथा नयायुद्धः अपवर्गे नीया । अपवर्गः फलप्राप्तौ क्रियासमाप्तिः सा च तनीयाम्भ्यपान

४५

तुवाच्यात्रान्युत्तमपत्वान्नस्य त्रार्थश्चापवर्गयोस्माइमेव. एवं दिवसमिति द्वितीयाया: फलप्राप्तिरपि अनंतनसंयोगस्य
तावस्येव पर्यासे: फलेन लाभे क्रियानाचरणात्तु उत्तरार्धेन रक्षकत्वमेव विधेरत्वविशेषणप्रतिहृद्धीति वा ध्वंसविगलद्धु
रस्य धुर्यस्य जनारक्षकत्वात्तमन्युनद्धु: स्वस्त्वीत्त्व. अपुद्धायाधीतिनिद्ध: प्रक्रमभंगोप्येन रसानुकूलत्व एवेत्याह: १०६ भूयइ
ति. मालती माधवेक्षिते चनो मालती धात्रेय्या लवंगिकयेति चूर्णकमुपन्यस्य कामंदकीवचनमिदं भवनवल्लभीग्र
हो परिसरनमंडप: तत्र गतं महन्तं उच्चैश्चयनगवाक्षेन चास्थितमानतुरथ्यासंलग्नवल्लभीवातायनस्था मालती
भूयोभूय: वारंवारं सविधया अर्थान्मालत्या नानानगरहसंनिहितया. नगरीसंबंधि रथ्या या राजमार्गेण पर्यटंतं माध
वं नवं काममिव सासा मनसा नु चित्रारोहदृष्टा पुन: पुनर्दृष्टा ललितै: सुंदरै: लुलितै: खिन्नैरत एवाङ्गकैरस्मै रंगैस्तास्य
तिग्लायती त्यर्थ: तन्निश्च्यते मत्फलं ननु मेन पश्यतीति अनुरागातिशयेन तस्मिन्न्वकांनबुध्युसादात् एवं विधा मामयं
दृष्टा किं वक्ष्यतीति वाऽस्पृष्यतीति वा वातायने शरीरान्तर्परणात्. नवं कामम् इति प्रसिद्धकामापेक्षया व्यतिरेक: दृष्टा
दृष्टेति वीक्ष्यया रागोत्कंठत्वमेरितिपाठे ऽतिमनोरमैरित्यर्थ: लुलितं तु त्रिलितैरिति पाठे ऽतिखिन्नैरित्यर्थ: अत्राज्ञकं

राम
४५

पावंगेपनसौकुमार्येणदुःखासहिष्णुत्वाभिव्यक्तिद्वारा विप्रलंभोत्कर्षः केचित्तु सविधनगरीरथ्ययेति उपलक्षणेनानीयामा
धवमित्यत्रान्वयः माधवागमनेन रथ्याया विलक्षणशोभावत्त्वसंजायमानत्वात्तादृशरथ्यायास्तज्ज्ञापकत्वं यद्वा स
विधनगरीरथ्यया दृश्यमानमिति लोकोक्तिः अनरवकामत्वचेन माधवविशेषणं सविधेत्वेन मालत्या राजप्रधानकन्या
त्वेन तत्सविधरथ्यायां बहुजनसंचार्यत्वध्वननं स्वतरां विलक्षणशोभावत्त्वध्वननं चेति व्याचख्युः वलभी गृहाग्रद्वार
नवत्कशालत्वसंज्ञेति प्रसिद्धं वलभीद्वारेनेवत्कशालतशालीत्यमरादिदमेवयुक्तमित्याहुः १०७ परिच्छेद इति नन्वेवमकरंदस्यापि
माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतन्न परिच्छेदइयत्ताज्ञानमनीनः तदिह तदस्यार्थः सकलानां सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणकथा
जनिकानां वचनानामविषयः ते निर्वक्तुमशक्याः इति भावः पुनरस्यराकालांतरे अनुभवपर्यन्त हि विषयत्वयोनमात्रइत्य
र्थः पुनस्त्वर्थे अस्मिंश्च जन्मनि तु इत्यर्थः इति केचित् पुनश्चार्थे अस्मिन्नु जन्मनि अन्यस्मिंश्चेत्यर्थः इत्यपरे विवेकप्रध्वंसा
दिति प्रशान्तेन सम्यग्लोकनलक्षणः प्रकर्षः तेन मोहप्रकर्षः तेन चरागातिशयस्तेन च विप्रलंभातिशयोऽभिव्यज्यते तदु
नुकउपचितः वृद्धिं प्राप्तो महामोहः सकलविषयारागमज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यच्च तादृशरुक्षासोगहन अदुर्लंघ्य इत्यर्थः

४६

46

ईदृशः कोऽप्यनिर्वचनीयः विकारः अन्तरं नः करणं जडयति विषयग्राहित्वात् विषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः यत्पुनरिमस्या
वृत्तिरर्थस्तत्तु तस्याः आन्तरकालिक पदार्थो भिन्नत्वादित्याह॥ १०८ कृतमिति। त्वया गर्वाभिमुखं अहंकाराभिमुखं न तु हंका
रवत्तमनः कृतं नोऽस्माकं हृदयं अनिहताः हताश्च पुनर्दर्शन अवरणाविषयाय यथा भवन्ती तथा पलापगता इत्यर्थः एवं एवं
मति अन्यत्र शस्त्रादिग्रहणं युद्धादिकं नीतमादिवा किमफलमित्यर्थः केचित्तु एवं एवमेव विनाशस्त्रादिप्रयोगमेव निहता
अनिहताः एवं न तु निहन्निघ्नते अमन्तनु दुरवस्थादिकं वक्तव्यमित्यर्थे इत्याह। नत्त्वानिरेके दृष्टा न माहनमासिना वनि
र्हतियावदंशुमान्सूर्य उदयाद्रिमौलितांतं छिरो लंकारतां नयाति यद्वा उदयाद्रिमौलिमास्तकतामित्यर्थः उदितसूर्ये विनो
दयाद्रिरपि अमौलिजनवत्त्र शोभत इति भावः एतेन तत्वाविना ऽयं लोकोऽपि तथा न शोभत इति ध्वनितं तथा अनेनु तस्मिन्न
निष्ठतीत्यर्थः अत्र समुच्चयालंकारो अप्पः तेन वीररसकर्षः १०९ राम इति राघवानंदेरावणामुद्दिश्य कुम्भकर्णोक्तिः रा
मः सकलभुवनजनमनोरमणः एतेन सर्वेन तद्विनकारिणा इति व्यज्यते असौ खरदूषणादिहंतत्वेनातिप्रसिद्धः विल
क्षणधैर्यगांभीर्यादिशालीच विक्रमगुणोरितकेवलं प्रसिद्धिप्रसमरस्फक्तोसदोषगुणोरपि प्रसिद्धि संभवः यथा संबो

राम

४६

ध्यरावरणस्य न त्विदमस्यर्थं गुरोरीशितेन केवलं गुरोरपि तु विक्रमज्ञेः एतेन सीतादानस्यावश्यकत्वं व्यज्यते· सापि न ग्रामे न न
गरे नापि भुवने किं तु भुवनेषु तेष्वपि न कृशां किं तु परां उत्कर्षं तेनाज्ञानतत्त्वनिरासः यद्वा विक्रमगुरोः मत्कर्षोऽसिद्धं जय
त्वक्षरणां भुवनेषु मा मदस्यार्थः एतेन सर्वथापि युद्धेऽजेयत्वं ध्वन्यते तमपि यद्देवो न जानाति न दस्मद्भाग्यविपर्ययादेवन
नु त्वद्भाग्यविपर्ययात् त्रैलोक्यनाथता दृश महापुरुषदृष्टेन मरणेपि मोक्षलक्ष्मीविलासलाभेन तस्यापि भाग्यफलता
त् अस्माकं पुनश्चिरकालजीविनां तादृशप्रभुविप्रदर्शनात्त्वद्वियोगाच्च निरंतरदुःखदावानलपच्यमानानां परं भाग्य
विपर्यय इति भावः यदि परमिति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः यदि पुनरित्यर्थे इत्यन्ये अपरे तु परं त्रैलोक्योत्कर्षं त
मपि यदि यत् देव इत्यादि पूर्ववत् इत्याहुः देवः दिव्यज्ञानवानपीत्यर्थः अत्र भाग्यविपर्ययादित्युक्तं ननु अभाग्यादिति
तेन तादृशप्रभुलाभान्सावदिकातिशयसुखलाभेनाभाग्यविरहे तु मित्येपि भाग्यानां वत्तयापरिणतानि विपरीतफ
लदत्वेन परिणतानीति ध्वनिः अभाग्यमित्युक्ते हि सत्फलाभावमात्रं न तु असत्फलं तु भाग्यानामसत्फलमिति विपर्ययप
दद्योत्यमिति कश्चित्· अस्मद्भाग्येत्यनेन समस्तरसःकुलस्येवतया त्वमतीयते प्रसिद्धं हे शम्भ तं विक्रमगुरोदाहरण

४७

57

माहवंशीतिवंशीवैतालिकः एकवाराणाहन्ता एकवाराणाहतिनिमित्तंवाम्रेराणीभग्नायेविशालतालास्तद्विवरोद्गीर्णैर्गीरिस्मर्थः
एकवाराणस्याहतिर्यत्रेतितालविशेषणमितिकश्चित् एकबाणाहतेतिपाठः स्पष्टः रामेणकिलसुग्रीवप्रत्ययायसप्त
तालवृक्षाः एकबाणेनभिन्नाइतिप्रसिद्धिः ११० तरुणीतिएषाचकितहरिणांचंचलनयनाचकितोभीतस्तेनचक्षुषोः
चांचल्यातिशयः सकलस्त्रललनामौलिःअधिवसतिकस्मिन्स्थितेनरूणामनि अत्रशेषोऽग्रेहि पंचाननास्सत्त्वोरोत्तरए
वंपयोदेमेघः सुहृत्केकाजनकाश्लाघ्यजनकतनयामित्रंयेषांतेषांकेकापदसांनिध्यान्मयूराणांकलाश्रव्यत्तमकरा
आदानंजन्याःकेकावाराप्रः संतुः आनंदेनकंठजाआतत् आव्यक्तनायद्यपयोदस्यसहृदंतहृदयोहृन्नासितामितस्यर्थः
अत्रएवानंदकेकाःयथोर्दाहृन्नासेततस्कहृदामानंदोचित्यातशेषंप्राग्वत्कामंसंतुनावतानमेऽस्मितिरितिभावः तदेवाह
हृठंअतिशयेनकठोरहृदयः अहंरामः सकलदुःखपात्रत्वेनप्रसिद्धः अस्मि अतएवसर्वंउक्तोद्दीपकातिशयज
नितंक्लेशंसहे उत्तमपुरुषैकवचनमेतत् वैदेहीविदेहराजपुत्रीतुराजापत्यत्वान्स्त्रीत्वाच्चसुकुमारतयादुःखासहा
विदेहस्यकामस्याप्ययाचकथंभविष्यतिकथंजीविष्यतितज्जीवनंनसंभाव्यतइत्यर्थः हहहेतिसमुदायः खेदातिशयेभा

ध्वनोपनीतां संबोधा हहा हा देवि धीरा भव · देवत्वेन धैर्यौचित्यं कथ्यनुदे सर्वसहे वसुधे देवि धीरा भव · दुहितृशोकेन
त्वमा विदीर्णा भवेत्याह · अत्र द्वन्द्वौ यदि विदुसंवं धरूपस्यास्य स्वहितकारित्वरूपस्य स्वहत्वस्य च कांतिमेघयो
स्वेनन योर्वा धानु उक्तार्थैलक्षणाक्ष्यातिशयौ व्यंग्यौ तत्परस्य हत्वयोः सर्वथानन्वयादसंभवेनेमि रस्कृतवाच्यतानयो
स्त्विरूपसंकराभावान्सस्रष्टिः रामपदेन च सर्वसहत्वानुपयुक्तराकार्थेन लक्ष्यार्थेना च्यस्य रामस्यान्वयान्नुपयुग
क्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्येनैनमाहरा दुःखजनकसमाजे पिप्राणाधारणादात्मनस्तुक्रोरामृप ःनत्र घनकेकाचिरस्था
पित्वयोरुद्दीपनातिशययोर्गोत्रिमस्य हस्यद्व्यंगयोरनुग्राहकत्वं व्यक्तमेव · एवं एकेन रामपदेन दुःखभाजनत्वल
क्षणायाव्यज्यमानस्य राज्यत्यागवनवासजटावल्कलधारणपितृशोकाद्यधिगमस्त्रीवियोगाद्यधिगमदुःखसहना
तिशयस्यावगमेव गतेः सीतां विनापि जाविष्यामीतिशोकावेगधैर्यवैदारिभिः परिपुष्टो विप्रलंभः प्रकाशत इति लक्ष
णामूलत्वमप्रदुःखसहनातिशयरूपवस्तुध्वनिरसध्वन्योरेकव्यंजकानुप्रवेशसंकर इति दिक् ॥ १३ ॥ इति कालोपना
मकनागेशभट्टकृते उदाहरणप्रदीपे चतुर्थ उल्लासः ॥ यस्येति अर्जुनस्य बृहन्नलादशायां स्वाभ्युदयाय किमिति

५८

45

नचेष्टसे इति केनाप्युक्तस्य वाक्यमिदं॰ यस्य मम मासहनुशत्रुः कृतास्तस्य निरस्कृतिर्येन हृशः स्वयमेव मां शरणमेत्य
स्वसैव वकरोति तस्य सूचीव्यधस्य योव्यतिकरः पौनः पुन्यं तेन न युनक्ति संवभ्राजि शरणागतस्य शत्रोः नम्स्तो हृशस्त्वाक
याकरणिवेधुइति देशाचार इति चंडीदासः यस्य भागी हृशः मभावस्त्वासीत् यत्रामश्रवणमात्रेण शत्रवः स्वमुरवेनैवा
त्मानं धिक्कुर्वंतः स्वहस्तेनैव करोकृतनतम्स्योहृशस्त्वाकावेधाः यं शरणमायांति सः संप्रति कांचीगुणस्य ग्रथनं कां
च्या गुणेन प्रकर्षेण वा ग्रथनं नतद्रूपस्य कर्मणा भाजनं नत्र नियुक्तः इहृशो जातोऽस्मि अतो जीवन्नपि न मम वाभि न जीवा
मि अतः किमावहामि किं करोमि अन्ये तु असस्हृशो वैरिणा कृतानारस्कृतिर्यस्य ताहृशः कश्चिच्चपः मम शरणमेत्य मदि
प्रागवत् यहाऽस्त हृत्कृतमिरस्कृतिस्तिरस्कारवान्तीम समस्तचीवाधव्यतिकेरणाकरोति युनक्ति करणियोस्माहृशं उः रवमुम
रयतीत्यर्थ इत्याहुः अत्रैवं वरतो जीवनाभावस्य वा धात्वक्रियापरस्य जीव परेस्य कृष्टजीवनं तत्क्षयति तन्नरभावव्वा धे
चनवाधः अतएता पाहेव जीवननिरतीन्यगुतापाजिशयोन व्यंग्यः सचसर्वजनवेद्यत्वाह्गूढः यत्तु कष्टजीवितत्वलक्ष्य
तावच्छेदकमिति तन्न जीवेष्ट्यर्थापत्तेः तात्पर्यग्राहकतया सार्थकत्वमिति चेन्न उक्तार्थलक्षणया सार्थकत्वमेव युक्तं

राम
५८

११४ उन्निद्रेऽह्निनायकेन सहसा संतारनिस्फुमाल्लसतया ऽनाकलितप्रबोधसमयां सरंवीमतितनुचनायसख्या इयमुक्तिः उ
न्निद्रं विकसितं यत्कोकनदं रक्तोऽम्बरक्तोज्वेररक्ततु मुदे वुधैः कोकनदं स्मृतमिति ॥ अथ रक्तसरोरुहे रक्तोत्पले कोकनदमि
त्यमरः स्वतन्द्रेणउना परागेण पिशंगितानि रक्तकृष्णयोर्मिश्रणात्त्रिशंगवर्णान्यंगानि येषां तेन तथाभूता मधुपाः ग्रहदी
र्घिकास्य गृहवापीषु मंजु मनोहरं यस्माद्यायान्ति यायायंति मधुपाः इत्यनेन मना अपि जागरता इति ध्वनिः गृहे इत्यनेनेन निकट
स्थतया सकलजनवेद्यतया ऽनौचित्यप्रकाशनं गानश्रवणास्फुटं धाघारणादिरूपकोकनदेति योगोपस्थाप्य चक्राद्धु
शब्दादिरूपजागरणासामग्र्याः संनिहितत्वं च ध्वन्यते ॥ ननु एतत्ररक्षणार्थ्ये नैवज्ञातं स्त्रियोरियामयाऽनुप्रतीक्ष्यत इत्यत
आह एतद्देवैर्विंवचकास्ति कीदृक् उदयाचलतटं तु विततस्य युक्तं अन्तःसेवषटुदिनत्वात्‌ नवस्फुरमनस्य वंधुजीवपुष्पस्य
इस्पुष्पपत्रस्याभा यस्मिन्‌ तत् ॥ रक्तत्वात्‌ ॥ अथवा नायकप्रतितन्त्रापिकायारवोन्याने छोलेनाम्यज्यमानायावाक्याभि
दं इत्यानी मुन्निद्राणि उत्कृष्टनिद्राणि मुकुलितानि यानि कोकनदानि रहन्ति आरभ्य अपि समितं ततरुणिमनी स्फुग्रवोध्यं
कत्वां कटाक्षविक्षेपाद्युपचयरूपां कलयति शिक्षयति सति अर्थान्तरापिकायै यद्रागतरुणिमनिकलां उपचयं कलयति

प्राप्तवति सतीत्यर्थः । पुनः कस्मिन्सति शिष्यभूते भ्रुवोरग्रे गुरौ । मदन धनुषः समीपे पठति सति अर्थात्कलाः । अत्रेमनिवा
मकरन्दार्थस्य नवत्वं एवं पदार्थप्रधानाव्ययीभावेन च धनुषो गुणानां प्रकाशयतां ततो ऽप्यधिकजगद्वशीकारकौशलं भ्रूल
ताग्रस्य मत्याप्यते मौलिमिति कर्मणा व्याप्तिस्सूचनद्वारसौन्दर्यातिशय इति ज्ञेयं यद्यपि मौलाविति सप्तम्यन्तव्यापकाधार
स्वयरोपितन्यनीतिस्तथापि नद्धाकस्यैवापश्लेषिकेपि तद्विधानात् द्वितीयायास्मृतत्वेनैवविधानात् इत्येवन्तन्यनीतिरित्याहुः
॥११॥ रोगितिक्षरणमाप्राघुणिका देवरजायया सुभग किमपि मे भणितानारोदिति गृहपश्चाद्भागवल्लभीगृहे हेतुनीयतां वराकी ।
देवरानुरक्ता उपनायिका उत्सवगतां तत्पत्नीमाकर्ण्य अनुनेतुं देवरं प्रेमकस्माच्छिद्रुक्तिरियं पलोहरशब्देन गृहपश्चा
द्भागे हे शीतलज्ञायया ऽतिदुरुक्तिभिः पीडितायाः अपितत्प्यनुरागदर्शनेन हे सुभग देवर तेन वयः क्षणमुत्सवतत्परा
मात्रे वा प्राघुणिका अतिथिः सा तेन वज्ञापयान तु प्रियया किमपि त्वं वाच्यं भणितानां गृहपश्चाद्भागवल्लभीगृहे रोदिति
अतो वराकी उत्तराद्यानाश ज्ञात्वात्त्वप्य सक्तत्वाच्चुदीना अनुनीयतां । अत्रानुनयः रोदननिवर्तको व्यापारः । तेन संभो
गाख्यः । गृहपश्चाद्भागेत्यनेन विजनतासरणमाप्राघुणिकेत्यनेन दुःखातिशयौचित्यं सगृहे उत्सवसत्वेन सर्वेषां जनानां

४९

49

राम

४९

व्यासक्तश्चित्तत्वं च पुत्तु अन्तु नयनैर्लिप्सः संभोग इति मन्त्रवाधा घवनारा भावाग्निमाद्रुः ११२ स्निग्धेति स्निग्धाम्लश्यामा
मलायाकांतिस्त्रयालिसंनिविडसंबद्धवियदाकाशयैः केशस्तोमबद्धपंक्तितया वक्रतरशोभं भः सविन्यासरेखं लंमेवावला
कानां पक्षिविशेषाणां पङ्क्तयो येषु तथाभूताः घना मेघा एव घना निबिडाः कामं यथेष्टं संजुन याशीकरि रोतु करा शा
लिनः तेन शेषमांघेनाहशावानात्र्यपि सं+ कुमुदानिराज्ञेन त्रसंवासानङ्गे पुपिशंगितांगा मधुपा अपि गायंती
त्यर्थः तथा च नाहशा अपि जागरमाताः न तु भवान्मयाप्रवो धमानोऽमधुपापि जागर्षेति भावः न तु मधुपानां का
वार्त्तास्त्येर्योघापि नस्वकांताजनं जहातीत्यत आह एतद्देवैर्विंचकाश्चित्स्वशय्यात्यागस्य कावार्तेत्युत्तरयाच तन्मयाहृ
दुः न तु तर्हि न सहृदयो नाप्युत्तरक्तस्त्वेत आह नवेति अनेन नके वलं त्वं धरस्य जीवभूत एव किमस्य सहृदयत्वं वक्तव्य
मन्तुरक्तत्वं तदुपमया श्लेषेणास्य रमेवेत्यपरे ११५ अथेति रावणाहत्वा विमानमार्गेणायोध्यामागच्छतो रामस्य सी
तांप्रतीयमुक्तिः एकस्या एव समरभुवस्तत्क्रमोधारतया मननवायमानोऽङ्गतरसालंबनत्वेन पुनः पुनरत्रैमस्योपा
दानं यद्वा भिन्नान्येवस्थानान्यत्र पदैस्तत्कानि फणिपाशेनागपाशस्तेन वंधनं अयोरावणयोस्तस्य विधिरिति विधेर्हुर्लभ

५०

50

त्वात्स्वपराभवग्रहणंशङ्कया॰ अथ तु धविशेषेण राभवत्साद्देवरे लक्ष्मणो वक्षसि गाढं हृदं ना ३ इति स्मृति हनूमता द्रोणाद्रिः
नतु महर्षिं श्रौषधमात्रं आहृत्य आनीतः इति तस्य राक्षमप्रकाशनं भद्देवरे इति सर्वेनामेनोरत्निमात्र इति पुवद्भावः सीता
संबंधप्रदर्शनं च वाल्मीकिनोपादनया पराभवज्ञाननिरोधानाय उपकारप्रकाशनाय वा इंद्रजित रावणपुत्रः दिव्यैर्लक्ष्म
णशरैस्त्रैलोक्यान्तरं स्वर्गं प्रापितः दिव्यानां तेन स्वाकपतत्वस्याचितत्वात् इंद्र जिति इन्द्र जयाइंद्रोऽपि येन जितः सोऽपि येन जित इति
प्रतीत्या लक्ष्मणपराक्रमप्रकर्षः अन्तरंगवात्सल्यं लक्ष्मणेन लक्ष्मणाग्रहणं लक्ष्मणशरैरिति शरस्यातनत्वप्रदर्शनेन लक्ष्म
णस्य न ज्ञावहेलास्त्र चिन्तामृगासीति सर्ववाक्यार्थोऽन्वयि केनापीत्यपि हैत्वायां राक्षसपते रावणस्य कंठ तरुपाटवी केना
पि छिन्ना छिन्नस्य पुनः पुनरुद्भवनस्य छेदनाटवी त्वत्कृते अहंकारप्रकटनभिया धीरोदात्तेन रामेण मयेत्यपहायकेना
पीत्युक्तं ११६ अथ मितिसमरं भूमिपतिनं भर्तुरिस्य तु साहस्यमालोच्य न तु हर्षं मूलापाये अयं हर्षमानदुःस्वस्थः सः अ
तुभूतरशनोत्कर्षेण राजदिनन्तरं गारावस्थः उत्कर्षीश्लोकप्रके: ११७ कैलासेति कैलासालयस्य शंभोर्भीतस्य बंधि
नो लोचनस्य वह्निरूपस्य रुचा ऽरुणकांत्या निर्वर्तितानि प्रादिनाऽलक्तकस्य लाक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटनाय स्या॰मानि

राम
५०

न्याः पादपतने सांनिध्येन लाक्षारुणललाटनेत्रप्रभासंपर्कान्नेनेन शिवस्य गिरिजापादैर्नतनं ध्वन्यते नाहृशी गिरिभुवः
पार्ष्ण्यासा पादनखद्युतिः वोऽव्यान् स्मराज्ञायतार क्षतिरित्यर्थः सा का यया धन्यास्य हठ व यास्याज्ञ यारूढा पवृद्धा को
कनदस्य रक्तोत्पलस्य रक्ता ज्वसेवाउकार साहृश्यं यस्याः सा ताहृशी कोकनदसहृशी अत एव सारसानि शयितानि नेत्रयोः
कांतिः कोपजनितां शोणाङ्कनिसघसम्पन्नं तां समुन्नायंते निःशेषं हृरीक्रियते पादपतनेन नगतनस्यास्यारणाकर्षत्व
स्यतस्तुभाववृपा यांतां हृश्य फलतो उपचारो वस्य मारोपात्प्रेक्षार्थः अत्र गिरिभुवः कोपात्नेत्रयोः शोणकांतिरासीत्सा
पादप्रणते शिवे पगतेति तत्त्वं तत्रे ऽस्मुत्प्रेक्षते स्पर्धेति · स्पर्धा या विजिगीषा या बंधेन सातत्येन समृद्धया ऽतिदीसयेव
अत्र भाललोचनरुचिसंपर्केकृतं स्वभावशोणानखघृतेर्दीप्तत्वस्य धीर्वधहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणते पादनखघृतिनिष्टे
स्वयं गपहारास्वभावसिद्धनेत्रकांतिसमुन्मारणाकर्षत्वस्य धीर्वधहेतुकहीनत्वहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमशनि अपरे अतिए
वनानाइत्यक्तं गिरीणां गिरिभुव धातुमत्तपातज्ञन्यायापादनखघ्नतेः शोणतो चित्तसमदर्शनाय · अत्रे कैलासात्व
यत्वगिरिभत्त्वविशेषणाभ्यांतपोस्तयाचतुरत्वाभावेपि सर्वं भूतो महादेवस्य प्रणयः केवलं भगवती महात्म्यादेवेति ध्व

५१

51

मत्ते एवं च वै केलासाय तादृशमप्यपरमैश्वर्यमपि अतिप्रियमनमलोचनपीडामगणयन्नेव पादप्रसादं न एव यां प्रसादयन्नम
स्करोति तस्या भक्तिः सुचिरेणेति महादेवनिश्चरतिरूपरसस्यकनिष्ठ पार्वती विषयभावो गतत्वमित्याहुः ११८ अस्त्रच्छायेति
राजानं प्रति कवेरुक्तिः हे पृथ्वीपते सेवा धनपद्धाधाहारः पृथ्वी धे अम्भच्छायाः परितः सर्वतः स्फुरंति समंतात् व्याप्यतिष्ठति
स्फारा अतिविस्तृताः अपि भित्त्वा क्रमेः एतान्विभ्रमस्यापि किमपि ईश्वरदपि न क्रांतासीति पृथ्वी धौ क्वा धरणापत्यतिं अत्र
पराग एवं विधगियीरिधारशोप्यक्रमादाश्चर्यं यावत्प्रसौमि करोमीत्यर्थः तावदिमां एतां द्विषां विभ्रमालयं पद्मेवधा
रयन्न तत्व भुजः ननु भुजो नतः भुजत्वमरणात् वाचः पृथ्वीपतिरूपाः मुद्रिताः संकुचिता इत्यर्थः अत्र भर्यविषयोभाव
आहार्यः न पवर्णनार्थमारोपितत्वात् इत्याहुः ११९ वंदीति हे मन्ये न तव सैनिकाः येषां द्विषां शत्रूणां कातराणां यामग
सहस्रादृशाखिन्नयः वंदीकृत्य हठाद्धारात् तस्य परस्परशांतां योग्यं सा पश्यन्तु तन्मिश्र यन्तमानमाहृताः श्लिष्यन्ति आलिंगंति ह
ठाश्लेषजनितस्य कोपस्य शांतये प्रणामयंति स्त्रीणि आत्मसात् कुर्वंतीत्यर्थः लालयंतीत्यर्थः इत्येके परितः कामशास्त्रा
उक्तस्थलेपि चुंबंति मतत्वात् स्वरावेशात् च्चरन्त्य मनुचितमप्रवर्तीपितापितं तैः अप्रमर्थिभिरिति तस्य सेनन्नकार माहहे अ्रो

राम

५१

त्रिभुवनांतर्निधे अस्माकं ध्वस्ता इति मद्गतुल्येष्वपराक्रमिषु प्रियेषु दृश्येथा या सा मितः । सर्वेषां सकलैः पुरोपई(?)श्यो गोचर
इति शेषः । निपतितो ऽसि ततस्मात् दर्शनाद्रविलाविपदः अस्माकं ध्वस्ता इति मद्गतुल्येष्वपराक्रमिषु प्रियेषु दृश्येथा या सा
मित्यर्थी नरगर्भीकरणाय मद्गेति पुंस्त्व १२० अविरत्नेति हे राजन् चिरं नरवरवडु कंपनैर्भृकुटीकरणैः स्तर्जितैः धिधिमि
धीत्यादिवाक्कल्पैः ईकारसिंहनादरूपैर्गर्जितैर्लिंगैः स्तवैर्वैरिणां यामदेशस्माभिर्दृश्येत् ... इति यावत् समरा
गवः न वेक्ष्यते त्वत्कर्त्रे केतवद्विषयके वा दर्शने सति क्षणात्खापिगतः पलायितः कैश्चित्कंपना घात्मको मदस्यार्थ
इत्यादिः १२१ साकमिति हे विभो प्रभो नवैरिणां कुरंगकदृशां वालभंगने त्रयाकांत यासद्विर्पसाकं मधुपाना
घातीत्वाः कर्त्तु प्रवर्त्तसस्तत्त्वाभिधापि अनेकार्थे तयात्सापि अभिधाय नवनामकेनापि जनेन जल्पनाय नादि हेतु
नागारहीनं नत्कर्त्तृविषमांकुपादिकं त्रीदृशा मकरोत् अत्र रावकुरंगकतुल्येनायकेहग्पस्याहस्यपृथौ बोध्यः १२२
अमोदेति । नपुं कुर्वतो पार्श्वेनो वह्नु वेषरणघटयतो महादेवस्य वर्णनमिदं कयरेन धृतेन यो वृद्धो ब्रह्मचारी रागो वेष
स्तस्यापनयनेमोचनेयुगपन्मकाल्मेव त्वरुशेष्यिस्याभ्यामभियुक्त आक्रांतः स्मरहरः वोयुष्माकं प्रमोदं दिशत्

५२

दृष्टान्तराश्रयित्वयोर्हेतुगर्भविशेषणोक्तमेणाहासोऽटेत्यादि-तत्काले पार्वत्यावात्तत्वकाले उत्पन्नसन्प्रादुर्भवन्
स्वसहभावेन्दुःसहत्वमर्थान्दुर्वलत्वेन गौर्याः यस्य माहृश्यस्यतपसोऽसौ दासोऽदुमसमर्थः तपोवलाकृष्टत्वेन स्वरू
पमस्पर्शयित्वास्यानुमसमर्थः फलदानेन वित्तं वपितुमसमर्थ इति यावत् तपस इति कर्मणि षष्ठी तत्काले वहु प्रादुर्भाव
काले उत्पन्नस्य स्वसहभावस्य प्रादुर्भवन्ता निवार्यकार्यकाजननसामर्थ्यं स्य तपस इत्यर्थ इत्यन्ये अथ चेत्यत्र अपसमुदायः
समुच्चये शैलदुहितुः पार्वत्याः कथा विश्रंभेषु विश्वासेषु विस्वस्तनया क्रियमाणाः कथाः स्मितयावत् यद्वा कथानां वि
श्रंभेषु प्रणयेषु गौर्याः कथा ज्ञाप्यस्वविषयकप्रणये थिन्नर्थः विश्रंभः प्रणयेऽपि च समौ विश्रंभविश्वासौ विस्मराणां
तेषु रसिकः प्रीतिमान् स्वाङ्गं स्मरेण वा शैलदुहितुरपीहृष्यः स्मरसाः कथाः इति तास्व संधनसादरता स्मरहर इत्यनेन स्मर
जेतापि प्रहृष्टायत्तत्ययाकृष्टचित्तः कृत इति पार्वतीसौन्दर्यातिशयश्चानुयोतिशयश्च उत्पन्नसरसमभावस्येति पाठे
उत्पन्नसन्न समभावो निरुपमत्वयस्य समर्थः १२३ परेऽपरे इति हे पृथ्वीपरिवृढ पृथ्वीप्रभो अरराः परे ते स्तव विद्विषः कन्या।
अलंकरणायधृतैः कोमलपल्लवाशनादृदानागृह्णतीं किंचित्का मुकं आक्रांतु कामं ज्ञानातुरागाइन्यमभिधेनन रेवाह

राम
५२

भक्ष्यज्जनः परेषां न इति शंकानर्हं तु स्वसंगोपनीया पुरुषचेष्टाभिव्यंग्या रेवं पसंछं दाचरणशीलः चलस्त्र पसरः इनः
काकुविशेषसहकारानुरागात्तु विहासस्याकान्तरे इति मत्वरं जिगमिषावारणायेदं वचनमित्यनेन ध्वनितः अहं कुमारी
अस्मि नेन कुमार्या मम मनैवं विधं स्यात् अमुचितम् इति स्मरणात् हस्तनूपमवलंबं विनेति भ्रमः हहहे तिवाक्यमपा गुडेन
कभावजं दैन्यं व्युत्क्रमो विपरीताचरणं जायत इति शेषः सोयं विरोधः असौ नित्यमित्यर्थे त्वद्रूपा सिगथ सिद्ध सोस्य
कं १२४ जनेनितकस्याचिह्नाजसेवाभिविस्मयस्य केवरु क्तिः मया रामत्वं रामधर्मः रामशब्दवाच्यत्वरूपः तस्या संकु
शत्वं परिणाममस्करं सत्तुहेतुगमितासनिपुणां वा वस्तु धनयस्य मद्भाव कुशलत्व वस्तुतां सैव सीता सानुनाधिगता राम
त्वं कथमासं मनसाहं कनकस्य मृगो मार्गणार्थं वा मत्रयात् स्याकनके वा यामृगतस्यानिः फलाशा सैव कनकमृगे
मारीचेनरूपान्तयाधिताधीयं स्यताहृते न मयेत्यर्थः यहूं धिनयाधिया करणया ज्ञानानां स्थाने ग्रामनगरादेभ्र
मणमेव दंडकारण्यभ्रमणान्तत्कृतं वैनिष्ठ्ये न रे हीतिवचनमेव वैरे हीति सीतासंबोधनवचनं ततत्यूनित परम
तिस्थानं प्रति परोच्चारणं वा उक्तं तत्र स्तुपवृत्त यथाभवतितयाप्रल पितं भक्ते भेरणाकृत्तु धनिकस्य परिपाटीषु सेवा

रचनास्वत्यन्तमसमर्थं का घटना न करोमि वद अथवा का भर्त्तुः कुत्सितभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु मिथ्याभावरूपप्रकारेषु घट
नाउपपत्तिः वदनपरिपाटीषु मुखविवर्त्तनादिषु नरांशया कत्रयनार्थं घटनाउपायो वा स एव त्वं का भर्त्तुः रावणस्य व
दनपरिपाट्यां पञ्चास्वपि घटनासा ऽत्वं असमर्थं कृतानीति श्लेषोपस्थितानां अभेदारोपाद्रामत्वोपपत्तिः १२५ आगते ति मो
व्याहि नैवानुनयं त्वत्क्रमानां प्रति सख्या इयमुक्तिः वियोगाद्दीपान्तरे सूर्यस्य संचारे रागयस्तेन सम्बधाभावः सख्येव वियोगो
विरहः तेन विसंष्ठुलाङ्गी संकुचिताङ्गी मेव संतापकारणे दिना विषमाङ्गी अम्भोजिनी कमलिनी क्वचिन् द्वीपान्तरे एवना
यिकान्तरगृहे अपि नरात्रिः शनैरतिभीत इवातिलज्जितरएव मंदं मंदं पादपतनेन किरणसंयोगेनैव चरणपतनेन सह
स्वरश्मिः सूर्यः प्रसादयति विकासयति नैवानुनयति एवं नस्य पक्षे च सहस्ररश्मिरिति बहुनायिकासंबन्धनेन अ
म्भोजिनीमित्यनेन स्वव्यापकत्वात्ववर्णीयाः पद्मिनीत्वं चक्कचिरेवेत्यनेन नायिकागृहहरणे वे ति निश्चयाभावः तत्रापि
यामत्रयमेव नाधिकं एवं चेद्दृशोपि ईदृशी स्वयमेवागत्य पादपतनेनानुनयति एवं हि कामिनो व्यवहारः त्वं पुनर्बहु
नरकालं परनायिकासक्तो ध्रुवं नैवैनेवानुनयं मानस्य क्षवतीत्युपालम्भः अमेनुमानिनीं प्रति स्वापराधात्मत्वसूचना

यान्यनायकनायिकावज्ञांनमारोप्यदर्शयतोनायकस्योक्तिरियंनयाचरंवरिमापिपाद्पूनतेनप्रसीदतिनउन्मर्भवतीतिनाम
येयत्त्वभोजिनीमितियत्निनीतिपरिभाषितनायिकामितितत्त्वनस्यापद्मिनीपदस्यपर्यायपरिवृत्तसहत्वारित्याह॥२२६॥अ
मिमितिसख्याःनायिकावस्थांनायकायवोधयितुंसामान्येनोवर्षावर्णनमिदंजलदोमेघएवत्रासकत्वाद्भुजगःसर्पःतज्ज
विषंजलमेवविषंहालाहलंतनन्नुवियोगिनीनांभ्रमिदिशांभ्रमणामिवदर्शयंतमूर्धादिविकारकारिणांकेचिदंतरविका
रंचतसोनवस्थावा॰ अरतिर्विषयानभिलाषंअलसहृदयंयासांनत्नामलयंनष्टचेष्टतांमूर्छांवास्याम्भंतुरेंद्रियवृत्तिनिरो
धंप्रलयोवहिरिंद्रियचेष्टाविरहःमूर्छाचित्तस्यवहिरिंद्रियासंबंधइत्येकेनमःनमोगुरोगाढेकेराणधर्मरोदैवतमरतिंद
पंकमितिकखिन्नशरीरस्यसाद्पीडांमरणंजीवस्योत्क्रमनारंभोमरणापरिकीर्तितमित्युक्तलक्षणानत्प्रसिद्धंमुख्य
मरणंतस्यामंगलत्वरूपाश्लीलत्वात्आलंबनोच्छेदकत्वाच्चेतिबोध्यंएतानिकुरुते॥२२७॥गच्छामीतिहेचुततत्त्वनाम
कहकं अहंगच्छामिःकुतइत्यत्राहभवतःदर्शनेनकिंदर्शितस्यघरेअपितुनतयाचनिष्फलत्वमवस्थानमितिभावः॥अ
वस्थानेवाधकमप्याहकिंतुइतिप्रसक्तेतत्पर्थकमेततएवंविजनस्ययोरेकांतगतयोरावयोःसत्तोहितजनःकुत्सितोजनः

५४

54

अन्यथासंभावयन्निरस्यर्थे समागतापि ति संभावयन्तीति वा च्योऽर्थः व्यंग्यस्तु हेऽच्युत विजनेऽस्मद्विधानायिकास्वीनेपि
च्युतिरहितभवतोदर्शनेन नन्वासितस्य घतेऽपि तु संभोगेनैव किं चान्यथासंभावनमावश्यकं तद्द्व्यैवात्मानं वंचयावर
नितरयावस्थानसहितः स्वेदइति एवं धैर्यं अमंत्रणां संबोधनं अच्युतेतिनस्य याभंगिः स्वरविशेषेणोक्तिस्तया
ऽस्खलितमतत्स्य चनहारावज्ञितेनयद्भयावस्थानेनेनयः स्वेदः तेनालसायद्भूऽमंत्रणाभंगिभ्यां स्वचितौ योऽवयावस्था
नस्वेदौ ताभ्यामतत्समाप्तिमित्यर्थः अत्र भंगिदर्शनेन भवतः किं चैवं विजनस्थयोः इत्यादिरूपा उक्तिः स्वनाइत्येकेतत्रोऽन्यघ
तद्दस्येनेनवरयावस्थानं किं चैवमित्यादिना स्वेदइति बोध्यं २२८ अदृष्टे इति कस्याश्चित्स्त्रीयं प्रत्युक्तिः त्वय्यदृष्टे कदाद
र्शनादिभविष्यतीत्युत्कंठा दृष्टे सति विच्छेदो वियोगस्तद्भयं इत्यं अदृष्टेन दृष्टेन वा भवताक्रांतासखं न लभ्यते मयेति शे
षः भवताहि हैतोनतोया अदृष्टायथानभवसि वियोगभयं च यथानोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यंग्यं २२९ हारइति चंद्रोद
यारंभे तुराशिरिव किंचिदीषत्परिवर्तं च्युतं धैर्यं यस्य सहरस्तू विंबफलं अधरयति नाहगोष्ठवति विंबफलसदृशाधरो
ष्ठवतिवा उमामुखेविलोचनानि पापारयामासंसचारयामास अत्रोदयाधिको धैर्यच्युत्याधिकादरं भइति यद्वात्रा

राम

५४

रंभकालीनं चंद्रस्य गौरत्वेन तत्साम्यस्य मुखे योजनायतनं येत्यर्थः। अनंतरं कुलं कमप्ययातम्भैवस्याच्च। विलोचनानीति बहु
वचनेनोत्कण्ठातिशयः। आस्वद्वयमुखे चेति त्रिपुरया राणां संचारलाभायन दिम्यन्ते २३० व्रामरेणेति रावणं प्रति परसुरा
महतोक्तिः। व्रामरणानामिति क्रमोऽवमानः तस्य माणो भवतामेव भवतेयेकत्याणायभवतीति ननु व्रामरणानां जामदग्न्ये जी
वतित्येषामनिष्टस्यासंभवादिति भावः। भवतामिति बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः। अस्य यातरम्मागे नयजा हृदंशं जन्म
प्रभृति सकलरहस्यवेदिभिचैर्जामदग्न्यस्य अत्यंतं साधुजनाति क्रमासहनशीलोद्धुमेनायतेस्मू धांतः करणो भवतीत्य
र्थः। सामीप्याभिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः। तथा च तस्मोभे सकलराक्षसकुलक्षयरूपो नैर्थीद्धुर्वीरः स्यादिति भावः २३१ म
ध्यामीति। संधिस्रवणकुपितस्य भीमस्येयमुक्तिः। अत्र मिति ज्ञानकुरुकुलक्षयस्य तमध्यामीत्यर्थोऽविलद्दिति ततः काव्ये
नज्ञ यत्तिनरंभनीयमानं महत्तनज्ञयात्नयीसभावाभावरूपं मध्यामेव स्मवधारणं गम्यते एवं सर्वत्र उरस्तोहृदयात् भ
वतां नपतिर्नतु ममभ्रज्ञानां वा स्वबुध्या राजस्याणात् संधिं मैत्रीं परोत्तयाम पंचकरूपेण अत्र चंक्रो धातिशयात्मयनो दे
वर्तमानताव्यपदेशः। वर्तमानसामीप्ये वा लट् दुःखेनयोधनीयत्त्वाभावाभिप्रायेणास्य योधनपदप्रयोगः। कौरवशतमि

५५

55

तिशब्दो न नवाची २३२ वाणीरेति वानीरनिकुंजोड्डीनशकुनिकोलाहलंमरालं वन्याः गृहकर्मव्यापृतनायावध्वाः सीदंत्यं
गानि गृहपाश्चैव वर्जितेन स निकुंजेरतसंकेतयानं तडुड्डीनपक्षिकोलाहलं नर्किं तन्नायकप्रवेशायागुरुजनपारतंत्र्येण
गृहकर्मव्यापृततया च तत्र गंतुमशक्तुवंत्याः स्ववस्थावर्णनमिदं सीदंतीति वर्तमाननिर्देशात्स्वसारस्याविरामः व
र्तमानप्रत्ययाभ्यां स्ववर्णावसारहूपयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः तेन चोत्कंठाति
शयो व्यंग्यः २३३ मान्यपेमिति भोग्यार्याः विट्ठुसः भूधराणां पार्वतानां नितंबाः कटिप्रदेशाः सेव्या इति संशये मां स्म
मध्यभागाः किमु सेव्या भजनीया उत स्मरेणाकंदर्पेण स्मेराः स्मितयुक्ताया विलासिन्याः प्रमदायास्तासां नितंबाः कटि
प्रदेशाः सेव्या इति संशये मां स्मर्यमेकतरपक्षपातेनेतरज्ञासस्यातुत्सार्य सत्कामयितवान्न्मादिनाक्लेशदानात्मान्म
र्यमपरगुणद्वेषस्तत्का विचार्य नत्ववहेलनया समर्यादस्मारणमर्यादासहितं यथा तथा समप्रमाणमितियावत्का
र्यकर्तव्य उदाहरणं सयुक्तिकं कथयंतीत्यर्थः किंतु उतेति च संशयार्थकं पश्चान्नितंबः स्त्रीकृपाकटकोऽस्त्रीनितंबो द्वार
ति चामरः इति कश्चित्तन्न प्रकाशविरोधात् तत्प्रबंधे उत्तरोत्तराणुक्तेश्च तस्मात्पूर्वार्धमार्ये अपप्रकृपं उत्तरार्धे त्वार्याणा

राम
५५

मुत्तरं रूपं किंचादिपदं संशयार्थकं मात्सर्यपरत्वरागद्वेषः कार्यकर्तृत्वं तदाहरं तु सयुक्तिकं कथं यत्वित्यन्वयः अत्रापाततः
संशयरूपे रोगान्तरे रागांशे तैः पर्वतनितंबा एव सेव्याः मृगादिभिर्विलासिनीनितंबा एव सेव्या इति निश्चयरूपमुत्तरं ध्वन्यते
२३४ कथमिति हे वनिपत्रवनितरक्षनीत्यवनिः तस्यात्र परिरक्षणं कथनीश्वरासिधाराच्छेदनपतितमस्तकानां शत्रूणां श्रीः
स्वीकृता तन्न स्माहर्यः गर्वः कथं युक्त इति शेषः दर्पोऽयमिति छेदे स्वीकृतेन्यपरर्यः कथमिति संबंधः कथमयुक्तोऽदर्य
सत्राहतन्वितिद इदं च यत इत्यर्थे यतो निहतारेरपि तव वल्लभा प्रियाऽसौ प्रसिद्धा कीर्त्तिरेभिः परगतां गेहीनां गेर पिवैरिभिः
किं त्रिदिवं स्वर्गं नीता अपि तु नीतेव तथा च जीवत्स्ववैरक्षणासमर्थे च त्वपित्तास्त्रियायाहीनांगैः शत्रुभिः प्रहरणानंतरं
तानां श्रीहरणो गर्वोऽनुचित इति आपाततः प्रतीयमानया निर्दयासकलशत्रुविनाशनेन त्रैलोक्यविश्रुतकीर्त्तिस्त्वमिति
स्तुतिर्व्यज्यते २३५ कस्त्वं वनितकस्यवानभवति रोषाहृद्वा प्रियायाः सत्वरामधरं सभ्रमरपद्माघ्रायि शिवारितवामे सहस्व
दानीं स्वकांतायाउपपतिं दृष्टमधरं वीक्ष्य रुष्टे प्रोषितनागते पत्यौ सख्या निरपराधत्वबोधनाय सर्वीमतितन्वमार रोगात्
रियं स्वधरदशनपर्यवसायि सभ्रमरपद्माघ्राणं तत्वेन व्यवसितमिद्धुनिध्रुवनं च माहृथा इति निवारितेपि वामे विलहा

चरणान्यतिकुले सहस्वेमस्य स्पृष्टपतिंको धयंत्र रागमितिशेषः इदानीमविचारितरदशायां प्रतिनायकासंनिधौ च तदास
वैसदृश्वायासौर धनाढ्ः स्वदृशमितिभावः अत्र त्वभ्रमरेणास्या अधरः स्वदितो न तन्नपपतिने जितन्कां तं प्रतिव्यज्यते म
मैवं वैदग्ध्यमितिमतिवेशिनी प्रति इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वयानविधेयमित्युपपत्तिं मतिप्रियायाः एवं दर्शनेरोषेण
त्वप्रियायाइति त्वयानानं दोविधेयइति तत्स्यपत्नीः प्रति मयैवं समाहितं मध्येव विदग्धायां समास्व स्मिहीति नायिकां प्रति
अनया विनायं न जीवतीति विदितमेव भवत्या तत्त्वमत्समाहिते त्वया भेदो न विधेयइति सरवं ततरं मति च व्यंग्यानि बोध्या
नि २३६ प्रमास्याने नितःसीतां प्रतिरामस्योक्तिः हे प्रियेइति भावनोपनीतां संबोधनं प्रत्याख्यानेन निराकरणेन रुचिर्यस्यास्त
स्य याः नववक्रे रणरक्षसाराव रोणन समुच्चितं स्वकीये स्पर्शयोगं पकमेहूतं तत्र त्वया न यासोट्यपथाकुलस्थाज्ञनउद्वेर
त्रतं शिरो धत्ते श्लाघनीयत्वात् अनया लांछनेन नमीभावापन्नः रामेण तु मया प्रेम्णा उचितं योगं पनद्धृतं किं मत्तेन प्रि
यं जीवितं यस्य तथा मत्तेन पुनः कीदृशेनास्यां दशायामपि त्वादृशप्रियायाः संरक्षकत्वात् व्यर्थे इदं धनुर्बिभ्रता धारयता
मतीकारासमर्थत्वात् तयानवद्यापदां विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्टा स्नेहातिशयेन तन्मयीभावादिति भावः अत्र रामेणात्मस

कान्तरत्वं व्यंग्यं २३७ विवरीतेति विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं हरिनाभिकमलस्थं हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला सती स्थ
गयति·रसेन स्मरतावेशेनाकुला स्मरतान्निवर्तितुमक्षमा हरेः परमेश्वरस्य दक्षिणनयनं स्थगयति आच्छादयति अत्र
हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वेन तन्निमीलनेनास्तमयस्तेन पद्मसंकोचः ततोब्जस्य स्थगनं तस्मिन्स
तिगोपनीयांगस्पर्शनेनानियंत्रणानिर्भरं वनविलसितमिति ध्वन्यते·शेषं स्पष्टं २३८ भमेति·भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स
शुनकोद्य मारितस्तेन गोदानदीकच्छनिकुंजवासिना दृप्तसिंहेन·सोसस्मेति पाठे स एवेत्यर्थः कुत्सितमा घववचया थेकु
जे धार्मिकपरिभ्रमणेन खंडितसंकेतायास्तन्निवारणायोक्तिरियं हे धार्मिकेति साक्षेपसंबोधनं परस्त्रिया विघातकस्य
तत्त्वा योगात् त्वं विश्रब्धः विश्वस्तः सन् भ्रम ग्रामे इतिशेषः कुत इत्यत्राह स नगरस्यः स्वापद्रूयात् ग्रामे भ्रमणं यत्क्रमा
सीत्यत्र धेनगोदानद्याः कच्छजलप्रायदेशस्तत्संबंधिनिकुंजवासिना दृप्तयुक्तेन सिंहेन मारितः तेनेति प्रसिद्धार्थकं ते
न भिय्यामयानोच्यत इति सिंहस्य हसानानगरमागम्य हननात्·अत्र वाच्यं भीरुस्वभावस्य गृहे स्वनिवस्याभ्रमणेन
निकुंजे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यंग्यः २३९ इति श्रीकालोपनामकनागेशभट्टकृते उद्योते उदाहरणप्रदीपे पञ्चम

५७

57

उच्छ्वासः ५ प्रथमे इति। मालतीमाधवे चंद्रोदयवर्णनमिदं। मृगलांछनस्येंदोः अरुणारुणमुरेवरजनीप्रारंभे प्रथमं तावदरुण
च्छायः। अनंतरं कांतिः तावदिदमेव धारणे अरुणच्छाय एवेत्यर्थः। ततोनंतरं कनकप्रभः पीतः। ततस्तुतस्य स्वाहिरहे रणी ज्ञातमस्
तीयानंत्वीतस्याः कपोलतलस्येव छविर्यस्य सः पांडुरवर्णः। ततः सरसायाविसिनीतस्याः कंदोद्गमणात्मतस्य छेदवत्छविः
कांतिर्यस्येति धवलत्वात्तथाभूतोत एव ध्वांतस्यांधकारस्य ध्वंसे क्षमः समर्थः। अतएव विपक्षजयाडंबरयति। अत्रारु
णस्य विपक्षीयत्वात्तनकस्य परालंकारतयोत्कर्षात्कामिनीकपोलस्यापि तत्सुखरूपमिति हृद्वि संबंधित्वात्तद्रूपकमयुक्त
मतः सरसेति। अत्र मृगलांछनइत्यनुक्तं अत्र स्वभावोपमयोः सत्वेपि तत्कारणगुणप्राप्तप्राधान्यात्प्रसूशब्दविचक्षणः २४०
तेदृष्टी इति प्रसिद्धपक्ष्मवद्धस्तेदृशौ पार्सातथाभूतानां कामिनीनां अलकाः केशास्तथा रवलापुष्परजनाद्धहृष्टिमात्रेप
तितादृशा अत्र गोचराः। अपि तु स्पष्टा अत्र लोके कस्य शोभायधैर्यविघातायस्तस्यत्ताभावायचनभयंतीतिरोषः। अपितु
सर्वस्य शोभायभवंतीति। तेके ये कुटिलतामिवकालतांनत्यजंतियथाकुटिलतां संकुचिततांवक्रांतः करणतांचनत्यजंतितत
थाकालतांश्यामतांपरपीडकत्वायमरूपतांचापि नत्यजंति। किंभूताः नीचाः अधोगामिनः अनुच्चाशयाः स्वबृद्धिमविनयात्तो

राम
५७

चलतांगततावापुनः किंभूताः संसरैवसविलासंयथाभवतितयाअलीकंलज्जाटंमिथ्यावचनंचतत्रलग्नाःसंबद्धाः अत्राग
प्रासमस्तेपितुपमाश्लेषमूलकसमुच्चययोःप्राधान्यमुक्तरीसाकवेस्तैवसंरंभात्. अतोऽत्रार्थचित्रतापक्ष्मतेतिभूमि
मत्स्वर्थयोत्व ४१ इतिश्रीमत्काव्यप्रकाशोद्योतनामकेनागेशभट्टकृते उदाहरणप्रदीपेषष्ठउल्लासः अनंगमंगलेतिनायकामित्रा
क्तिर्नायिकासखींप्रति अत्रइत्थंविधेनचैनेतितिविशेष्यमध्याहार्यं अंगभूतस्यापि विजयपरत्वात्म गत्वागृहमितिकृष्णि
त्वस्वस्यानंगत्वादरक्रमंगत्वंनिहितमितापरे. तत्स्वंध्रपांगवल्लि भंगीनांयेनरंगातउत्तरोत्तराविच्छेदास्तेसंजातायेषुनेत्रो
चनेरूपलक्षततपाकृष्णांगपांकुंठे आलिंगितः कृतार्थतांकदालभेतलप्स्यतेइत्सर्थः विभाषाकादाकर्योरितिभविष्यति
लट् तद्भंगीनांतरंगवदाचरणैःकरणैरित्सन्ये अत्रकार्जार्थ्यमितिस्तुतिकट् ४२ स्नतस्मरेतिपल्लीपतिपुत्रीप्रतिकस्य
चिदुक्तिः हे पल्लीपतिपुत्रि अल्पग्रामाधिपतिकन्येपतस्तवेतिशेषः स्नतइतनपल्लपनीयंमरविपक्कमीषद्दृपक्कंअनेन
घनक्किपात्वपाडरत्वलाभः ईदृशंयत्रिडुकनरफलंतद्दृतूस्पामोदरकंईषत्पाडरमानकंचस्तनद्वंद्वं उल्लिपसुंदरस्ना
वरयुवानत्करस्पर्शस्मंमनघोगपलक्ष्पेनेनततस्मारुकुंभयोगेउस्थलयोरभयस्याभ्यर्थनयाऽऽछयादीनंगजकुलंत्वा

मत्तनाथेनेत्यार्थयनेन दाहत्वं कुचयुगं पश्चाच्चतं माकृथा इति। पक्षी पतीत्यनेन ननु आत्तवमीनत्राणमुचितमिति ध्वनि
तं कुत्सितसनेन वृहत्तुरोधात्तयाकरणस्यावश्यकत्वं ध्वनितं। स्तनयोः पश्चान्नाचतत्वेन न दासक्तचेतसः प्रहारस्य दवं
न भवतीति। अनयोः कृतरः कुंभ इति हनने मोक्षु भविष्यतीति वा तत्सारूप्येण प्रहारायोग्यत्वं तु अभ्रमदद्यासंगेन धनु
स्सागाढ्यांकुंभामयं स्यादिति भावः। अत्रानुनाथेतेइति च्छुतसंस्कृति ४३ यथा यमति अयं दारुणाचारः क्रूरकर्मा
यासर्वदैव विभात्यनेहश्यते अहं न या मन्ये ऽस्य देवताः देवता पिशाचो राक्षसो वा ऽस्तीत्यर्थः अत्र देवतेइत्यप्रयुक्तं ४४
तीर्थानिरोधिति। गंगा ऽन्यतीर्थकृतस्नानेन समुपार्जिता संगृहीता सन्मतिः सत्कृत्य जनकपुण्णपयेन सरोषः वर्ण्यः स
मनीदानीं सुरसेनास्त्रिनीगंहं इति गच्छतीत्यर्थः सुरसादिना अवश्यगम्यत्वम् अत्र हंनीत्यसमर्थं। ४५ पावकेति। याव
कोऽलत्कक नद्दसा ईपादकृत प्रहारेण शोणितानि आरक्तीकृताः कचापस्यतादृशेन दर्पितेन मदीया परा धेपिदयावता न
गुप्तस्या यावकरसरुधिरभ्रमात्सा ध्वंसनभयेन तरलाव्याकुला ऽतएव मुग्धा विलोकयं सा ध्वंसवतीति ज्ञात्वा सहसा
तत्स्मरणं विलंवेनायिकाया भ्रमो ध्येदसंभवात्। सहसा अप्रसाधेवे तस्यर्थ इत्यमे अत्र शोणितनयदं निहतार्थं ४६। तत्प

स्वभिरितिमपास्वभिर्यामुचिरेणलभ्यतेमुचिरेणत्वनेनैतेरपिप्याल्येऽशलभ्यावाऽलभ्येतिसूचितं। याचसन्त्रिभिर्योजितैः प्र
यत्नतः असंतन्द्यतेइष्यतेएवननुप्रायतेरणरूपेस्वमेधूपसुनतावध्यताम्मुपागताः प्राप्ताः मनास्विनस्सूरसागतिंमत्स्याय
स्यानमाप्नुयान्तिगच्छतीत्यर्थः अत्रपस्मुपरम्मकस्यकार्यास्यसमत्वरूपकान्तरत्ववोधकत्वादुचितार्थी॥४७॥ उत्सृहेति
भगवतीत्यतिभक्तोक्तिः विकसितकमलकेसरलग्नपरागवद्गौरद्युतिके इदं विशेषणमपश्च भगवतिसकलैश्वर्यसंपन्ने
तेनाभिवांछितप्रदानसामर्थ्यंध्वनितेहेगौरिदुष्मत्ससारात्नममाभिवांछितंप्रसिध्यत्वित्यर्थः अत्रहिमेतिनिरर्थकंम
सिद्धरूपार्थोनरोपस्यापकंच अत्रयुष्मदितिविरुद्धं एवंमेकत्वाविशिष्टायाः संबोध्यत्वात्‌ युष्मदितिगौरवायवड्डवच
नंतेनैनकत्वेनसंबोधनेपिनास्मगतिरितिकश्चित॥४८॥ अवंध्येति दुर्योधननिग्रहाययुधिष्ठिरमुद्दोधयंसाक्षेपयाक्य
मुक्तिः अवंध्यकोपस्यसफलकोपस्यतेननरस्यपितफलितआपद्दारिद्र्यरूपाणांविहंतुसेननदातुरितिफलितंस्वयमे
वविनैवव्यापारंदेहिनः शत्रुमित्रोदासीनरूपाः तादृशस्येवभयलोभाद्याक्रान्तत्वानयान्तिदेहिनउपचयपुनात्रापि
वश्याभवंतिकिंपुनर्वीच्यमित्यतेरशमित्यस्त्वचपितुंवानयोक्तंननुशारीरिणइतिनत्वमितिरेकमुखेनार्थोनरमुपन्यस्यतिअ

५८

५९

वंधेति·यतः अमर्षस्पर्शेन अवंध्यामर्षस्पर्शेन भवादृशा विद्विषा विशिष्टद्वेषं कुर्वतापि नरेण न भयम् जातहार्देन ज्ञा
तस्नेहेनापि जंतुना आदराचाचारेणापि न सर्थेः जनस्यापि परादरेण न किं पुनर्वैकल्प्यरेहितेन इतिस्तच पितु भग्नप्रक्रमम
पि जनपदस्मुपात्तंतत्रभयादरयोरभावकथनेन भंगपनरेण वश्यत्वाभाव एवोक्तः इति वोध्यम् अत्र जंतुपरमराजुरवा
चकम् ॥४९॥ हाधिगिति राज्ञो स्वप्रेउर्वशीदृष्ठवतः पुरूरवसः उक्तिरियं हाधिगिति निपातसमुदायो निर्वेदातिशयस्व
कः तत्रहेतुमाह सेत्यादि यत्र राज्ञो सा अनिर्वचनीयरमणीयगुणाशेपवपुः उर्वश्याः ईदृशी दृष्टा सा कित्तन तामसीत
मोयुक्ता कात्यिनेति लिंगविपरिणामेन संवंधः धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन किले सरसौ चौशितः समुद्भवेन मोव्यवहा
रस्यायोग्यत्वात् सर्वेत्यदि दिश्लेषरजाव्याधिना अंधकारितं विषयाग्राहकमतरवश्चदग्धं दुःखदस्मान्निं यमिदमनुभूय
मानं दिनं प्रकाशमयं कल्पितं इत्सपत्तु चितं विषयाग्राहकस्य प्रकाशमयत्वायोगात् ईदृशानुचितकारिणि किं कुर्म
इति साक्षेपोक्तिः तस्मात् धाताकुशलेः इत्य सदैव विधुरः प्रतिकूलः तत्रोपपत्तिमाह चेतयदिनविधुरइत्यनुषज्यतेन
नूनमत्रजीवलोकः जीवनादिलकालः मेममताहक् मात्रायिका दर्शनजनकयामिनीमयः कथं न भवतित्यर्थः अत्र

राम
५८

दिनपरस्परप्रकाशमयत्विसर्थे संकेतविरहत्वाच्चकत्वं ॥५०॥ जंघाकांडमितिजयाकांडमेवोक मिहात्रालोपस्य जंघाकां
डम् रुच्चनालोयत्रेतिवानरवकिरणाएववक्र संमिके सराणिते या मात्स्या पंक्त्याकरालेन तोच्छन्नः मसगस्पन्द मनस्य
ततकालदम्नस्यालक्तकस्याभायाः त्रसराएववृकिसत्तयानिनवदलानियस्य मञ्जुमञ्जीरः पादभूषणमेवभृंगाय
स्य भृङ्गैः शिवस्यानन्तस्यानुकारेः परायो भिनयोन्नतस्नेनताकलकृयाप्स्विन्नं स्वमनरूपस्य छलावण्यवापीजन्मकम
शोभां जलस्थानीयमन्त्रकवर्णप्रणतएवांगेः भोजेयुक्तिः विरथन् विशेषणधारयन् अभिनवः इदं सु यममयानस
प्रवृत्तः दंडपादः त्रसस्य धीकृतः पादो दंडपादो अभिधीयते इति निरुक्तोजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः अत्रोपमान
धर्माभोजशोभाया दंडपादे आरोपान्निदर्शनालंकारः कविकल्पितोपमानेनापिवक्तुत्राउपमादर्शनात् नडुपपादक
जंघाकांडेत्यादिरूपकचतुष्टयमिति बोध्यं अत्रविदधातिरसकेताद्वारणत्वविशिष्टधारणाकाचक्रः उपसर्गाणिकर
णे नियमितत्वात्तिककत्वात् एतेनधारणं व्यग्यमिति परास्तं अन्वयं यो नरं पातिपाद यतरएवपदस्यव्यंजकत्वादिसाक्षुः
५१॥ साधनमिति यस्यासा धनं सेन्यपुल्लिंगं च सुमहत् महत्तरमस्तियदन्यस्यान्यसंबंधित्वेन नतदूपमेः धीः शत्रुपराभवम

यादिविषयासुरतविशेषविषयाचतत्कुतूहलस्यनसाराक्रितंतांशत्रुदर्शनेकोपावेशाद्भ्रुकुटिवक्त्रानवक्रितांकामिनीदर्शने
मन्मथपीडासहनयावक्रितांचक्षुर्वनिश्चयेनास्मासेनानापिकाचकासहेतापिजनकापीत्यर्थः अत्रसाधनपरमपरा
र्थेनव्रीडाशीयि।५२।लीलेति अस्यस्यवयितामत्वन्मारायितातदेवक्रोधात्तिव्रायातः तथाचास्यदर्पितयामिः शंकदृष्टो
ऽधरोयस्यानिशंकमित्यतिस्पष्टंताव्रणस्यध्वनयति लीलातामरसेनाहतोऽयोन्मुखवनिमताईदृशः कश्चिन्नैकेसरैः क
मलपरागैर्दूषितेव्यामेईक्षणेनेत्रेयस्यतादृशइवनेत्रेव्यामीलसंकोचस्थितः इवेनमीलनस्यकपटकृतत्वंततःभ्रासा
तदीपधूर्तेत्वानभिज्ञतयाअनएवमुग्धासुंदरीमूढावाकामलमुकुलतुल्येनास्यनतत्रनेत्रयोर्वापिंदरनीस्थिता अ
यानंतरनेनतायकेनधूर्तेनयापानतिमत्तेनतिविनाउनिर्दानिरंतरंवहुकलामिनियावतसाचुंविताःचवाच्यार्थेन
नालिंगनसंपृहत्कृतेयोनेऽन्यत्रापिहस्तपतेइतिद्वितीयायद्वाभ्रांतासाचुंविताअस्याःकोपोऽपगतइतिध्वनितःधूर्तेनातु
कोपानपगमेप्यगतुंवेपमितियद्वानायिकाभ्रांतासाऽथवास्वस्यधूर्तेनयेसंन्वयपघस्तुभयोरपिसयोजकत्वाद्धराव्दा
उचितःतथाप्यन्यतरस्यप्राधान्यविवक्षयातदुपपत्तिः अत्रवायुत्राव्दोऽमानवायुवोधकतयाजुगुप्सादायी।५३।मग्न

पवनेनिविक्रमोर्वशीये विहङ्गिणः पुरूरवसउक्तिरियं मद्भु पवनेन विभिन्नः संयोगध्वंसवान् ईषत्सत्ताभावयम् हि निघनो
निविडः रुचिरः सुंदरकलापो मयूरपिच्छमस्त्रियायाइर्वश्या विनाशाद्वियोगात् ऽपि प्रियारहितेन जगतिनिःसपत्नो निःशत्रु
र्जातः रतौ विगलितः ननु विभिन्नः तेन रामणीयकमतिशये कलापापेक्षया व्यतिरेक स्वर्ईदृशो बंधोयस्तादृशो सु
केशपाशः प्रियायाः केशपाशे कुसुमसनाथे तद्धि केसनिरोधः वर्हीकेहरेन अपि तु नैव कमपीत्यर्थः चंद्रकसाम्यात् कुसु
मसनाथता नोक्तिः वर्हेइत्सपपाठः पिच्छवर्हे नपुंसके इत्समरात् पीनस्तन्यापातास्माद्बर्हीति पाठः यद्यपि कलापशब्दोम
यूरपिच्छ्राम इति वर्हीत्सपुस्त तथापि कलापो भूषणे वर्हे इति कोशात् भूषणवाचित्वग्रहणमाभर्दिति मदुक्तिः अत्र वि
नाशशब्दो मरणबोधकतयामंगलव्यंजकः ५४ आलिंगितइति संपरायेयुद्धे जयश्रिया नतु भावात्स्वमात्रिगि
तो सि यतः अनेनानायासजयः सूचितः अतस्त्वं घोरत्वामयथावल्लोलकोरेण स्वसपत्नीकृतमहिलापां वाशीपरप
रोकर्णकृत्वा श्रुत्वाऽस्मद्दु परिहृपांकुविरतार्थः तत्राघेयया श्रुतं हि नीयेऽस्माकं तां श्रुत्वा नस्यात्क पांकु विसर्ग्यः अत्र व
घामिसासुरखी उभयसाधारणत्वेन विनिगमनाविरहादर्थद्वयस्य ततो बंवयोरभरेत्वद्धि मल्लकोवर्त्मतात्पर्यं संशय इ

६१

61

निर्वेधाभितिसत्तमंसहितीयांतत्वेतिसंदिग्धं॥५५॥ सम्यगितिसम्यग्ज्ञानंतत्त्वज्ञानंतदेवमहत्तज्योतिः सकलाज्ञाननिवा
रकत्वान्मोक्षजनकत्वाच्चतेनदलितः आशयोमिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारविशेषोयस्यतत्तोसौविनः क्वचिद्गलितेतिपाठ
: एतादृशस्यरतनस्यविहितानिमिद्दुकर्मविधीयमानमपिक्रियमाणमपिनबंधनंबंधजनकंसंसारास्तादृशमयोजक
मित्यर्थः अत्राशयशब्दवासनापर्यायोयोगशास्त्रादिव्वप्रसिद्धः इदसमतीतत्वां ॥५६॥ राकेतिराकापूर्णचंद्रयाविभाव
रीरात्रिस्तस्यांनक्षत्रस्यसंक्रान्तावनुनिर्येत्र. तस्मिन्संक्रान्तावनुनिर्येस्यपातादृक्केनतवमुखंतपनीयकांचनंतस्यक्विलेव
वशोभापस्यास्तादृशीकटिश्चमेमनःहरतेअनुरंजयतीत्यर्थः विदग्धमात्रमभिसद्दुनागरंग्राम्यकक्षामतिक्रांतमप्रा
सन्नामरभावमुपनागरतांद्विजमविदग्धमात्रयोजयथाकटिरिति अनोग्रास्याभिर ॥५७॥ शरत्कालेतिहेतन्विमेमुखं
शरत्कालेसमुल्लसन्शीलायापूर्णिमासंबधिरात्रिस्तस्यायंचंद्रचपेटामस्तकरतलंतमातनेतनस्तुबधस्तदतिथि
नसात्रंकरोतीत्यर्थः अत्रचपेटापातनातिथिपरस्यानिर्जितत्वलक्षणावैयाकरणनयइवलंकारिकैरपिवत्ताये
कार्याभावांगीकारेणशाब्दसंबंधरूपलक्षणायाःस्वपपादत्वात्परंतुदृष्टिमयोजनाम्यतराभावान्निषिद्धत्वात्क्षणिक

राम

६१

तेननेयार्थीकृतं ।५८। अत्रान्तिहिस्मरपालनतत्वे विश्वितं भावेनक्तः यशोरूपं अस्यार्थं मतिशयेन शोभते किंभूतं अविचिन्त्येनिस्तकोच
नसंभृतं ज्योतिः अइस्मडुडु मेन महुइयेभासंते विकनसमितानिकुमदानिते: सस्कं अवेदं कृत्यः चंद्रादिपरेनैव सिद्धं
पुष्टं च ।५९। स्मृ श्रीमन्तिरामसेनपालकार्यं विष्ठितापारावणस्याति: उद्धृत मुद्धृतयत्कृत्तं कर्त्तनेन नाविरलं गलानिगल
तीयारक्तस्य संसक्त: ६० यदीशां प्रोधारानया धीजयेईशा प्रीनत्यसारे नोपनतो योजयस्मेन जगन्ति जाने मि थ्या मर्हि
मायेषां तेषां स्मृ श्रीकैलासस्योकृतः सने उत्थापने यदृश्यायां नितकर आधिकं नस्यापि सुनानां सृच्चकानां उत्तमपीउत्क
टेयोरदयोगर्वस्तेनोदुराणां अन्तिकं नजगतो देशस्य च विभूते देव फलं संपन्नं मिहजन्मनि यतत्वानरेभ्यो नगरीरक्षणेन
चापिमयासो असामर्थ्यमिति निर्वेदः किमाईहत्य फले अनोचित संयज्ञानेनदुपपादकं चोक्तं विशेषणद्वयं वृत्तं मर्यादा
उद्धृतं निर्येयारमिति त्वप्रभारत्वानं मर्यादापाः सत्वानस्वत्रमिथ्यागतस्य विधेयत्वे पमाधामारविमर्श विधेयाश
त्वकेचिमुस्मृ श्रीमन्तिकृतेन नेवान्वेति किं फलमित्यनेनान्वयं अनुपपादनः कृतानां जयमातमहिमत्वाभावेनविशेष
णानुपपन्ने श्चम स्मृ श्रीमुद्धृतक्रमेणाक्रमनक्रमेण यत्कृतं नमित्यर्थः तस्माद्धि शेषणद्वयमपिदेहस्यमेवदा [illegible] मेषामि

६२

62

तेवपाठइत्याहुः कृत्वा नामेवपुनरारोपणेन साज्ञातानयाव्यपदेशसंभवेन च द्वितीयदूषणस्याभावइतिकश्चिन्नु। ६०
सत्त्वामितिनितंवात्वासांकेशरीवकुत्वस्तस्यदाममात्वासैवकाचीनितंबम्भूषणंतांअवरोपयन्तीस्थानेनिवेशयन्तीस्व
न्वयः पुनः पुनरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः न्यासः समर्पितं इत्यनेनयाकृता स्थानविहास्वास्तुम्भूतापाव
तेवस्तीयमोर्वीस्थापनस्थानमितिजाननावामन्त्राशेयनयैवशिवंवजीकरिष्यामीतिजाननावा आश्रयगुणमकर्षेणाधे
यगुणत्वकमेइतियोगमितिस्थानमितिजाननावा अत्र चैमोर्वीपदादेवकाञ्चेकसंबंधेलब्धेकाञ्चेकपदम्पुष्टं अत्र चैमोर्वीद्वि
तीयामितिद्वितीयत्वमात्रमुक्तेस्यामितिनोपमायस्तीयवस्तुनएवद्विन्यासीकरणन न्यसहदशस्यराव चन्यासीकरणेह
नन्तेत्रैसेयनत्रैवद्वीतीयत्वमेवहेतुरितिसस्याप्राधान्यादविमृष्टविधेयांशत्वविशिष्टस्यहेतुत्वविनरोपयइत्यन्यमन्तुमो
र्वीद्वितीयामितिसमासेद्वितीयत्वस्यप्राधान्यमितितन्नैमोर्व्याः एवनिपातापत्तेः द्वितीयेतिस्त्रीलिंगमयोगापत्तेश्च अवयव
वाचित्वाभावेनैकदेशिसमासस्यदुर्लभत्वाच्च उद्देश्यतावच्छेदकगुणस्यस्वभावाच्च॥६१ वपुरितिवहुवेषधारिणः शिवस्यपा
र्वतीमत्तुतिः यस्य वपुः शरीरं विरूपाक्षं सर्वांगप्रधानचक्षुरेवयस्यविरूपंतस्यजनरांगकिंवक्तव्यमित्यर्थः नहृषंज्ञेयं जन्म

राम

६२

यस्यतत्त्वारोपेणापिवरयस्यतत्त्वेनकर्त्रीवस्तुधनंनिवेदितंहेवालमगाक्षियहरेशुमर्गणेतेअन्विष्यतेनतत्रूपादिकंव्यस्तमपि
मस्येकमपित्रितयोचनेऽस्मिन्किंअपितुवेसर्थः यत्त्रितयोचनेऽस्मिन्व्यस्तमपिकिंवरेशुमर्गणेतेइत्यन्वयः उक्तान्वयेतुतद्रूप
भावादेः स्पष्टतयोपन्यासोनयुज्यतइतिदीपिकाकृतः अत्रजन्मादेर्भावात्तस्पत्तस्यविधेयत्वेप्यप्राधान्यानंतं अत्र
स्मिन्नाजनिरितिपाठेपरदेवोद्धारैवाक्यार्थः सोऽस्येवकेचित्तुशिवेजन्मनोऽभावाद्धिशिष्टविधिरेवविवक्षितइत्याहुः इर
ज्ञानंदेतिविरक्तमतिनापिकास्वीनामियमुक्तिः आनंदस्यसिंधुस्तन्मयीअतिचापकृशाद्वियत्तवचिंतनंतस्यमनसं
दाननयंधुननतस्यैकंसदनुस्यानंकारणंवा अव्यभिचारेणतथात्वव्यपदेशदृशीयाभवतासर्वंदेवक्षणमप्यमुक्तान
तदुद्दंतंचिंतानद्धाजौऽपिचिंतापिसंप्रतिवैराग्यप्राद्भावेतवतांतिग्लानिंतनोतिअतोऽस्मान्न्विधिधिगित्यर्थः एवंविधस
रिवदुःखदर्शीत्वात्त्वमतिशोच्यावयुमित्यर्थः सीमावानोऽज्ञानदुःखितंरामंप्रतिलक्ष्मणोक्तिरियपथपापूर्वंक्षणम
पिनवियोगस्तद्धाजौऽपिसापनद्दुर्लभेतिमनीकारासमर्थानस्मान्न्विधिधिगित्यर्थइसमेः अत्रचनञुक्तेतिनिषेधोवि
धेयः सचाप्रधानइतितत्रअशास्त्रोयंयच्छकनिषेधार्थइतिचिंत्यमिदंदूषणंप्रत्रावापर्यायेविपर्ययस्तत्रापिकिंचनाव

इतिकेचित्‌ १

तापिनाह्वशान्म ह्रदयैवैमुखदुर्वीरं । समासमसंदेहेन पर्युत्सुकसंदेहश्च॥६३ नवजलधरइति उर्वशीविरहे पुरूरवसोमेघा
रेनिशाचरादिभ्रमानंतरविशेषदर्शनेसतीयमुक्तिः सन्नद्धः कवचीदृप्तोगर्वितः सुरधनुरिदं धनुः तस्यनिशाच
रस्यपृष्ठे घनः कनकनिकषस्तत्कषणरेखापत्त्वस्तद्वत स्निग्धाविद्युदियंप्रियाममोर्वशीनभवतीत्यध्याहृतक्रियान्व
यः सर्वत्र॥६४॥ गोपेति । अत्रस्यापि त्रस्तवन्नमन्यक्त्यासदैवात्मानंगोपेति त्वंगपतावनतानयमकर्षः अनानुरो
रोप्यपि अभ्रधरत्वंधीपि । असक्तोनासंगोपीस्यर्थः अत्रात्रस्तताघनुवादेनात्मनोगोपनादिविधेमवोध्यं॥६५॥सुधा
करेति । चन्द्रकरसदृशाप्रगल्भचेष्टितः रुः प्रधानोसौ अकार्यमित्रंकार्येविनैवमित्रंमधुरवंसकारित्वात्समासः त
स्यवर्यंकिंवर्णयामहे अपितुनैवेत्यर्थः आकारशब्दः सदृशवाचीविदग्धःप्रगल्भौविशारदौविस्मरः अत्रकार्यं
विनामित्रमितिविवक्षितं । अव्ययीभावनसमासयोरुक्तत्वेतेननत्रोऽनर्थत्वादकार्येकार्येचमित्रमित्यपिमती
यतइतिविरुद्धमतिकृत्वं॥६६ चिरेति । चिरकालेनपरिश्रान्तस्यासौलोचनानन्ददायीचन्द्रानंदजनकत्वस्यकानस
मनः प्रियस्यगल्लग्रहंकंठग्रहमालिंगनमितियावत्कांतानामाद्दशीविरधातिकरोतिअत्रप्रासानेनौत्कंठ्यातिश

यः द्वितीयेन सौरथ्यीतिज्ञायः अत्र योगेनोक्तार्थविवक्षायामपि गतत्वप्रहशाब्दस्य रोगविशेषेरूढत्वा योगारूढेः प्राबल्यीत्य
करणसत्त्वेपि विवक्षितबोधप्रतिबंधात्तत्त्वमिति केचित् परेतु प्रकरणसत्त्वेहृद्रेरभावत्वेन विवक्षितयोगार्थप्रतीतावपि
अविवक्षितरोगार्थस्य व्यंजनयाप्रतीत्यानयानितिरस्कारः अयमेव विरोधपदार्थ इति तत्त्वमित्याहुः ६७ नत्वस्मि मित्रदृशा
रथिमुद्दिश्य परसुरामोक्तिः यदिमेन रघुनाथेन धनुर्भङ्गः कृतः अतो भग्नतत्त्वेनादेवात् विजगीषोरपि भगवतस्सन्मर्यादाप
भवानीपतेः दक्षाध्वरस्य यज्ञविध्वंसकत्वेनार्थीनरसंक्रमितेनेनानिरोषवतोपि सकाशात् यत्नतत्र संनत्वामकमभिस
र्थः तत्र हेतुगर्भं विशेषणं भूतेषु प्राणिषु करुणानां संतानः समूहस्तेन शान्त आम्नायस्य ताहृशानमनुनतस्तु त्वरएवया
स्मितोकिं न वेत्स्यत्राह मत्स्त्वमिति तु श्रीवत्सेदेसस्करः जगदात्संकटेन समर्थोपि मदाधस्य नारकासुरस्यव धात्सर्वलोक
स्मरत उत्सवोयेन सादृशः तेन रघोत्सवत्वात्कथमपि न हि परीतं कर्तुं नेष्टे अतस्मरस्मरणं युक्तमिति भावः ननु तथापि
तव मुनेः किं प्रयोजनकस्त्वसंबंधोयेन त्वत्तोभयं कार्यमत आह स्कन्दइव तस्य देवस्य यतोऽहं प्रियः अतः कथं विस्मृतः
अतु चित्तं विस्मरयामितिभावः ननु तत्स्त्रियत्वेनास्माकं विदितं तत्राह अथवा शिष्यः ननु जगद्विदितमितिभावः अह

६५

65

मिति स्वत्रियकुलांतकत्वेनार्थान्तरसंक्रमितं तेन धनुर्भंगकर्तुः साहसातिशयो व्यज्यते अनन्त एव तन्नामात्र हेतुरेव: अत्र भवप
त्नीपतिरित्यनेन शंकुपत्यन्तरप्रतीतो भव प्रतीतिमपतिवंधश्शिमत्त्वमिति केचित् परे तु भवस्य पत्नी गुणभूतत्वेन तद्रक्षि
तपत्न्या विशेष्यम् ततः पत्यर्थोऽन्यत्र एव प्रतीयते गुणस्यात्मगतः प्रधानतायोगादित्याहुः एवं चाराध्यायारन्माईहक्षप
तीति भयकरीतिमति विश्लिष्टा भवानीशब्दो दुर्गात्वविशिष्टरूद्रराणीतिनात्रैवादस्समे ॥६८॥ गौरपीति॰ यस्य शिवस्य
वाहनतां प्राप्तवमेगोवृषभस्यापि सविधे निकटे सोप्यतिमसिद्धरूपोपि गिरिसुतावाहनभूतः सिंहा निरहंकारोस्मीति
शेषः सोप्यविकारमणो महेशोवः पायात् अत्रावि कारशब्दस्य जनकतापि विशेषवन्त्वीत्वेन मात्ररिगौरीत्वेन गोयांचशके
मोनस्वामी पिविरुद्धधुरस्यमीरितिनत्वं ॥६९॥ साहरेन्वेति विरहिणो रामस्याक्षिरियं संजातमुधासाद्दनरगंसहशाकटा
क्षकलोचनासासीनाहरेरित्तिमरुरशब्दजननयोगपः कात्नः समयोतंकस्थसमुपसमीपे आगतः जुत्रसमासे मुनिक
ड्रत्वंसोग्रेयोस्तीति॰ अयस्तु पूजितवानपि तन्नतासीनस्वाद्वादिभिस्तर्पितवान् अपीशीदिति पाठे निर्वापजलादिभिः पू
र्णांनहृतवानपात्तिनवानावं धूम्रमप्यगमंस्तोनेषांदानस्तूनतादिभिः सन्मानंकृतवान् षड्वर्गेनत्समहंकामक्रोधलाभमो

राम
६५

रुमरुमास्यपीन्मकं नीमैानयेऽरंस्तऽकी इितवानसमूलघानयथानथाअरीनन्यवधीञ्चसमूलंमान्हनवानिस्यर्थः अ
त्रगावैस्तुतिकदृत्वया ७० सरात्विनिसअसिद्धोड्डःअवमहद्भुःवायुष्पभंभावुकानांकल्याणानांपरंपरासुदृशानुराद्य
नेअसमन्तानराञ्चून्नअनेऽमूकोमूकवधिरः अनेऽमूकऽद्दिष्टः शठेवाकस्तुतिवर्जितेऽतिमेरितीनदोघेदोर्घधैतुरव
उयनुरुड्मूकोऽप्यायमेवःरुड्मूकःस्मृतोधीरैः शठेवाकस्तुतिकृजतेऽतिविश्वानूअत्रहुष्यननपरामिद्देऽनेऽमूक
पदंमूकवधिरेपठितमत्रकम्पनाहनत्वात्स्प्रयुक्तं॥ ७१ सायकेतिहेवनिपसायकःस्वद्गःशरस्यनुयुक्तवाहामकरध्व
जःसमुद्रःकंदर्पश्चसमाभूमिःक्षांतिश्चनयाचासमुद्रांनकुस्वामिनःईदृशास्पनेनेवासुचेद्रःपद्यंचमत्कातिसदृशा
कंतिमान्श्लोकोयशःपद्यंचातिशयेनभातिअत्रहितीयेनमसिद्धयेनाघयोनिहन्यतेऽतिनिहतार्थत्वं। ७२ कुवि
दइतिराजानंप्रतिकवेरुक्तिःहेराजनकुरुपृथ्वीविंदन्तीतिकुविंदोराजारूपयतिउवायश्चईदृशास्त्वमभिनःसमंतादंगे
रूपरिणाहाभ्यांचगुणानांविधारानरयादीनासूत्राणांचग्रामसमूहपटयतिपट्टंपटंचकरोषिहेविभोनवयंशोऽकार
प्रश्लेषादयशाश्चदशोदिशिशिरानेनगतावंरिमोवस्त्रहीनाश्चगायंतिःचारज्ञोनग्नावस्कानान्यतिनिर्मलानिस्फुटानिविक

दान्यपिगुप्तान्यपिसर्वांगाणियस्याःसातथासौभगाचरमणीयात्वमेवंधिक्तौ।निर्विगतमाच्छादनमावरणवासोयस्यांधि
यातयापीतिनग्नाइसत्राप्यन्वेतिविरोधस्फुरणार्थंमिथ्याचतयापीत्युपानविरोधस्फुरणायभज्ञान्मनश्शतिवद्रुपस्थितं
यांतघयाभवतितयाभ्रमतिअचक्रुविं दारिद्र्याद्वेऽर्थेतिरमतिपारयन्वाक्यस्यासंवद्धार्थेनापजिवारणायतयोरूपमा
नोपमेयभावंकल्पयन्ननडुपमानकसंराज्ञिअत्रचिततमितिस्तूपमानस्यतिरस्कारंव्यनक्तीत्यनुचितार्थः॥७३॥प्राभ्र
तिअभ्रेमाजनेइत्यगमारज्वलरःपङ्कषोऽभ्रभ्राट्यत्रतत्रहृष्टधामेत्यस्यविशेषणंतथापिविस्तुपरमाप्यप्रा
यविषमाप्यःससांप्यःस्तूषसहस्रदलानांकमलानांनिद्रासंकोचंपलायनपसर्पणांतत्कालत्वविनश्वरांकरोतीत्य
र्थःअत्रप्राभ्रभ्राट्विस्तुधामाविषमाप्यनिद्रासहस्रपर्णशब्दाःपङ्कषजलरगगनसमाप्यसंकोचपद्मानांप्रङ्क
षजलरत्वादिप्रकारेणावाचकाःभगनाभ्रस्यानिवर्तत्वविस्तुस्यानत्वायुग्मसंख्यवछिन्नाप्यत्वमित्यानाडीमनोयो
गत्वपद्मसहस्रवत्वेनवाचकत्वात्अतोऽवचकत्वं॥७४॥म्रपतेरितिनत्समवध्युपसर्पणकर्त्रीउपसर्पणंचअभिगमनं
रिरंसोर्योगश्चकंपनासेनाशात्तुकंपजनकत्वात्नापिकाचसापिस्वरश्रीनेनसात्विकभावेनतुसःकंपयुक्तानुकरोतिरां

कयास्वयमेवकंपयुक्तावावामेभ्रकुटीविषेमुंदरचलोचनेयस्याःप्रहरणंशाखारिमक्षेपःकामशास्त्रप्रसिद्धंपतिज
घनताडनंचमोहनंविपक्षसंमोहनंनिधुवनविलासातिशयंचअत्रोपसर्पणादयउक्तारीत्यार्थांतरबोधकत्वेनव्रीडा
दायित्वादश्लीलता॥७५॥नेऽम्येरिति·वांतंमुखद्वाराभुक्तंसक्तं·परसंबंधमुत्सर्गेअधोद्वारिणसक्तं·नेइत्थंकुर्वंतियेषा
मिसन्वयःप्रवृत्तेनप्रवृत्तिःपुरीषोत्सर्गेश्वअत्रवांतानादयउक्तारीत्याजुगुप्सादायिनः॥७६॥पितृवसतिमितिअहंता
पितृवसतिंपितृगृहंश्मशानंचपरिवारगणेनसहव्रजामिगच्छामियत्रपावकान्वयेपवित्रत्वकारकपित्रादिसंब
धेसतिवाक्संबंधवतिचगतायामेममसपदितत्कालमेवनष्टेषितंशोकलक्षणरात्संयस्मिन्नहनिशोकल
क्षणशल्यंकृंततियावत्तावच्छास्त्रस्थंभवतिजुगुप्सार्थेविवक्षितेश्मशानादिपतीसाअमंगलत्वंअत्रवह्निःश्मशा
नसंनिधिध्याच्छित्तावह्निरेवप्रतीयतेइतिनतुनिर्वाहः॥७७॥सुरालयेति·सुरालयोदेवतागृहंमंदिरागृहंवाप्रासादपर्यायोस
शत्रुवधहमाकंपतास्मीयेनप्राप्तपर्याप्तमतिशायितंकंपनंयेनेतिवा·मार्गणावाणाःमार्गणयाचनंवायमेषणंवान
स्त्रवणस्तत्परःभास्वतीशोभमानानाभूतिर्विभूतिर्भस्मवायस्यअत्रसुरादिशब्दादेवाघयोर्ज्ञनमदिराघयोरितिप्रकरणा

६६

60

घभावाज्ञासर्पं संदेहेनस्तु तिर्निरावेति संदेहः ।७८ तस्याधीति हेसरेव अधिमात्रोद्दृढज्ञानकारी उपायोयमाद्रियस्यतीव्र
:परम: संवेगो वैराग्यं उपायानुष्ठाने शैघ्र्यं वा यस्य तत्तायुक्तस्य: तस्य दृढभ्यमे दृढ संस्कारजनकस्य प्रियस्यात्मसाक्षात्का
रस्य प्राप्तौ स सांसिद्धिनैकाग्र्यविषयकोपत्नफलितः मोक्षरूपफलभाक्ज्ञानइत्यर्थः दृढभूमिरित्यसमस्तदीर्घकालादर
नैरंतर्यसेवितात्म्यासार्थकं यत्नविशेषणं वा अयंभाव: योगिनस्त्रिविधा: मृदूपायामध्योपाया अधिमात्रोपायाश्चेति च
प्रत्येकं मृदुसंवेगामध्यसंवेगातीव्रसंवेगाश्चेति त्रिधा एवं नवभेदास्तेष्वधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगःसिद्ध इत्युच्यते अधिमा
त्रत्वं समिदितसमाधिलाभत्वसंस्कारदृढत्वं चकाभिरपिचित्तवृत्तिभिरभिभवितुमशक्यत्वं अत्राधिमात्रादयः शब्दा
योगशास्त्रमात्रप्रतीतत्वात्स्वप्रतीताः ।७९ ज्ञाहूतेनियथासंदेवताराधनं भक्षणं पानं च करोति तथानुतस्यैवताह्वलेन
भक्त: इष्टिलोगच्छ्रोगंडोयस्यासोयंमानुषोभक्ष्यसम्यक्जलमितिइत्यर्थः नैसर्गिकत्वं चात्रसाधर्म्यं ज्ञानगच्छारयोगंडा
दिषुविरमैर्नप्रयुज्यतइतिग्राम्या: ।८०। वेद्यानिवद्धमंथरंतस्यवेदूर्यमणि: सूर्य: तस्यचरणे: किरणे: सततसत्वरीजा
भांपरंतमअंधकारोयस्मादृढशीनिष्कपाऽन्यत्वाभूमि:रचितानाकृतानतंभाप्रतेनेत्रयुद्धनेत्रहृदंवेदयवाधयउइघाटयेस

राम

६६

र्थः अत्र वृत्त्वादिपदैर्लक्षार्थैरूढिमयोरज्ञनयोरभावे पिलक्षणयावोधनान्नेयार्थेन ॥ ८१ ॥ धम्मिल्लस्येति कुरंगशावा
क्ष्याः अत्र द्वेस्पर्वं धस्य विशिष्ट उत्पत्तिस्सर्वं धो यत्र नाटृशस्य धम्मिल्लकस्य केशपाशस्य शोभां मे स्पर्कस्य मानसं निकाम
मतिशयेन नरङ्यति अपि तु सर्वस्येत्यर्थः अत्र पदानामनासन्नत्वेनासमिज्ञानविलंवेनवोधविलंवान्क्लिष्टत्वं ॥ ८२ ॥
मत्कार इति रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे स्ववधसंतानस्य रावणस्योक्तिः धिक्षेपोक्तिरियं अयमेव मेमम मत्कारो निदा
यदरयः संतीति शेषः अन्यस्य तु मन्त्रकृतपराभवादिः अरयः सत्वे को दोषो वा अनेन एवं मे कोपि नासीत् अधुना कस्मादे
व वहवइति व्याख्याने न त्रापि नेष्टापि असौ मुख्यस्तापसः आत्मा भक्ष्यत्वशस्त्रानभिज्ञत्वे घासेने नातिमत्कारः सोप्येत्रै
वमन्त्रीर्थ एव न मुहरे अनेन न तोपि नदाधिकारास सकुलवालवृद्धस्त्रीमभ्यतानिहन्तिनितरां हन्तितत्रैकमपि नस
जतिस्त्रीवधस्य मत्वे पिवर्त्तमानसामीप्यविवक्षया सर्वत्र वर्त्तमाननिर्देशः कश्चित्तु राक्षसभटानिति पाठः स नाव
तान्यत्कारातिशयः अहो इति निर्वेदातिशये रावयति लोकानिति रावणः अनेन नमन्स्हने ऽनौचित्यातिशयः जीवति का
कानजीवनीस्यर्थः धिग्धिगिति वीप्सानिरातिशये जन एव शक्रजिन मित्युक्तिः शक्रोपि येन जितस्तस्य मनुष्यमा

ग्राज्ञयेन निंद्यातिशयमनीतेः प्रयोऽधिनवमाणि जंतान्भावेक्तस्तेनामनु पुनरुक्तवत्त्वं नः कर्मणि तस्यासाधुत्वात्॰ नाह
शेन कुंभेकर्णेन किंनाकिमपि फलं॰ स्वर्गस्य ग्रामटिकाऽल्पग्रामः ग्रामशब्दाद्दल्पार्थे तद्धिताइति बहुवचनगोध्यः॰ टि
कचूमस्य यः तद्दूघट्टिल्लुंठनं तेनेव योऽक्तेनानिष्फलत्व पुष्टेरेभिः प्रसिद्धपराक्रमैर्भुजैः किंमागवन्भुजद्दूयशालिशत्रो
रप्यपराजयात् अत्रमामारिसत्वमयमिसन्नूघम्यक्कारवत्कस्यामातस्यविधेयत्वं नत्रचोद्देश्यविधेयताज्ञात्विवाधे
विधेयवाचकपरस्मागवर्जितउद्देश्यवाचकपरत्जोपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावांगीरारयमेवन्यक्कारइत्युचितंतम
स्याचाकरणाद्विमृष्टविधेयांशत्वं॰ किंधात्रवयोघ्नैरिरसायुक्तंउघ्नत्वस्यैवानुगायत्वात्॰ किंपरस्वयापरयोः
पौनरुक्त्यंनुनउघ्नतायाभुजैर्वफल्यतोमेदात् एवंचानुवादायुक्तत्वदोषोपिमसंगात्कथितः उपयुक्तानुवादेपि
विधेयामर्शः फलतीतिकश्चित्॥ ८३॥ अपांगेतिनवेत्यस्य षष्ठानत्रयेयथन्वयः हे सुभगे यस्तव अपांगसंवद्धदृहशोऽस्त
रंगितत्ववक्रेमेक्षणपरंपरास्वरूपं॰ भ्रूसंवंधिकुटिलांतमागेविलासयुक्तवद्विनंवक्रनाधिकंप्रवर्तनंवा तत्संवंधिविसा
रिमकाशयोगंपरोमांचनमेकंचुकंसर्वांगव्यापनात्तनोति असौ आगतइत सद्ययः अत्रोक्तार्यीविवक्षायामपितयाम

नीतिनैयोसावित्वनयोरकुवायमात्रबोधकत्वात्‌ एवं च यातनः प्रसिद्धः इत्येवमनीतेर्विधेर्विपर्यस्तं ।७४। कातर्यमिति । केव

लानीतिः कृतर्ये केवलेति लिंगविपर्यासेन शौर्यमपि योज्यं न या च केवलं शौर्यं चापलं चेष्टितं च पल्लनामयुक्तं चेष्टितमि

त्यर्थः चापले स्वार्थिकोण नटीय चेष्टितमित्यर्थः इत्यस्मै सोऽतिथिर्नाम राजा अत्रैव मानभ्यामित्यनेनैव सामर्थ्यात्परस्पर

साहित्यलाभे समेताभ्यामिति चिं सम प्रयोजनं अत्र प्रकान्तातिथिनामकराजपरामर्शकत्वात्तच्छब्दस्य नास्ति यच्छब्दो

पानापेक्षेति भावः ।७५। हृदयमिति वह्निवेषेण पार्वतीतनयनः शिवस्याक्षिः एवं एकाचन्द्रकलेव शोच्या आसीत्‌ संगते

इदानीं कपालिसंबंधीयः समागमस्तस्य प्रार्थना पार्वतीकर्तृकानया नैवैवेति स्पृहयसनीति यावत्‌ द्वयं शोचनीयता

गतं गतमिति भूतकालेनावश्यकत्वव्यञ्जनेहितीयश्चाभिन्नक्रमः तया च चन्द्रस्य कान्तियुक्तासी प्रसिद्धा कला अस्य लो

कस्य नेत्रानन्दकर्त्रीत्वं चेत्यर्थः अत्र तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थविषयकत्वात्‌ यच्छब्दोपादानानपेक्षा ।।७६।। उत्कम्पिनीतिरत्ना

वल्यां दग्धां वासवदत्तां सम्भाव्य तामनुध्याय शोचतो वत्सराजस्योक्तिरियं उत्कंपिनीं कंपयुक्ता भयेन गलितोत्तरीयपं

तातेमरणभयेनेविधुरे कातरे लोचने प्रतिदिशं कक्षिपन्ती त्वां क्रूरेणातिप्रवृद्धेन दाहदहनेन यानि

करुणमयारहहनेनं राहजनकधर्मेवनामहसामनत्वालंदग्धैवयतो ध्रुमांधिनेननतेननवीक्षितामिनहृष्टासि अन्नोरग्धा
सियरिपश्चेपनहिंनरदेहेदितिभावः अत्रत्र छन्दस्यानुमतार्थेविषयकतानरस्नपेसा ॥ ८७ ॥ साधितिपुनस्त्वर्यं अ
भिरामताधिकेसौन्दर्याधिके चंद्रमसि उदिते सति पुष्करैः पद्मैर्यन्नमीलितं तन्नमस्या धृतं तेन चंद्रमसानुकामिनीमुख
जपिनिसवृत्तेनारस्तितिउघनासाहसमविचार्यकारित्वमनुष्ठितमंगीकृतमित्यर्थः अत्रोत्तरवाकागतत्वेनपछन्दो
पादानारस्वेवाकागनननयानछन्दोपादानानपेसा । ८८ येनामेतिमामन्सतीमाधवेस्वाहंकाराविष्कारकंमवमतिवा
कंनइत्यस्मदेहुयोस्त्वितिएकत्वेवहुवचनंतेनममेत्यनेननविरोधः नामेतिक्रोधेकुत्सनेवा अवज्ञामवहेलनांयेम
ययंतिकुर्वीतितेकिमपिजानंतिअपितुनकिमपीत्यर्थः नाम्नतिरुषपत्लोपिन अत्रत्रगर्वयस्यपरार्थत्वाद्धिशेषनिषेध
स्यशेषाभ्यनुज्ञाफलत्वत्स्यात्कमनीतिजिज्ञासायामाहोत्यस्यतेइति अत्रहेतुः कालस्यनिरवधित्वं असौस्वत्रुत
ष्ट्याविपुलत्वयउत्यस्यतेऽस्तिवानमनियतत्वइतियनदेवत्स्यचाध्याहारेणयोजना अत्राजुपादानेविद्वयोः
सामर्थ्यादवगमः अलजपरतयापर्यश्लोकः सुयोजः ॥ ८९ ॥ असाविति मरुत्तनुपवनोहतमतस्तनाचचुंवनेपक्षेमुरव्य

पद्मेसंयोगःकेसरोबकुलःसदाचनाराधिपस्त्वंइःसुग्रीवस्यमंडलंविवंराष्ट्रंचप्रसन्नंनाराधिपमंडलमेवाग्रणीर्यत्रप्रस
न्नंनाराधिपस्यसुग्रीवस्यमंडलेराष्ट्रेऽग्रणीरितिविचार्यः।वियुक्तोरामोदाशरथिः।वियुक्तारामकामिनीसत्यर्थः।आनुरह
छिवीक्षितंतत्त्वसहायोत्कंठयाविरहोद्दीपकत्वेनचअत्रासावितिनतच्छब्दार्थकं॥२०॥करवालेतिकरवालेनकरालंभ
यजनकेदोःसहायेयस्ययुधिविजयनामायोऽर्जुनःपांडवसदृशैवकरवमल्लःसहस्र×किंतुपुरोवजित्त्वमात्रार्थकं+र्जुन
स्यावन्नयेविजयेतियद्वाविजयश्चासमसमीविजयार्जुनेतिपाठोविजयस्यार्जुनस्यैकमल्लश्चसत्यर्थः।ईदृशोयोऽसौसयदि
तत्रकार्येभूपतिनाविनियुज्येततराःक्रमनेहईशायकार्यकैनयुक्तंस्यात्तुश्चसत्यर्थः।संभ्रमनमेवस्यादितिवा।असावितिसपत
च्छब्दार्थकत्वेऽत्रसेश्चस्यानर्थकंस्यात्॥२१॥योविकल्पमितिइश्वरंस्मृतिमन्नस्यौक्तिः।अविकल्पंनिःसंदेहंइहस्मासिद्धंनि
खिलंआर्यमंडलमप्रमेयेजीतंभवद्धरणेरितिपदपतित्वंश्चभिन्नपदपतियाधयासामानाधिकरण्यपरमार्थतोऽसत्वेन
तद्वाधेनभवनमेवपश्यतीसत्यर्थः।यथास्मिनेजडस्यप्रपंचस्यब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसंगत्सापत्तिः।अस्यस्वशब्दः।स्वीपव
चनः।आत्मशब्दःस्वरूपेणैनस्वात्मपक्षस्वीयपक्षः।आत्मरूपपक्षोवानतत्रारोचीयत्वेनज्ञानतनेआत्मैवजगदिति

ज्ञानं: श्रुतिमतत्वं चैतन्ये वयज्ञमतस्मात् दृश्य ज्ञानविषयत्वं ज्ञात एव निःसमुत्थितस्तत्स्वरूपस्य वा कुतो भयं नन्वनोपी सर्यः ज्ञ
त्रैरस्याद्दस्तच्छब्दार्थक: ॥१२ यत्राद्रिजिभीमृस्यासहद्देवंम्सुग्भिः अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य यत्रहूजितं वल्लवत्वम् अस्तु
गं तत्र पराभवासहिष्णुसात्त्विय संबंधि तेजोभृत अस्मैर्थं विज्ञातानेन राज्ञान्तं तमिश्च येन न तद्रपहारितं अत्र यच्छब्दस
मीपस्थितत्वस्तच्छब्दः प्रसिद्धपरामर्शकः इति न विधेयसमर्पकत्वं तस्य ॥१३॥ कल्याणानामितिपद्यं व्याख्यातं किं त्वोभे
नेतिरामवनवासे हेतुं चिंतयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियं सविनयाजे वा दिमत्वेन प्रसिद्धः भरतो लोभेन किं विलंघितः येन
भरतेन कर्त्रीमात्रकरणम् तया रामस्य वनवासादि रागवंकपरेन कृतमुत्सादितं भरत इति नाम ग्रहणमनुचितकारि
त्वात्कोपेन अथवा मे मय मामा नैव कैकेय्येव रघवेन भरतव्यावृत्तिः स्त्रीषु निसर्गसिद्धा स्वाभाविकी लघुतागमता अथवा
रामतं हि तयमपि मम चिंतितं मिथ्या तत्र हेतुः असौ भ्यात आर्यो रघुनाथस्तदनुजः गुरुः अत्र मे इति शेषः तथा च भरते
ऽल्पसंभावितमेतत्मातृ ताच तातकलत्रं इति अतो हेतो विधात्रा अनुचितकृतमन्ये अत्रार्यादिसंबंधस्योत्कर्षहेतुत्वे
न विधित्सितत्वप्राधान्यो चित्ये तदार्यस्य तातस्येत्युचितं न तु समासे गुणीभाव इति विधेयाविमर्शीत्वं आर्यात्मजतादि

विशिष्टविधिसंभवाद्विरोधादिसाधारणसंबंधस्योत्कर्षाद्धि तुल्येनानन्यस्यैव उक्तत्वाच्च नायं दोषइत्येके ॥ १४ ॥ शिवे नित्यप्र
नाशसमासांतिमर्शमिस्वापेः रक्तोऽनुरक्तो मत्वर्थीयाच्च प्रत्ययेन रुधिरवती च भस्मसंपन्ना जनो भूमिस्वपेषां · शिवं कल्याणं शि
वाः भूगास्याः विग्रहो युद्धं शरीरं च क्षयणं सांगः सामोपायाभिनिवेशान्न्यस्य सुखं दुःखं स्व स्व सव: प्राणाः स्वामीन्द्रियाणि च तत्
त्र क्षांतिमंतोऽनुरक्तजनाः कल्याणलिंगिता युद्धसांगेन दुःखाभाववंतः शरीरे इति विवक्षितेभ्यः भिपमितास रुधिरभस्मि
काः शिवाभिरालिंगिताः शरीरस्यांगेन गतेन्द्रियप्राणाः शरम इति विरुद्धं स्यात्मीयतेऽरं च प्रक्रांतप्रतीतिजन्म चमत्कारापक
र्षकमिति वोध्यं केचित्तु एवं कसिद्धयोरागन्तुकसंबंधरूपाश्रयणस्य गुणरूपसमायां गाधान्तरं जन्मुवद्भत्र षष्ठीसमा
सस्य वक्तुर्व्रीत्यपेक्षया ज्ञापयत्वात्कल्याणकर्तृकत्वस्यालिंगनेवाधात्कल्पणागमार्थे वोधात्संगेवाद्वितीयार्थोपस्थिता
विवक्षितस्याविलंबेन प्रतीतिरित्याहुः न चाभंगलाश्लीलमंत्र उपधेयसांकर्येण्युपाधेरसंकीर्णत्वादितिदिक् ॥ १५ ॥ अल
मिति अंगनायाः संगमेनालमिति संबंधः तत्र हृमेव स्वपलत्वारयस्तेयः मंत्रादिसमर्थार्थस्मरणे प्रकाशानं मायास्व
प्रमायाचेतिहेतुः परिणतौ परिणामे विरसत्वं यदि यद्यपि इति उक्तप्रकारेण शानकृत्तो मंतव्या रमत्वनस्यासंगानहेत्व

७०
70

रूपं पपामस्तदपि नया अनन्तरान्मा हरिणाक्षी न विस्मरतीत्यर्थः अत्र विरोधिनं ज्ञानमनुपमर्द्य विश्रान्तमस्य शृंगारस्येति
मधुरत्वेन स्तुत्याद्युपचारस्याप्यसहनतया पृष्टैकदेशत्वाद्विनिगमनस्तुतिकटुत्वस्यापकर्षकत्वेति नन्वत्र नतत्वं ॥ ९६ ॥ नजुष्टे
ति सिद्धे अत्र स्मरभिमतलब्धेन तज्ज्ञानस्य सिद्धे च न त्वधुना न तज्ज्ञानं नो हृद्यपमत आह कुरु देवकार्यं सर्वेषं दिवानौन
ममैव कार्यं स्कंदेऽसति रूपं कुरुस्वानिष्टे कथमत्र कृतिः स्यादत आह हार्थोऽयमिति शिवस्य पार्वतीवशताकरणरूपदेव
कार्यभंगोयमर्थः अर्थांतरं स्वानिष्टरूपमङ्गमप्यपत्र नाहृदशएव मन्तत्पूएव नत्वनियुज्यतां नत्राह उरयास्त्रा कवीजा
कुरुः अंगलब्धैः अभद्रवद्दरं कार्ये त्वामेव प्रसह्य कारणमपेक्षतेऽरण्यं च देवस्य दुरतिक्रमत्वाद् निष्कृशं कार्यमिति भावः अ
गेति संबोधनमिति कश्चित् उत्तमत्वात्यितृत्वाद्विसाढः प्रार्थनेऽपि मधुरभाषणस्यैवोचितत्वात्रत्र ध्येऽध्येदरसस्यकष्ट
रूपरोषत्वं ॥ ९७ ॥ यथा सरङ्गेति अत्र शरसाय्योविभ्रमो विलासस्तन्निमित्तं मंडनानामस्थपानां गौरिकादिमासंपादयि
त्रीकर्त्रीय हृद्वविभ्रमः प्रातरादिकालेपि संध्याकालभ्रमः तेन संध्यासमयोचितां मंडनं अतएव आकालसंध्यामिवेत्युत्प्रे
क्षा युज्यते वलाहकौ मेघस्तच्छेदेषु खंडेषु तच्छेदेन खंडखंडीभावेन वा विभक्तोऽवच्छेदकभेदेनावस्थितो रागोयस्यास्तादृशी

रम
७०

मकालसंध्यामिव धातुमज्ञां गैरिकादिधातुसंबंधं यः शिखरैर्बिभर्तीत्यर्थः उक्तकालसंध्या वर्षाकालसंध्येति दीपिका। उ
त्क्षीवायांसुप्रसिद्धो मन्त्राशब्द इति तेन मत्वा घर्योनिहं मन्ये इति निहतार्थत्वं॥ २८॥ आरादवंजनेति भाविविरहेण दूरस्ता
:कस्याश्चिद्धूर्णनमिदं कुरंगीवीक्षणेयस्याः कुकुद्याही नाम डाकिनी पुर्वजाव: सायंतदृशां संभ्रसेव संतापना घस्मर
हितमेवाम्बया नामनेकार्थत्वात्. अस्तुपयसा निषेककुरुते मत्तदेवस्य विजिगीषो श्वेताम्बुरोम दन्तस्य महीनां पानकर्मे
वे तु तेन सा शंसत्र पंके न लिख्याऽज्ञौ संताप्य पयसि निक्षिप्य मर्द इति पानकर्म स्वरूपं दृशः कामशास्त्रे तेनाध्यवसायादित्य
भुक्तिः नस्त्रति पादकं क्रमेण विशेषणद्वयं भासा निःश्वेनाः हस्ता मितमध्यदृशः उनत एव भोग्यपन्सम मतास्त्र सरन्ध्यो विरहज
न्माः नलोग्निस्तेन संतापिता नाचस्येः नापिकाच यं भविष्यत्प्रवास पतिकाऽञ्जनसत्त्वात्. उवैककुरंगेक्षणाके दृशा
मितिवद्ध वचनं निरर्थकं श्लसवल्लिनेरीक्षणे को विलोकानेऽस्सादावि व भाववक्रिपादृशोर्म्मीपारार्थकत्वं तु न नत्रांजनलेपा
दीनाम संभवात्. सर्वं कुरुतं मध्ये साम्येनेप दमपि उत्प्रेक्षितनभक्ष्णोपानकर्मसाध्यमन्यमयजगद्धिजयत्लक्षणकार्यस्य मृग
दृशोऽनभिप्रेतत्वेन तदसंबद्धत्वेन कर्त्तृगामिक्रियाफलाभावादनुपपन्नमत एव निरर्थकं तथा तस्याक्रियाफलगतकर्त्ते

७२

7/

गामित्वस्याप्रसयान्‌ असाधुत्वं तु नकमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इति वचनकामदेवगतफलस्यतत्संबंधिनायिकायामारो
पमात्रेण हृदयेपि वहत्वारोपेण च साधुत्वस्य तु निरूपत्वात् आरोपफलाभावाच्च निरर्थकत्वं प्रदीपाद्युक्तप्रकारस्म
र्चिंतसस्वेतिस्पष्टमुघातं ॥ ९९ ॥ चापाचार्य इति रावणहन्तस्य परस्य रामस्य भानीयमुक्तिः चापाचार्यो धनुर्विद्यागुरुः स्त्रि
पुरविजयी शिवः कार्तिकेयो विजेयो विजितः त्रिपुरजेतास्कंदो येन जितः इति पराक्रमातिशयः शस्त्रेण व्यस्तः स्थाना
हरमुत्क्षिप्तः ननु स्वयं चलितः ईदृशउरधिः मंदरनंगहृत् अस्मीति मनोपि शास्त्रेण निराकरणात् तस्यैवातिशयः इयं भू
हेनकारोऽतिप्रबलिः अनेन सकलनरपतिजेतातिसूचितविशेषणे देवासुरमनुष्यजेतावरान्य इति च फलितं रा
वनमाणगम्भेत सर्वेयस्यैव त्रिमुकिंतु रेणुकाकंठवाधमात्रेण न वनातव परसुनावहस्यद्भुः एवं वहुस्यादौपि चंद्रहासः खड्गो लज्ञ
तेचंद्रहासासिक्तःष्टपुइत्यमरः अत्र विडाय इति पदस्य योहीथे अर्हत्वं योगपतासा च भाविनीतत्वं तु विवक्षितं अस्याःसि
द्धत्वामतीतापत्कर्षोमिद्धः स च तत्स्य न वाचकाः सकेतविरहादित्यवाचकत्वं ॥ १०० ॥ अतिपेलवमिति अतिपेलवं अतिकोम
लं असंतं परिमितावर्णाय स्मिन् लघुतरमतिमंदं समस्तप्रतिपादनायेदं परमार्थेन स्वसत्वतः पुनस्त्वर्थेश्च संभावनायां सः कु

राम

त्तौ अत्र पेलवशब्दस्याद्याक्षरद्वयं पेल इति लाटभाषायां पुरुषांगबोधकमिति व्रीडास्पदम् ।।१।। यः स्वयं नेइ इति सुरवशब्दश्ला
घ्यः सुरसरिद्गङ्गा मुखमाद्या येषां तीर्थानां तेषां यः सार्थः समूहस्तत्र स्नानेन शास्त्रस्य परिशीलनेन अभ्यासेन कीर्तनं
संस्कारदृष्टीकरणं तेन च यः पवित्रीक्रियते सोऽजन्मेन मान्याऽजन्मस्यापि यस्यानीऽऽर्जितानां वल्लवनाञ्जितं बलं च अत्र
सूयशब्दो व्रणकरे बोधक इति जुगुप्सादायि ।।२।। विनये येन हे अगात्मस्य नीचस्य पुरुषास्याभिप्रेतमभिलषितं यत्पर
नीचपरमंडुपगतोऽपि स न हन्त नीचपुरुषवत् अघत्रस्याभवस्यायां कथमीश्वताया विनयेन नम्रतामप्रणयः प्रीतिस्तये
रेकं केतनं स्थानं यः तादृशः अनिर्वचनीयगुणवान् भवन् सततमिति पूर्वोक्तेरान्वमि केचित्तु न हन्त पूर्ववत् नीचपरस्मा
प्यागुणविलोपादिति भावः इत्याहुः अत्र मृतशब्दोऽमृतबोधक इत्यमंगलप्रदः ।।३।। कस्मिन्निति अस्य वर्णस्य कस्मि
न्कर्मणि सामर्थ्यं कर्त्ते तात्तपेन तराज्ञ तिशयेन उज्ज्वलति प्रकाशत इति यावत् अयं वर्णः साधुचरः साधुषु चरतीति सा
धुचरः अत एवं साधुवानस्मादुक्तहेतोरिह वर्णः जलिर्व ध्यतामयनमस्क्रियताम् इत्यर्थः अत्र प्रकरणाद्यभावादुक्तसंर
हः ।।४।। किमुच्यत इति यस्य वयस्यस्य तेजोवचो वाणौ दैवरपि सुतरां दुर्लभमिति विभाव्यते भूपालानां यामौलिमाला मौलिसमू

७२

हस्तत्रमहामणेर्मस्तयानीयमणेरस्यवर्ण्यस्य किमुच्यते उत्कर्षसाधकमपि तु न किमपीत्यर्थः सर्वोत्कृष्टत्वादिति भावः अ
त्रैव च शब्देन स्ववाच्यवाचकत्वसंबंधेन गीःशब्दो लक्ष्यते युक्तं चैतत् ननु गीर्वाणशब्दयोरेवृमिस्त्विनयोर्द्वेवृषुरूढत्वादिति
बोध्यम् एवं च रूढिप्रयोजनयोरभावेन निषिद्धलक्षणया नेयार्थत्वं अत्रैव चेगीर्वाणशब्दे लक्षणायां केवलस्वात्सर्यान्तावा
चकत्वं न तदभावे तद्वाचकत्वमेवेति बोध्यं ॥ पा अकुण्ठितकुंठबुकंव्याहस्य समधमणिमायेनान्वयः कंबुःशंखस्तस्मात् शाकं
या उत्कुंठोत्कंठया मानितशयया उत्तरोत्तरं वर्द्धत्वस्या अभिकाषया उत्कंठपूर्णमाहकत्वकं टिकतो ऽवक्रमधुरः कंठोय
स्यास्तत्संबोधनं हे सखि कोकिलेवानुस्याः कंटेकुरुः किंच कंठस्यात्रितदालिगनेनोत्कारूपांडुहृदयहरीकुरुइत्यर्थः अत्र
टवर्गः शृंगारप्रतिकूलः अत्र टवर्गाइतिप्रतिषेधानुशृंगारपरिपंथोजोगुणव्यंजकत्वात् तद्वाक्यप्रतिकूलवर्णत्वदोषः
६॥ देशाइति अप्रयुक्तमु अप्रतीयमुक्तिः सोयं कुरुक्षेत्ररूपोदेशः उत्तानीमांशत्रूणां शोणितप्रभैः रुधिराणपवज
लानीतिरूपकं नेयं स्मिन्नू हृदाः कुल्याः पूरिताः अथ यासरसुरामेणेति शेषः तान स्यन्दोऽण्यस्य केशाग्रहान स त्वादेव स
त्रियादेव स्वोन्मयवच्छेदेन न तु तत्त्वपोषकः तथाविधः पथापितके शाग्रहहृष्टहृदयेन जामदग्न्येन सा क्षत्रियामः क्ष

राम
७२

ता माहृशः परिभवोस्तीति शेषः तानि एव प्रसिद्धान्यैवराव: ऐर्वत अदितानां शत्रूणां या हेतयः शस्त्राणि तेषां घस्मरा
णि भोक्तृणि गुरूणि महान्ति भास्वन्ति शिलाघर्षणात्तीक्ष्णानि मे अस्त्राणि सन्ति अतः रामेण भार्गवेण यत्कृतं तत्तदेव स्मित्रि
यस्य यरूपमेवर्णेण पुत्रक्रोधनः क्रोधी मत्वर्थीयो न प्रत्ययः कुरुते इत्यर्थः अत्र रौद्र इव कटाक्षो जो व्यंजकावर्णा उचि
ताः प्रतिकूलवर्णेत्यत्र वर्णपरस्य समासस्याप्युपलक्षकत्वे न दीर्घसमासता चात्रोचितानि अन्येन तु अपरस्य समा
सस्य एव गाणनाद्दीर्घसमासत्वमत्र वक्तुमनर्हमितिवद्वंति ॥७॥ प्रागप्रासेकृतधनुर्भंगरामं प्रतिपरशुरामस्योक्ति
रियम् प्रागप्रासेति स्पुभोन मनंयनत्वा हृशंयत्वंभुसंवंधि धनुस्तस्य याद्वैधाविधा द्वैधीकरणं तिनाविभवत्सक
टायः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भार्गवभुजः सएव पुष्टदीर्घत्वात्स्तंभस्तेनापविद्धस्खालितः उज्ज्वालः उरुः तज्जातः अ
शिथिलत्वे गवत्तरं यथा न यातु शिथिलत्व इति पाठे पशुर्विशेषपदं हृशः परशुः क्षणात्क्षणमात्रेण त्वत्कंठपीठेऽतिः।
थिरिव भवतु अतिथेः पीठारोहणमुचितमिति पीठत्वरूपणं येनानेन हृशेन मदीयेन परशुना देवो हरो जगन्त खंडप
रशुरिति ख्यापेते खंडो भिन्नः जधीकृतः खंडयतीति खंडो वा परशुरस्येत्यर्थः हरेण स्वपरश्चोरेकोवयवः परशुरामा

यस्तन्त्रइतिमसिद्धिःतेनयद्धनुस्तयाखंऽइतंजसस्तनात्वमपिखंऽइष्यसेइतिभावःअत्रपादत्रयेरेफइतिपादकेविक
ठवर्णादिसत्वात्तुर्येतुपादेगुरोरनुस्मरणेननत्रद्विषयभावोऽईकारान्तःधस्मात्तिरस्कृतेर्मसरणवर्णस्यचुनमितिवोधमाट।
धीरइतिनिपुणःसमर्थःवराकारःसुंदराकारःइहश्लोकेतुजगतिसरफवृन्तःयस्यभ्रस्तावलेनास्तिक्रमात्अहंकृता
भक्ताःवुद्धिसभान्विताःवुद्धिजन्यसामर्थ्ययुक्ताःसंतीतिशेषःअत्रपूर्वार्धेपंचसुविसर्गसापुरस्यस्थानिद्वारांतमा
सेरपहतविसर्गत्वमुत्तरार्धेत्रिषुविसर्गस्थानिअरिशपत्नोपाद्वतमविसर्गत्वं॥९॥राजन्निति हे राजन् भवमस्तवृतानि
चरितानिभांति।यानिरसानलेपविरूपअनर्मधेईदेःघुतिदधर्मातन्वयःधीर्नीत्यनुसारिणीवुद्धिःसाचदोर्वलंचैते
उभेविजयसंपत्तिंएतसप्राप्यभानः।किंभूतेअनितनेऽतिविस्तनेउचितयोरवसरयोरनुवर्त्ती अनुसरणेआनन्दनीकु
र्वेती।दीपिकाकृतस्तुउचिताअनुवर्त्तिमितिपठित्वाउचितावसरानुसरणंविजयसंपदंचानन्वती धीदोर्वले तामेसप्राप्य
भानइत्यन्वयमाहुःउचितेसारेधीदोर्वलविशेषणत्वेनउमापतापयुक्तं अत्रपूर्वार्धेसकृद्दैघिकःसंधभावः उत्तरा
र्धेतुस्यलत्रयेपरत्वात्तेहतुकइतिसंधेर्विश्लेषरूपवैरूप्याद्विसंधित्वं॥१०॥ततउदितइतिउदयाचलाडवैरस्वमुदित

इंदुरिवनमावंशादुदितः निजवंशोमुक्तामणिवच्चकास्तीसन्वयः मुक्तामणिर्हिवंशादुत्पद्यतेनत्रमुक्तोपमायांसाधारणध
र्मः उदारणनिउदारहारहारिणीद्युतिर्यस्यपक्षेउदारहारवद्धारिणीद्युतिर्यस्य अनरञानथ्येः अमरूत्यः उदारा उत्कृष्टा
कांतिर्यस्यपक्षे उदारत्वायेकानांतेषामपिकांतिर्यस्मात्तूवमेसाश्चर्ययत् उदमस्तेवचकास्तनानः पतिंवराप्रतिसखा
इयमुक्तिः अत्रत्रिपुपूर्वेत्रासिद्धमितितेलोपासिध्यासंध्यभावादुक्तरूपंविसंधित्वं एवं चेच्छिकस्य समहृदृपिदोषत्वं
मान्ययोस्त्वसमहृत्त्वरगवेनिवोधम्॥ ११ वेगाश्रितिनायकाधिष्ठितंसंकेतस्थानमितिवोधयंतमाहूतमाइयमुक्तिः उमरवुद्दट
वेष्टितपसासेपत्रीपक्षीवेगात् उड्डीयगगनेचलश्चत्रुन्नपतेउन्नतोभवतितनोऽवेत्रपाक्षिणिप्रदेशोवारुचिमभिलाषंकुर्वे
सार्थः अत्रसंधसंड्राचिकुशब्दयोः पुंव्यंजनस्त्रीवरागवोधकत्वादश्लीलत्वरूपंविसंधित्वं उनेकपदावलंवनत्वाच्चास्यवा
क्यदोषत्वं॥ १२ उर्व्यसाविनिमेराः देशस्मीनेसमीपेउर्वीमहती अरसोहृश्यमानाचारुणापक्ष्मादीनामवस्यितिर्यस्यासात
वीलीनस्तुपंक्तिरस्तीतिशेषः अत्रकंडुयथास्याक्तयागंडुंनयुंक्तितेनस्तस्माद्धेतोर्मनाकूईषात्शिरोनमयेस्थार्थः नात्रजुः
क्षमतेइतिक्वचिसाटः अत्रसंधावनेकत्रोच्चारणक्लेशात्कष्टत्वरूपंविसंधित्वं॥ १३ यस्मिन्निति स्तुतिरियं अत्रपंचजनशब्देन

७४
74

रूव्याप्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांस्युक्तानि प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति
वाक्यशेषात् पंचजनाः कतीत्यपेक्षायां पंचेति विशेषणं तया च यस्मिन्परमेश्वरे प्राणादयः पंच पंचजनाख्या आकाशश्च प्र
तिष्ठितः तमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय निश्चित्य प्रज्ञां नित्यबुद्ध्यभ्यासं कुर्वीतेत्यर्थः रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजना इत्येके
अत्र श्लोके पंचमस्य गुरुत्वाच्छंदोभंगः श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् इति नियमानतया चास्य व्यत्ययमिति अ
मृतममृतमास्वादकसंदेहोपि तत्र न कश्चित्संदेहः मधुन्यपि अन्यया अमधुनि नापि तु मधुन्येवास्वादोन्येव वा आपि न कश्चित्सं
देहः तस्मादस्य प्रसन्नः परिपूर्णो रसो यत्रेदृशं फलमधिकं मधुरमपि अन्यथा नैतस्यानुषंगः अपि शब्दस्यारस्यानज्ञ
र्थः प्राग्वत् ज्ञः परं तु प्रियाररसनष्टदारतस्य रिहपरिस्पाडुस्यात् हि जनोमध्यस्य सर्वत्र समः सन्मुक्ते एकवारमपि वरसमाह
ज्ञानं किमपीति भावः कीदृशस्य रसानरवित्तरसनारतम्यज्ञः अत्र हरिणीवृत्ते प्रतिपादं षष्ठस्य शमे च वर्णे यतिरुचितानुष्णा
दे यदिहान्यदित्यत्र हेतुसमपरपदस्संधामापेक्षत्वेन यतिभंगात् क्षणसत्वेपि अश्रव्यत्वात् ॥१४॥ जंपर्योनियमनूपरिहतत्वं यनेन
मनागपि सुंदरत्वगुणेन अथ कवेरयस्मदोषः प्रतिपक्षेरपि प्रतिपन्नः णवरशब्दः केवलवाची मानिन्नी प्रतिहृस्यक्तिरियमन्ना

एम
७४

दृशोमेनत्कामचेष्टितं यन्सौन्दर्यं गुणेन रमणीयत्वरूपेण युक्तं वस्तु मनाज्ञीषदपि परिहर्तुं न शक्नोति अथ च यस्य दोषः उ
क्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतिपक्षैर्यत्नादिभिरपि केवलं प्रतिपक्षाङ्गीकृतः ननु परिहृतः तत्कोन स्यात् केवकयानस्य दैवाद्यव
नितान्तसंयोगेपि कोपातिशयो न विधेय इति भावः अनेन तु यः परिहर्तुमिति संस्कृतं तस्य स्वरूपे योनाप्यको ऽपराधु इति सोपि सौन्दर्य
गुणेन संभृतुं शक्यते न तस्य दोषः प्रतिपक्षैरप्यस्माभिः समाहितः अतो मानं त्यजेत्याह परं त्वेवं संस्कृते ज्ञोपरीतिपाठ्कृत
पाठ उचितः अत्र मात्रावृत्ते द्वितीयतृतीयो सगणभगणौ व्यत्ययेन धारितौ नैकोनैश्चुनथाविधो छंदः शास्त्रेण दुष्टत्वेन
प्रतिपादिता विनि स्थानविशेषेण गणविशेषयोगात् तत् ॥ २५ ॥ विकसितेति । विकसितायः सहकारतरुस्तस्य पतारागस्तुच्चा
हारी मनोरंजको यः परिमलस्तेन गुञ्जिता मिलिता एकत्र सम्यक्वेतागुञ्जिता गुञ्जारवयुता द्विरेफा यस्मिन्सः गुञ्जितपुञ्जि
तेति पाठे तादृशः परिमलो यत्र गुञ्जिताः पुञ्जिताः द्विरेफाः यत्र स चासौ सच्चेति विग्रहः नवकिसलये स्वादी चामरश्रीर्यस्य सः
अनेन राजत्वं तेन हरणशक्तिः इहशोवसनो कृतुमेन रपिंडहे रमानसस्यापि ज्ञानं करणं हरति इत्यर्थः अत्र प्रथमपादे न
हारि इत्यस्य लघोर्गुरुत्वं कार्याकरणाक्षमत्वं वा पादान्त इत्यस्य द्वन्द्वादि विषयत्वात् एवं चाप्राप्तगुरुभावान् लघुत्वेनाश्रवत्वादु

नरत्नत्वं ॥१६॥ उन्नामस्त्राइति गुणा एव रत्नानि यत्र हे इज्ञायो रोहणः पर्वतविशेषः तस्य संबुद्धिर्भुवः प्रदेशाः गुणा एव रत्नानि तेषां रोह
णा उत्सादिका भुवो वा अन्नाएवः मतसमवायिकारणरूपः पार्थिवभागः अन्यैव भिन्नैव परं तु धर्मात्वसत्त्वं धर्मात् ः इदं च भ
वो ऽपि विशेषणं विभक्तिविपरिणामात् संभाराइतरकारणकलापरूपा सामग्री धर्मा इत्यत्रापि अन्वेति येरेषां वर्ण्यः पुवास्र
ष्ठउत्सादितः यत्र यस्मिन् हे हे सम्रिमरे मनोयेषायां सां च मनिपत्तिलोपो माहः स च शत्रौ भयान् कामिनीउकामान् ईदृशां
श्रीमं न श्वैतेश्रीमत्स्य स्वनाषा कां नियुता स्वतेषां नासां च हुषा स्त्रीणां च कराननिनं वस्थलात्स्वशस्त्राणि वस्त्राणि च पनेनीत्यर्थः
यैरित्यत्र अपि स्त्रीपुल्लिंगयः ष्ठैकशेषः अन्नतु यपादांतलघुर्गुरुकार्यो ऽस्मइति प्राग्वद्बोध्यं ॥१७॥ हान्देपितिहान् पत्वंक्कागतेमि
नवैनवयंक्रुवेसन्त्वयः ततस्य पंचसंबोधनानि विशेषणानि कवितं धीक विपालक विप्राणाय मस्तहसं मानेत्यं मदाधारतत्त्वालकता
तः मुग्धानां सुंदराणां विदग्धानां चतुराणां या सभा तन्मध्यरत्नेत्यर्थः इदंरोधकवत्त्वम् भभाङ्गा वितिलक्षणानन्तनत्त्वमक्रनकरूपर
सानतुगुणं नहि रोधिहास्यव्यंजकत्वात् करुणं उष्यिताग्रादीनामेवानुगुणत्वं ष्ट्यी स्रग्धरादीनां मृगारादेशिरवीरिणीमन्दाक्रां
तादीनां वीरस्येरोधकस्य प्रतिपरवि ध्येदित्येन हास्यानुगुणत्वमिति भावः ॥१८॥ नयेतिः इदं ख्यारव्यातं ज्ञानवल्कलधैरैरिसस्य विशेष्या

कांक्षत्वान्न उषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र चकैरित्याकांक्षायां स्यान्तम मध्यमपादद्वये उक्ताभिरित्यावश्यकं तैरेवोक्तानां रेवरहेतुत्व
लाभात् आद्यपादेऽपि यद्यपि गुरुः कन्नेत्वेनान्वेतुं योग्यस्तथापि रक्तत्वान्निशायुक्तया दर्शनकालिकत्वं सीस्थैसेवेति तत्राप्य
स्माभिरित्येव कर्तृपरमपेक्षितं स्थितमिति चरनीयपादस्यमाद्यसानत्वापन्नेति तथा भवन्तरपठनया दर्शनोत्तरकालिक
स्थित्यादिभिरित्यर्थेक मित्यमिति पदं विनानेकवाक्यता संभवतीति मन्दप्यावश्यकं स्थितेत्यत्रः प्राकरणं च नन्दस्याद्यपादवि
वक्षितार्थैकत्वरूपत्वन्यूनत्वं च सदकत्वरूपस्तस्य परत्वं दोषः॥१९॥ स्फटिके नीलकस्येव हृदुत्थो वर्णनमिदं स्फटिकाक्षमिवत्ति
मैत्रो रागद्वेषादिरहितः प्रकाममनिशायेनेतिरद्व परान्वयिप्रतिसंक्रान्तप्रतिबिम्बमादर्शादिमिव हृदयमारूढं निशामानि
स्तदायोनियानि शास्त्राणि तेषां तत्त्वं गूढार्थरूपं यस्य सः यद्वा निशान्तं नीरन्ध्रं नीरूपमतिवेषज्ञास्त्रतत्त्वं यस्य सः अविरुद्ध
लोकशास्त्रादिभिः समन्विताः परस्परान्विता उक्तयो वचांसि युक्तयो हेतुपन्यासाश्च यस्य सः प्रतिमल्लान्तरवादरयायस
सःमयपदस्वार्थे यद्वा जन्मयं उदयो यत्र यस्य वा यद्वा प्रतिमल्लानां प्रतिवादिनां मलममयस्यालक्षणया पराभवस्मादरयः प्राड
भावो यस्मात्सः एतादृशः स कोऽप्यनिर्वचनीयोऽस्तीति शेषः अत्र स्फटिकपदेनैव निर्मलत्वलाभात्सरणवद्रूपमानत्वेन विव

क्षितः अवयवसंयोगरूपाकृतिपरार्थेसाम्यायां संभवात् कथंचित्संभवदन्वयस्यान्यार्थस्याप्यविवक्षितत्वाच्च· एवंचा
कृतिपरमधिकमित्यविवक्षितार्थकपरकत्वरूपमधिकपरत्वंममासे· तस्याप्यर्थत्वारेवाप्रशार्थत्वसंकरोन ॥२०॥ इदमिति
मन्त्रेहरिशानकस्थमिदंपघुं अनुचितं लोकविरुद्धं अक्रमशास्त्रविरुद्धंस्वप्नं सामित्युभयान्यपि शैशवयौवनजरासु वि
द्याभ्यासो विषयसेवाधर्मार्जनमिति हेशास्त्रं इहलोकेस्मिन यत्नेनावधितस्य पंक्तिलानू अक्रमः अर्थ) तंजाविनं रमं वान
कृमिति यदपि चनदपि अनुचितमक्रममथ्यसार्थः तत्रजीवनसत्तेपिजरायां रतमनुचितं वैरस्याधायकत्वात् अक्रमः अर्थ
शास्त्रात् एषा परिपाटीति भावः· अत्रासमासेकृतमित्यधिकं तं विनापिएवंविधस्विराकांक्षप्रतीतिपर्यवसानात् अस्तुतमक्र
ममंगास्याऽन्योपिदोषः एवं पुधर्मेऽन्योचितसमुत्क्रोदानीं स्त्रीधर्मेनदृष्टुत्कामतत्करणमनुज्ञाविधावनोचितसप्रतीतेः यदपि
चनकुरंगलोचनानामिति पाठस्तु नदोषः ॥२१॥ अधिकरेति· करतले कपोलमाधाय चिंतयंतीनायिकांप्रतिसख्याइयमुक्तिः
करतलरूपे तल्पे इति सप्तमीभावः· तत्र कल्पितायास्वापलीलातस्याः संसायस्परिमितत्वं यद्धनरः संबंधस्तेन निमीलनं ति
रोभवनं पांडिमायस्याः साः करकपोलयोर्दृढसंबंधेन रक्तिमोदयाद्विरहपांडिमनिरोधानं· ईदृशी या गंडरूपापाली स्थली ते

नुसकललावण्यातिशयमर्यादात्वेवोधनं साकद्री अंजसैव शीघ्रं मत्वेनोवा स्मरः एव नरपतिस्तस्य लीलास्थं वनदृशनादपस्त
वैयावराज्यमुख्याधिकारस्तत्राभिषेकंकस्यमंजयतिस्तच्चयति इति हेतुमनुत्तंकथयेसन्नृपः स्मरेणस्तनः कृत्तमशक्योनघ
एवंविधंस्वापारिपः करोति स धुवंवेडुन स्मरेणस्वराज्येभिषिक्त इति भावः अत्र लीलापदं द्विरूपात्तमिति प्रयोजनमन्यत्वेस
तिसमानार्थैकसमानानुपूर्वीकपदत्वरूपं कथितमपदत्वं तथा पाशनं हि उद्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टयोरभेदसंज्ञकं तथा स्वापत्नीलायो
वराज्यमितिवोधयति तनु तथा प्रकृते विवक्षितमिति भावः ॥२२॥ कु: क: कुत्वेति घुर्घुरः शब्दविशेषस्तद्वतीषाघुरीघोणा तयाघो
रो भीमः ककः स्मृहरुः कुत्वेन घुरेनभीमशब्दकुर्वीशब्देन घुरभीमाते अपि तु सर्वः सर्वत्रेति भावः कः कः करीकमत्ताकरसरो विक
मत्वं विगतकमलकंकर्तुं नो घनः अपि तु सर्वः सर्वमिति भावः के के आरणामहिषाः कानि वनानि नो न्मूलपेयुस मूलं नाश
येयुरपि तु सर्वे सर्वाणि जनेन स्वाम्ये पोन्मूलकं तथा तेषाम द्रोत्क घूध्वनितं सिंहीसहे नविलासादने नकंहृषनाद रिनेनवद्धानि
यतत्कृतावसति रेकदेशावासोयमनताहशोयतः पंचाननः सिंहावत्तेनेः अत्र मूकरे भः परपसविनाशोयोगितया करिणांते
भ्यष्करेवीप्सतिपक्ष जातीयतया यायमवाहनजातीपतया च महिषाणांतेभ्यः कयारिहिंसकत्वेन सिंहानामभिधानेवंघरादौरि

७७
77

कमुचितं तन्न कृतमिति पतनस्य कर्षत्वं एवं च राजनि व्यसनशीले स्फुटाज्ञा उषि भौमिका निर्मर्यादा भवंतीति प्रस्फुटन ध्वनवाप्स्य भस्म
नमशंसा बोध्या ॥२३॥ क्रेंकार इति । अत्र काणो विशेष्यः तत्रोत्प्रेक्षा तेस्मरकार्मुकस्य क्रेंकारः विपक्षजयकालिकज्याकर्षणजः श
ब्दः सर्वं च कार्मुकत्वारोपविषयः कंकणानि एव मम्बेपि सुरतक्रीडारूपपिकीनां रवः रति मंजरी तत्संबंधिनो ये मधुलिहस्तेषां र
तिरेव मंजरी मधुलिहस्तेषां वा शंकार इति शेपिकाज्ञेप्यनुरति प्रीतिस्तद्रूपाया मंजरी विस्तारसारि फलेतोत्पत्तिस्थानत्वात् त
त्संबंधि मधुलिहं झंकार इत्साह अत्र मधुलिट्त्वारोपविषयः कंकणान्येव लीलाकटाक्षादि विक्षेपः मदरूपचकोरीध्वनिः त
न्याः कांचुत्तिकापसारणे यो भुजाक्षेपस्तेन स्वलं तिमियानि कंकणानि तत्क्वाणः नववयस्त्वात्तरुणस्य नववयसां तरुणानां वा
त्रास्यायनं त्राय वेणुस्वनरूपः अत्र क्रेंकारत्वारोपविषये क्वाणे रवत्वारोपो विरुद्धः किंच पिकादीनामपि कूजितमेव प्रसिद्धं न
तु रव इति बोध्यं अत्र समाप्तपुनरात्तदोषः तस्य च समाप्तं जनितं विवक्षितान्वयबोधकवाक्यं पुनरुपात्तं मदन्वयि शब्दोपादा
नेन पुनरनुसंधानविषयापुनेत्यर्थः तदन्वयी तस्य तत्रान्वयायस्य तेनान्वयायस्योनितचार्थः तेन विशेषणस्य विशेष्यस्य च
संग्रहः आधारारणं मकृत मे वद्वितीयं तत्प्रागप्राप्ता ते ति तत्र हियेना तेनेनिवाक्यो तत्तनीयानपरामृष्टवाक्यार्थस्य विशेषणत्व

अत्र विवक्षितेति विशेषणादयमुदयति सुज्ञामंजनः पद्मिनीनां ज्ञघापि सत्वनवे पथ्यंजनयति स्वासः प्रमाणाधिक इत्यादे
न शेषः ज्ञा ये ऽयपदार्थस्य संसर्गधनयाकुत्राप्यपर्यवसितत्वेन न क्रियान्वय इति वक्ष्यमाण विशेषणे विशेष्यसमर्पणेयु
गपदेव ज्ञानन्वयबोधात् अन्यत्र कुतो ऽवे पथ्यु रितिहेताकांक्षाया ज्ञनिवृत्तेः प्रमाणाधिकत्वान्वयं विना विवक्षितान्वयबोधस्यैवा
भावात् सर्वे ऽनुज्ञाक्यावयवस्य सर्वत्रावृत्तेनेन वाक्याद्वितेर भावं इदमयुक्तमिति सपासत्रं उक्त युक्तेः समासे ज्ञनितान्वयबो
धे वाक्ये वि ✕ अत्राहितनोनुइ संते नेष्ठबोधेनत्ववयइ सा अुपात्तं नत्ववयइ स्यादिना विशेष्यम् तः क्रमेण सत्वपुनरुपात्ता ✕
✕ न वाक्यं सर्वं येनानेनैते सत्रापि नापरस्मुहुरूपं विशेषणं पुनरुपात्तं न वाक्यमिति चेन्नत्ना हृत्याविशेषणविशिष्टक्रमेण स्वक्रि ✕
✕ याकांक्ष नयावाक्यस्यैव पुनरुपादानं स्वविघटक हारेत्याहुः । न येनोनेनेसत्रापित्वं तक्तं ठपीठातिथि भवनकार्ये परस्मुनेस ✕
✕ र्याहाक्यानुसंधानं स्फुटमेवेत्याहुः केचित्तु वाक्यस्य पुनरुपादानं स्वघटकहारेत्याहुः ✕ इ शेयविधायि विशेषणां
न तरोपादानं न तत्त्वापि शब्दं नतरोपादानं वाय त्रैतिक/स्वमन्ते प्रागमासे स्यादावव्यासेर्विशेषणांतरानुपादानान् पुनः शब्दा
र्थानन्वयात्रन ववयइ स्यादेः सङ्क्रदेवोपादानान् विशेषणपतरापेक्षयात्तत्वेनुत हेय र्थापत्ते स्वव्याधिकरणवहुव्रीसाप

नेस्य क्रियाप्रधानबोधमनेघटोस्तित्यन्वयस्तसत्त्वाच्चास्य विशेषणानन्तरानुपादानमिति दिक् प्रकृतसमासंजनितान्वयबोधं
विशेष्यस्योत्कर्षकोपादानं विना पुनरुपात्तमावर्जयन्नेत्यर्थः प्रकृते त्पुद्देश्यस्य विशेष्यत्वमस्त्येव उद्देश्यत्वस्य विशेष्यता
रूपत्वान्न चाप्यत्रा एवं चोद्देश्यस्य क्वचित्पुरस्थविशेष्यत्वाभावेऽपि विशेष्यत्वेन विवारः नन्वेवमात्मारस्यायगीतं न तथेति
पाठे नयेऽन्यनुत्कर्षकपदोपादानेनायं दोषो नेति तन्न विशेषणस्य पुनरावृत्तौ दोषस्य स्पष्टत्वेन विशेष्यमित्यस्याफलत्वात्
उद्देश्यस्य विशेष्यत्वमेवेत्यत्र मानाभावाच्च पर्वने बहिरित्यादौ व्यभिचारात् तथा पाठेऽपि दोषस्य स्पष्टत्वाच्च अन्यथा पुन
रूपात्तविशेषणमेव सर्वत्रानुत्कर्षकमिति न क्वाप्ययं दोषः स्यात् इति दिक् अत्र च निराकाङ्क्षत्वं दूषकतावीजं न त्वेवपद
ति विशेषणस्यानुगुणत्वेऽपि तन्निरपेक्षतया प्रागजनितविवक्षितान्वयबोधत्वेन पुनरन्वये आकाङ्क्षाभावात् एतेन पु
नरुपात्तविशेषणस्यानुगुणत्वे कथं नहि नाबोधः अननुगुणत्वे तु पुष्टार्थमेवस्यादित्यपास्तं उपमनित्यदोषापेनाने
नेत्यादौ वाक्यानन्तरारम्भे पुनर्नियसरेनाकाङ्क्षोन्यापनात् एवं चपानववयोत्सास्थायेनि पाठेऽत्रापि न दोष इति कश्चित् प
रेतस्यसत्कृतस्तुने रवपदैर्वा न रवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोधोपगमात् पुनरुपात्तविशेषणकबोधस्यानेरवपदैः संभवा

न्तनिराकांक्षतानाप्याहुभिः किंतु रसोद्बोधप्रयोजकबोधे चनेऽपनत्रूपान्तविशेषणकबोधानुत्पत्तिः रसोद्बोधसामग्र्याज्ञ
मबोधविरोधित्वादिति पत्स्यदेनाकांक्षात्थापनेपि दोष एवेति निसद्दोषायमित्याहुः ॥ २४ ॥ मसृणेति ॥ मः सद्भाननमस्य
णं लघुचरणपानीययानयागमुपनीय नो घर्मे आतपः कठोरस्तीक्ष्णोऽपनोमृः श्रीमिसचर्यानवस्त्राचलविरचयजनकृ उची
सीनापथिकानां वधूभिरसुशरणैर्लोचनैर्वीक्षिता इतिदूरवीक्षमकारेण शिक्षिता च स्त्रहाधमनमेपराजउ अपि कोमलका
राभ्यां पद्भ्यामेव पाथिकं स्वमन्तीरमनुयातिजधन्यनमावयंया एवं विरहदुःखेन पीड्यमुहिश्यस्य सुशरणेनाज्ञनस्य व पथि
कपदं चरितार्थम् ॥ अत्र जनके तिसंबोधने जन्मसमानिकस्य चिदुक्तिः पथिकेतिसंबोधने तत्समानिकस्य चिदुक्तिः रामलक्ष्म
णयोरन्यतरं मानिजन्य नरस्यापि कीवी संबोधनसामान्याभावे कस्यचित्क चित्वनुक्तिः अनेनु पथि पथि समिमार्गे कोऽज्ञ
ग्निवापुरविषमारयसेषा वधूभिः पल्लीभिज्ञगेत माग्वनं जनकं सर्वोपादानकारणं पृथ्वीवा चैलोक्यवानन्तु अपि न दुःख
निवारणसमर्थापि रावणेन सर्वाधिकारापहारादियमस्मदयमीदृशं दुःखमनुभवतीत्यसुशरणेना इत्याहुः केचित्तु को
मरस्मद्वधूभिः इयं जनक एव अपिशाघनं ज्ञस्माकं मदभाग्यानां सदा घर्मादियोगे प्यस्माज्ज्ञनो चित्तमितसुशरणैनेत्याहुः

परैरुक्तं जलं नन्वं बाधिव ध्वभिर्नारीभिर्जलचारीभिरिति यावन्न उद्ग्राम्ब दिताहुः अपरे तु पथिकस्य स्वमताव च्च स्वनायेनव
परिणीताबालाभिरित्यर्थः उद्वेगमनादिकं विनास्माकं जीवनासंभवे पपस्याः सर्वोत्कृष्टायाई हृशाद्गुः रवाजभवइस स्तुह
र्णता उक्तसेनव परिणीताया भंशे सहरामनावश्यकत्वेपि उक्तस्यास्मदभावा किमिनीयं गच्छतीति करुणया अस्तु स्तुरणे नेसा
ऽः॥ अत्र द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धत्वं दोषके चिदत्र अर्धपदे यतिविछिन्नोपलक्षणं तेन द्वितीयपादस्यापि सं
ग्रहः उक्तं च आगामसुंदरीनारीकुंजं यस्यादितं निशेत्यत्र द्वितीयपादे कुंजपदोपादानेपि दोषश्चेदस्ति द्वितीयत्वविशेष
णात् द्वितीयार्धान्वयप्रतियोगिनः प्रथमार्धगतत्वेन दोषः प्रागेव नडुष स्थितेरन्वयबोधस्तितं वाभावात्प्रयाव क्षः स्थ
लं मुकुरस्यकोस्तम्भांकं कपर्दिनः चूडातोषात्तचंद्रेण जटाजूट स्वपानुवइ स्तत्र कपर्दिनइति उक्तप्रधानेति क्रियाभि
+ द्वितीयार्धगतप्रधानहेतावधर्थकमेकवाचकं यत्र प्रथमार्द्धंगतत्वमित्यर्थः × त्वपरं अमरएवकुंजमितिकर्मपदस्य दुष्टत्वमु
क्तं हेत्वादीति प्रथमार्धं कल्पितत्वोपलक्षणं तेन कुसुमुनाजगतीदे स्वदर्पनिषूदनः नवनीरदनीलाभ इसत्र समास
पुनरात्तेनप्रसंगः प्रथमार्धस्य नवेत्यादिकं विनापि उक्तान्वयबोधकत्वेन निराकांक्षत्वात् एकं द्वितीयार्धान्वितं न पुनर द्वितीयं

तेनार्धान्तरेऽनेकपदोपादानेपि दोषः यथा हृद्यस्तवकुरंगाक्षि जगन्मोहनलोचनः मया प्रियः स्मरो यस्य न समः कः परो युवेत्या
दैन्मया प्रिय इति पदद्वयं पराधीनान्वितत्वेऽर्धाकांक्षे चेति स्पष्टमेव मसृणचरणपातमित्यत्र परार्धगतत्तसदस्य विलंबेनो
पस्थितस्याऽन्वयबोधविलंबेऽतुष्टिबीजं न विनान्वयबोधायपर्यवसानात्तन्न चाक्षेपः शाब्दी हीतिन्यायविरोधादिस्याद्धः वाक्या
न्तरान्तःपातित्वविरहान्न संकीर्णताऽत्र च प्रस्तुतस्यैव भूसदर्भत्वस्याक्षेपव्यंजनाभ्यां हेतुत्वप्रतीत्या निराकांक्षत्वेन न तदिति धा
न्तरगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकमिति न दुष्टत्वाद्दोषः न च नदिनीत्यखंडो निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः इतीत्यनेनैव सिद्धेः
पस्तुतवक्त्रीर्देन तथाप्रतीतिस्तस्यार्धान्तरोपादाने हेत्वादिघटितलक्षणकरणेन दोषप्रसक्तिस्तदकरणे तत्प्रसक्त्यावाप
न्तरोपादानत्वं निराकांक्षत्वरूपदुष्टिबीजाभावात् स्मासत्तिधीकृतधीविलंबेन तच्चापि दुष्टत्वात् भवेदुक्तिदुष्टत्वमेव दोषः परं त्व
स्यवाक्यदोषता कथंचित्परस्य पदतात्पर्यार्थमात्रावाकथंनेति चिंत्यं । अत्र घुसृणमसृणपातगम्यतेमभूः सदर्भा विरचय
शिवजातं मूर्ध्नि घर्मः कठोर इति पूर्वार्धे पाठान्तरं घुसृणः पंकजेगर्भे घुसृणनवनीतकमिति धरणिः शिवजाते शिरः पाद
त्राणवल्कलपत्रजमिति संसारार्णवः ॥२५॥ येषां ताइ निह्नूसमातं कायां दग्धायां वीररासमानधिक्षिपतः कस्यचिद्वर्णं

८०

80

प्रत्युक्तिः येषां क्षपाचारिणा राक्षसानां प्रतापोष्मभिरैरावणांगजानां दानानि मदजलानि नाम्भेव सरितस्ताः पीताः शोषिताः
ऊष्मणा हि नद्यः शोषणं युक्तं येः क्षपाचारिभिस्त्वं दनरूपेंद्रवनसंबंधित्वस्य छायासमुन्नतत्वाभिधानं साधारणोपभोग्यत्व
प्रतिपादनाय तेन तनं दनसंबंधित्वेपि येषां साधारणबुद्धिरासीदिति ध्वनिः त्रीत्वया पानं नीलापः पानस्य च वा भुवः स्थान
प्रदेशाः कल्पिताः कृताः भुवः कल्पिता इत्यनेन स्वर्गोपि येषां भूतत्वमुदितिस्तु चिंतं सदसि कथनयोगे पर्किं। येषां क्षपाचारिणा
ऋकाराः संपादितेन्द्र दुःखाः इदं च सर्वत्वदाश्रयात्ः हे रावणतेः क्षपाचारिभिस्त्वद्वराणस्य संतोषकारित्ववादो चिंतं सदसि क
थनयोग्यः किं चित् तत्त्वमपि विहितं किंत्वपितु न किमपीत्यर्थः अत्र क्षपाचारिणामित्यस्य वैरिस्थेनानन्वय इत्थानसंभव
ति विभक्तिभेदादि समन्वय अनुयोगत्वं तु विमृश्य विधेयानुयोगोस्ति नन्विष्टरूपेणात्रानुसरणं तेनेति भेदः अत्र पदार्थयोर्वाक्या
र्थे विधया भासमानसंसर्गस्यैवाभानं तत्र नू हेष्पत्वादिशालिबोधस्यैवानुदय इति विशेष इति यावत् अत एवास्त्रयो
गपदं सफलं गुणानां अप्रधानानां परार्थत्वात् प्रधानापेक्षित्वात् तु संबंधः मिथोऽनन्वयः समत्वात् परापेक्षा नियत
त्वात् इत्यर्थकेन गुणप्रधानभावेनैव पदार्थानामन्वयो न गुणानां न वा प्रधानानां मिथोऽनाकांक्षत्वादित्याशयकेन

राम

गुणानांचेतिन्यायेनतथापाठेमत्वेपिक्षपाचारिभिरितिपाठेनमत्वंमत्वर्थेनविभिन्नविभक्तिकेनान्वयबोधायावधसदार्थेमत्व
र्थेनपरामृष्टक्षपाचार्यभेदत्वाभावात्क्षपाचारिणामिभिर्मुनिधीरणषष्ठ्यादरेणुनाभवन्मत्वयोगनेतिचिंत्यमितिकश्चित्।२६।त्वमे
वमितिहेसुभगेएवमनुभवमात्रगोचरंविशिष्यदुर्वचमतएवविलक्षणंसौन्दर्यंयस्याःसात्वमित्यर्थःसचमक्तजनायकोपिसु
रुचिरतायाःसुंदरतायाःपरिच्छिन्नःशेषषष्ठीकलानांवैदग्धीनांसीमानंपरोत्कर्षपरमतिशयेनयुवामवभजनेउनाम्नइत्यर्थः
ज्ञापीतिसंभावनेवांयुवयोस्मत्ज्ञानिर्वचनीयगुणगरिमद्वंद्वंयुग्मंरिच्छाभागेपनइतिपूर्वार्धेनप्रकारेणसंवदतीयोगंप
भवतिज्ञतनाहेतोःशेषयत्प्रेमरूपंसगमरूपंवामृत्स्यदित्स्यात्तदानीगुणितयागुणवत्तयाजितमित्यन्वयःज्ञत्रयदित्य
स्यचोदर्थकत्वेऽवाचकत्वतस्मात्तत्रपरिग्रहार्थयोरपेक्षितयोरभावेनाभूवन्मत्वयोगत्वंएवंचन्द्रनत्वनिवंधनोयमिति
सचपितुंलक्ष्यांतरोक्तिः॥२७संग्रामेतिसंग्रामरूपांगणगतेनभवतानिर्भयसंचरणीयत्वेनांगणमात्रापेसमारोपितस
तिविशिष्टकृतेसतीहेरवरानन्वयेनयेनपघत्मसहसाझटितिसमासादितंनतदाकर्णमेत्यर्थःउत्तरवाक्यस्थयत्पदेनतत्पदाक्षे
पात्अत्रपूर्वापरार्धयोर्वाक्यभेदावृत्तकत्वेनमत्तस्यचमत्कारिणस्तपोरन्वयस्याभावादभवन्मतयोगःसंग्रामेतिपरिपंथियो

८१

धनित्वं हंसीमुखमासादितमिति पाठस्तु युक्तः। तथा सति मात्रादीपकं स्यादापर्यवसितत्वमासादनस्य नपुंसकत्वेनैकत्वेन
च सर्वत्र परंपरान्वयसंभवात्। के चित्तु वाक्यभेदः कर्तरि स्फुरत्वं किं सौख्यं सकलत्रमिति वक्तृन चासादितमित्यस्य साहूर्वे वाक्योप
र्यवसितत्वेन निराकांक्षतया कथमनुषंगः। आकांक्षाया एवानभिवीजत्वादिति वाच्यं उत्तरार्धस्यानामाकांक्षयैवानुषंग
संभवात्। अस्मिन्नामाभवंतमिति सादाविवाध्याहार इत्याहुः। एवमपि कथंचिन्न्यूनपदत्वेन न परं दुष्टत्वमेवेति दिक्॥२८॥ पाठेऽप्युदा
हरणांतरमाह चापेति। इयं युयुत्सुं भार्गवं प्रति रावणस्योक्तिः। अत्र हि रावणसंधानेनेण युद्धमनभिलषितमिति त
दुपेक्षा वा कार्या। स च भार्गवनिंदायामेव न परशोर्निंदायामपि भार्गवस्यानपेक्ष्यत्वात् निंदितशस्त्रविनाशस्थानांतरेणापि तन्
न युद्धसंभवात्। अत्र तस्य निघृणत्वे परस्त्रिणोऽनिघृणत्वात्परशुनिंदामुखेन भार्गवनिंदेत्यपि वक्रमशक्यमिति भावः॥२९॥ तत्र
विशेषणत्वेनोपस्थितस्यात्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् समासे एकार्थीभावांगीकारेण पदार्थोपस्थितिरेवेत
रविवे॥३०॥ षणतयेति क्रमादेरध्वरपदार्थेन सहान्वये भवत्येवाभवन्मतयोगः चत्वार इति। भीमादयः सहदेवांता इत्य
र्थः। स भगवानित्सनेनना हृशास्य पद्मस्थलेऽवश्यं कार्यसिद्धिरिति ध्वनितं दीनतेनोगृहीतनियमः पत्नीद्रौपदी गृहीतव्रताके

राम

८१

शासंयमनाघभावरूपत्वन्नवनीकोरव्याः दुर्यैधनास्य: हतोदुन्दुभिः स्फीतंस्निग्धंयथातथारसतिनादुनेस्निग्धशब्दोदया
ज्ञयस्तत्वंनयशोदुंदुभिरितिपाठेस्फीतंयशएवदुंदुभिरितिव्यस्तरूपकंवोध्यंसमासेस्फीतमित्यस्यानन्वयात् अत्रेहेतुपवि
धेयभावादिद्योतकविभक्तीनांनिपातानांचन्यूनत्वेऽयंदोषइतिभावः अप्रयुक्तेतिनिरर्थकेत्यभंगेहतेजमकस्याक्तेरि
यं अप्रयुक्तनस्यानन्यसामान्यस्यास्याविदग्धस्यममवाचरितातिशयेः चोभिन्नक्रमः हस्वेः श्लेषे अस्य अतो हतस्य वशीकृत
मनसोममपयपहृमपहतस्याविनास्थानतयानिश्चयः दशरथपुत्रेरोवधतुर्भगमितितनिश्चयोनेसर्थः तत्रहेतुः ए
षःकोऽपिजनागम्यः पदार्थोवीरशिशुकाकुतिः अमेयेति अन्यत्राहस्वसोऽस्यसारसमुदायप्रचुरः अत्रापहतोहमितस
पहतत्वविधिरवश्यवाच्यः तथापिसमाहितोपवाक्यगतत्वेनेवोपपत्तेरङ्गत्वः पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकत्वनेवैकवाक्यतापाऽत्व
येनसंभवः अपहतस्यममतास्येत्यन्वयसंभवेपितथापीतिपदासंगतिरुक्तस्यानस्पष्टत्वमेवाविधेयाविमर्शेनात्रसंकरो
पि॥३२॥ अतएवतत्रसंकीर्णमुदाहरणमाहयथावाएषोहमितिउदाहरणेकंदर्पोक्तिरियंमुखपद्मजत्वदाहतंनसंवर
प्रदानद्वारासेतेनशिवस्यापिपष्ट्यध्वनितंहेऽसुरराज० वाराणासुरः स्वप्रेअनिरुद्धेनयासंघटनासर्वधस्तेनाधिगतं अनुरु

८२

पार्श्वनिरुद्धानुरूपायालक्ष्मीसौंदर्यशोभामस्याः फलं अनिरुद्धसंघटनरूपं ययानाहं श्रीनवसुनां विधायनिर्मायाहं प्राप्त
इत्यन्वयः नन्वागतस्यापि नवेनः परं मनोनाशस्त्वं भविष्यतीत्यत्राह सुरासुरेति सुरासुराणामपि मनोरथस्यापि दूरवर्तीत्य
न्वयः तेनान्यमनोरथविषयत्वाभावं सुरासुराणामन्येंद्रियाविषयत्वं च ध्वनितं इति नाशशङ्का न ध्वनिः अत्र मनोरथा
नामपि दूरवर्तीत्यपथ्या वाच्यः ३२॥ त्वयीति उर्वशीं प्रति पुरूरवस उक्तिः पराध्यरत्नं भीरु विशेषणात्रयमपराधलेशाभा
वोपपादकमिति परिकरो नामालंकारः अत्रापराधलवमपीति वा च अन्यथा अपराधलवं न पश्यसि किं तु महान्तमपराध
मिति मन्नीयेनेति भावः ॥३३॥ प्रियेणेति किराते जलक्रीडावर्णनमिदं विपक्षः सपत्नीं नम्रस्तनि धौ प्रियेण संग्रथ्य सम्यक् आ
दरेण न तु यथा कथंचित् उपाहितां स्पर्शपूर्वकं निवेशितां जलां जलेन म्लानामपि काचिन्नायिका ननैहीयतनुः भेषिता।
गुणाः उत्कर्षाः न तु वस्तु निमेमिता सति वस्तूनि उत्कर्षो न तु वस्तुमात्रं स्त्यर्थः प्रेमोत्कर्षेणैवोपादेयो न वस्तूत्कर्ष इति भाव
इत्यन्ये अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यं निपातातिरिक्तनामाव्यवहितपूर्वस्थितनञः प्रायेण पर्युदासबोधकत्वमिति मते
दोषः स्पष्टस्त्वान्यथा ॥३४॥ मत्तां तेरे आह लग्नेति ॥ ज्ञितिकंधरो महादेवस्तदिंदुशकलेन निज्ञमध्याकपोलस्थलमध्ये

राम
८२

लग्नः मुद्रांकः नदाकारं चिह्नं वर्ण्यमानु अन्यसंपर्कादन्यत्रसमुद्रितं चिह्नं मुद्रांकः पार्श्वस्थाः कपोललग्नत्वे हेतुः अंके लीनेत्या
लंवेन संवंधेन न लक्ष्मशंका हेतुः कुटिलेत्यादिमोन्मष्टत्वे हेतुः नलक्ष्मशंकावकाशं दीमर्मस्पृशं जन्मक्रीडेति वोध्यम्। तत्र
न रतलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलानामित्येतिवाच्यं तयासति कुटिलेहेतुमद्भावेनान्वयप्रतीतिः अन्यथा कुटिलानामत्र पृथक्त्वस्य
साधर्म्यरूपस्य नलक्ष्मशंकावीजस्य प्रागभावेः न च कथं कायास्तनस्तरव निरीक्षकत्वेनायोगप्रतारिपरिहाराय साधर्म्योपस्था
पकापेक्षणादिलत्वेनप्रतीतिरिभावः॥३५॥ अयापीति मनस्तानि धेयपीसर्थः स्मनलक्षराशेतद्दुर्गीभ्या विषमे अगम्ये उद्य
न सवहूरम नरेमसाशिताः करायेन सः उद्यीरितेन नकमधारयोवाकौशः कुष्ठलंहू पिधानं च धिगिति त्वोसंवंधेनात्मानं र
क्षसोपि शत्रोरनास्कंदनाद्धिगित्युक्तिः अत्र कुड्स्योक्तौ समासो योगपस्तैवन ह्मगपोनोग्रागस्यो चित्सानुकवेरुक्तौ उह
नेशतिरोषइतिभावः॥३६॥ किमिनीतिपारगतं पारं नतं बहुगुण हृदय नाथ्य किमितिन पयश्य पिसिद्धमंके टंगृहाराः मनसस्त
मोरुपंकोपमुंचेत्यन्वयः अत्र वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेष्वेव शान्संकीर्णत्वम्॥३७॥ परापकारेति अत्र वनीपादेवाक्यान्
रमध्ये प्रविष्टइतिगर्भितत्वं। अत्र मध्यस्थितस्य स्वार्थानुभावकत्वं संकीर्णेतु न तथेति भेदः एतेन वीजफलसाम्यसंकीर्ण

८३

ऊर्मिलस्य पृथुपारसंनं चिंतस्वपास्तं फलं वैषम्यसत्त्वात्।।३०।। लग्नमिति। गोनुरागोरुधिररक्तिमा चक्षुरंगं अवयवः खड्गमरे
रवांविशेषश्च निरीपिकायां येदे तेप्रकारेण एकस्याएव नानासंवेधइति स्तुचितं अस्मिके कंठे अनेनराज्ञियात्संतं विरक्तो निध्व
नितं मानं गाढ्युं डाल्लाद इति मस्व उपरिस्वयमेव गत्वा नद्युपरिपतंतीत्यर्थः परे उदासीनाः शात्रवम्बु तस्याः असियष्टिः सक्तो
ऽरक्त अनर्किंचिद्गणायतिन किमपियुक्तायुक्तं विचारयतीति नाविचारेरोगवाहं अस्येभ्योऽरज्जाइति विदितं नेस्त्विति स्त्रीनि
योगात् मृगितयैवे निवरयेत्से स्वरूपात् अवुधिं नत्स्मरेशंगरिनुमिवगमेत्सन्नयः अन्नासियष्टिरसनीत्विनतल्क्ष्मीराजपत्नी
त्वेन कीर्तिस्वहनीत्वेनाध्यवसिताः संदेशास्वरूपं लग्नमित्यादिभिस्यैभ्यइत्यंतं अत्रभंगिविशेषेणशौर्यदानत्वयश्च साम
स्तथैर्वर्णिताः अत्रविदितं नेस्त्विति एनं महत्तं प्रत्युतलक्ष्मीस्तेनाऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत्तनं केवलं विवसितेकवाक्यता
ऽमतीति मात्रं किंतु दोषानरमपीत्यर्थः विदितं नेस्त्विति तस्यतो नज्ञापनं नत्परित्यागेन ममापराधः किंतु नस्यैव निज्ञापनार्थमि
तित्वभ्यनेमस्तुक्तो जुनदवमाननापसारणप्रकारश्चिंतनीयइत्येतदर्थमिति भावः।।३१।। महाप्रत्ययेति। अस्य त्वयामुक्तिः
महान्यः प्रलयमारुतः तेन नक्षभिन्नोयोप्रचंडे पुष्करावर्तकारव्यायनो तया प्रचंडं भीषणं ग्रथनं निविडं यऊर्जितं नमस्य प्रनिरुतं प्र

राम

८३

तिध्वनिमत्त्वद्धुकारीनत्तसहृशाः स्थगितंरोदस्योः स्वर्गभूम्योरंतरं सैवकं कूहरायेन अत्ररवोमंडकारिरिभुम्नसिद्धोनतूक्तविशेषणे
सिंहनादेइत्यभिकृतिंतत्वप्रसिद्धिस्यागत्कृतःसहृदयोहृद्गोपृष्ठकनावीजं॥४०॥ येनरूपेणोपक्रमः तेनैवोपसंहारोयुक्तः उप
क्रमश्चद्वेधाशब्दतोऽर्थतश्चतत्रभावेभग्नप्रक्रमत्वंनत्रोपमाहतापेइति। नियतेः अदृष्टस्यनियोगात् आज्ञयानिदेशावर्थेच
देयानेयन्निदेशायानातघक्कनरंततत्रार्थांतरं। कुलांगतानारश्नाननुरूपंवैधम्यस्यानुरूपंभङ्गुरं। कल्याणानिश्रायः अतःपरंअ
नुगमनात्परंनसमस्ति स्वामिसमानदशोवाचित्तेतिभावः। अत्रगतेइतिप्रकृत्तेनियातेनत्रानुचितंज्ञानेशब्दस्यापिभानेनतयोर्भे
भिन्नवर्द्धनानूप॥४१॥ द्वितीयमक्लिनेत्साद्रोवोधव्यउदेतीति। अत्ररक्षस्यवास्तमेतीतियरिक्तियननतदापरंतरयतिपारिततःसए
वार्थोऽर्थांतरंतैयेवमतिभासमानःपतीतिरस्यगयति॥४२॥ यद्वाइतियुधिष्ठिरंप्रतिद्रौपद्याःउक्तिः। किरातेननिरुक्तकानांतिरोत्स
कानामतुल्कृपाठानांअभियोगभाजांयन्नवतांतुमनतानानिरुक्तकानाभिमन्त्राच्चयः लोकेहिसर्वेलक्षमुक्तकाःतेषुअति
निस्पृहतरूपयशोलक्ष्यंउत्कंठाविषयार्थोसिद्धौहिदुःखभवति। लक्ष्मागमनेहिनकोपिमनुष्यःस्वतःआगच्छत्लक्ष्मीकःता
दृशाश्च्यायेनमनघ्यगणनाविषयइतिव्यवहारोभवतिमनुष्येषुसंख्येतिसमासः। अत्रस्वरवमीहितंवेतिपाठेतमनाक्रियायाःप्रा

८४

84

धान्यावगमेन फलत्वप्रतीतिः। नेत्तिस्मयेन्यनेनइत्येकरूपताप्रतीतिः स्थगनं सनेतिभावः॥४३॥ नेहिमेतिनेमरीचादयः अस्मे
भृत्त्विने अर्थेपार्वतीदानरूपंसिद्धंपिंडंगीकृतं तेन वेपघ्नायायित्वा रत्नआकाशं न हि स्पष्टाः स्त्रिलिविस्पष्टाः अत्रास्मेइतीदमा
त्रक्रमातनहिस्पष्टाइस्यत्राप्पनेनविश्लिष्टाइसेवंवाच्याइत्यर्थः पूर्वानुभूतपरोवर्जितविषयवाचकत्वात्सदस्त्वमसक्षपूर्वान
भूतपरामर्शकत्वमितिभावः॥४४॥ महीभृतइतितस्मिन्कन्यारूपेन तिरोरिष्ठाविष्टेरः पूर्वार्द्धनरंहस्थानः अनंतपुष्पविशिष्ट
मधुसंबंधपिहितरेफमालाचूतपुष्पेसविशेषसंगेत्यर्थः अत्र हि रेफमालासादृश्यादुसंतदृष्टित्वेनाध्यवसिताबोध्या अत्र
त्रपुष्पसामान्यस्यतायांन हि विशेषादरोहिस्थानः अत्रापत्येषुबहुषुसत्स्वपितस्मिन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दप्रयो
क्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्सामान्यपर्यायप्रक्रमभंगः॥४५॥ विपदइतिकिरातेइतिपद्यार्द्धोक्तिः रहपतिस्यजातिआयतिरुत्तरकाल
शुद्धिः आयपदउपेतं विशिष्टं पदंस्थानं। अत्रतलघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्त्यापरियायप्रक्रमभंगः॥ विपदापदोरुपसर्ग
प्रक्रमभंगोपि॥४६॥ काचिदितिनिरजोभिः आर्जवैः कीर्णाव्याप्तिर्दिवं आकाशंरजोवष्ट्याकीर्णविभक्तिविपरिणामेनान्वयः अ
रेद्धसदृशंवक्त्रलक्ष्मीर्यस्याः सामरेंद्रभिन्नवक्त्रलक्ष्मीर्यस्याः तामनुविदधे अनुकृतवतीकाश्चिद्धिहिशाइवानर्दोहंतापंदेह

राम

८४

जलसरणापावह्नित्वंरुधिरेउड्डीनमप्याकुलीभूतंसत्वसमुदायासंउड्डीनाश्चमत्स्नोविक्षिप्ताःसत्वाःप्राणिनोयासुस्थःअन्यवाता
इवमतिपरंभ्रेमुः। अपराःभूमिवत्कपर्युक्ताजाताःइतिनार्थःपार्थिवानांत्वद्विषामस्थानेयात्रायाम्पुरोभाविन्यांशार्वरजोवृष्टि
रिग्दाहवात्याभ्रकंपादिरूपंशंसः अत्रकाचिदिस्तपत्रकमप्रकाशिरितिवचनप्रक्रमभंगः॥४७॥ गाहंतामितिशाकुंतलेदुष्यंतोक्तिः
नत्राद्यानावरितिउपक्रमस्यसर्ववाक्यान्वयिमहिषाःशृंगैरितिस्वभावोक्तिः। नैस्ताडितंनिपानसलिलंकूपसमीपवर्त्तिखल्लदे
शजलंगाहंतांशृंगैरूर्ध्वंक्षिप्तशरीरोपरिपातयंतुएतेनहननयोग्यदेशस्थितानपिनहनिष्यामीतिस्वोदारताउक्ता। एवंसर्वत्रैरोम
यः। अप्यवहननस्याकृष्यचर्चरांचासनिवर्त्तेरितिभावः। मुस्तातृणविशेषःपल्वलंक्षुद्रसरःविश्रब्धैरितिविभक्तिविपरिणामेन
सर्वत्रयोज्यं। अत्रगाहंतामितिकर्तृकारकवाचितिङःप्रक्रमेक्रियतामितिकर्मकारकवाचकस्यवि[illegible]तारस्यपंतुसूकरवरइ
तिपाठेपिग्राम्यताद्युष्यद्वेगेस्थित्वाद्दोषएवविश्रब्धःकुरुतांवराहततिर्मुस्ताक्षतिमितियुक्तंपठितुएवंचात्मनेपदप्रक्र
मभंगोपिन। ४८। अकलितेतिधनुर्भंगकुपितेभार्गवेआगमेरामोक्तिः। अपरिमितवत्सचर्याःशिवतेजोवीर्यविस्तारवर्जितयशा
निधौअतिप्रसिद्धनाहृशस्पजयाउत्कर्षाधिकंअविनयायययायोयोमदः अहंकारस्तद्विरस्वेच्छयाऽहंकारस्तत्त्यागंपक

८५

र्मयुद्धं रभसा॑दिति उभयान्वयि अत्र नयुक्ते जोवीर्यक्रमेणोपक्रम्य नडुभयोश्चितयोः पाद्योपसंग्रह धनुर्गेहरायोपोर्वीपर्य्ययो
ग्यपर्यासरभमिति स्त्रवान्नरस्य थाकरणोक्रमभंगः ॥४९॥ द्रुयमिति स्पष्टं । अत्र लोकस्य चेति चकारस्त्वशब्दानंतरं युक्तः । त्वं
शब्दार्थस्य च सोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनियतत्वात् लोकपदार्थसमुच्चयाभावात् ॥५०॥ शक्तिरिति शक्तिः सामर्थ्यं निस्त्रिं
शः खड्गः खलश्चित्रिशिङ्खो निर्गतास्मदधिकाः तज्जन्याचनानापि तज्जन्यावेदणापुत्री त्वाद्वेदपाइनिफलितं भुजयुगलेन तु भुजे
एव दोषाकरः । चंद्रः दूषः रागाश्रया चाकुट्टनी छेदिका परस्त्रीपुरुषादिसंघट्टनकर्त्री च सा यस्य पार्श्वे अस्त्यं तं परवनितासक्तः इस
नेव जाने सर्वगा सर्वगामिनी सर्वोपभोग्या च ईदृशी ते पुरः प्रसरति । इतस्ततः संचरमाणा नितिष्ठति ईदृशस्य दुर्वृत्तस्य मयाव
द्रुयामहत्या जरसा च किं किं प्रयोजनमित्यर्थः मो चेवंदुसितयायस्य कीर्त्या प्रयातमित्यन्वयः । अत्र कीर्तौ पत्नीत्वाध्यवसायो
बोध्यः । एवं जन्मादेरसत्त्वाधिकात्वेन । अव्यवहितपरामर्शीकृत्वादिति अव्यवहितं एव परामर्शीकर्ता इत्यर्थः । अत्रेत्यर्थं मो
चेवेति वाच्यम् । इत्यथशब्दस्य अव्यवहितपरामर्शीकर्त्वात् न पादत्रयस्यैव च परामर्शनीयत्वात् ॥५१॥ रामेति । राम एव मन्मथः का
मः मनोमथनहेतुः अस्य घोरदराहित्वाहित्लोपः । निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च रुधिरं चंदनं । रुधिरमेव चंदनं रक्तचंदनं च

राम
८५

गंधवत्त्वं रक्तस्य रक्तनाथशरसंबंधात् पापदायान्मूननाधूमवत्तजीविनेशो यमः नायकश्च सा नाटका। अत्र प्रक्रमस्य वीभ
त्सस्य विरोधी शृंगारः तस्य भंजको द्वितीयोर्थः नाटकशार्थोपस्थित्या प्रक्रमवीभत्सरसापकर्षकत्वात् स दोषस्तत्त्वीजमतो निसो
यं दोषः नीरसे श्चात्मलाभस्यैवाभावात्॥५२॥ अनंतेति विश्रमानंदो विश्रमजं सुखं। आनंदपदमपुरुषं विश्वमांतानंतपदयोः
कर्मधारय इति नाम्ना उपस्थत्वमिसम्येग्येवं कमलाकरे स्वज्ञाकरपरमपि व्यर्थम्। अत्रानितिविनतेनेनिखिलं वैयाम्नि अविश्राम
गणानादिमिराप्रकाशपकमतत्प्रकाशनाच्च रवेरत्नकषेपि विवक्षितः तत्रानितिविनमतत्वं निरवलंबत्वं च गगनस्यार्थो देवावगम्यते।
अग्रे रिवैहं ससरणित्वं मरुदुह्यासिन सैरभत्वं चामयोजकमेवेसपुष्टारणेनर्थो॥५३॥ सदेति स्वकाव्यस्य गंभीरचमत्कृता
र्थशालितया स्फुटार्थत्वाभावेपि दोषाभावसमर्थनायकस्य चित्तवेरुक्तिः। यासा कविरुचीनां काव्यरूपाणां सदा अस्मतं
सुधानत्सहशोभिः स्पर्दा यस्याः सा चासौ सरसा च शृंगारादिरसयुता। उद्दामा प्रौढा मार्गे रीतिः तेन मुक्तमारादिरीतिश्च य
वृत्तीसरस्वती वाराणी कविस्वरूपापरिमतत्वं चमत्कारं वहति। ताः एताः महतां कवीनां रुच्चयः काव्यानियनसहशान्ति षट्वं धसंव
द्धः अत्र संनाभ्यस्तादास्फुरितेना रुचिरः मधुरः शृंगारादिरसोयाभिस्ताः ध्यामसहशाग्रंनापरिच्छेद्यमहाकाव्यकाव्यमार्गेकथं

इतरकाव्यवत्प्रसन्नाः सुबोधा भवंतु पक्षे यासां आदित्यप्रभाराणां मध्ये सरस्वती गंगारव्यनदी अमृततुल्यजलनिस्यंदमधुरा
मैठा त्रिपथगामिनी चमत्कारं वहंतितराः स्फुरितो हृष्टेष्वारुचिरो रम्यपदार्थो पाभिस्तथाभूतामहमाद्रूढश्चादित्यानां रुचयः प्र
भाः काव्यसदृशाव्यास्मिन्नेमेय संवद्धाः केन इतरकालिकप्रभावत्प्रसन्नाः स्वच्छकांतयो भवंतु अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सु
कुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवती भारती स्वमत्कारं वहंति तां गंभीरकाव्यघनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भ
वंतु नत्वेयादित्यप्रभाराणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबंधं वहंति तामेव परिचिताः कथं प्रसन्ना भवंतीत्यर्थो विवक्षितः स च श्लाघ्यं दांत
रैरपि क्लेशेनैव प्रतीयत इति अर्थः एवायं दुष्टाः ५४॥ जगतीतिमातनी माधवे माधवोक्तिः येन चेंदुकलारयः आशिनाचं
द्रिकापयादि परिग्रहः भावास्ते जगति जपिनो न तु ममेत्यर्थः ये पद्मे मनोमरयंति ते पि जगत्येव महंति मधुरालोका एवता
स्वहंति मधुरत्वेन व्यवहरंतु न त्वहं व्यवहरिष्ये इति भावः नवकिं तया तदाह ममतु लोके इयमेव विलोचनयोः चंद्रिकाः आ
ह्लादिका सा च यत्र यत्र न विषयं याता जन्मतिसत्यक एव महोत्सवो न त्वन्यः अत्र पूर्वार्द्धे साधारणा चंद्रिका चंद्रकलाः स्वप्रसा
रतया प्रतिपादिताने नैवोत्तरार्द्धे चंद्रिकात्वमुत्कर्षाया रोप्यत इति व्याघातः ५५ अखज्वालेति अम्बन्यामृइयमुक्तिः अस्वारेण

राम

वज्वालाग्निशिखाः ताभिरवलीढः व्याप्तः यो सौ प्रतिवर्तनं शत्रुवत्सेव जलनिधिस्तं रन्तर्मध्ये और्ग्यमारो वाडवाग्नितुल्यः अत्र से-
नाया जलनिधिस्तेन पितुरौर्वस्तेन रूपगानत्वध्ययातकभावः अम्बुज्वालेत्यनेन प्रसिद्धवाडवापेक्षया व्यतिरेकश्च व्यज्यते प्रसि-
द्धो हि जलनिधेरेव भक्षकः अयं तु सागरस्यापि भक्षक इति मतीत्या मम पितरीत्यनेन यस्य पुत्रेर्ईदृशः किं वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमि-
ति ध्वनितं गराविन्यनेन गरुस्वधर्मियानकोपिहंनेति ध्वनितं संभ्रमेण पलायनवेगेन हारि किंच हृत तव मे तु। धरां भारं अत्रालं संभ्रमे-
णाकोभयस्यावकाशः अन्यत्र संभ्रमेणाकोभयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थे न च वक्रोक्तेरस्याविस्तत्वं समाधानमाशंकनीयं वी-
रस्यायुक्तकारित्वावर्णनात्॥५६॥ भूपालेति निर्दैन्यं अहरूपराणां यथा भवति तथा प्रदानेन मर्थितः उत्सर्गो यस्य तादृशः अर्थिदैन्य-
निवारकप्रदाने इति वा विश्राणाय देहि। यामीणतापरिपोषकमेतदित्यन्ये। अत्र तु रंगभूपिष्ठं प्रतिमानं गं देहि तु रंगं वेति लो-
किकः क्रमः गुरुदानाशक्तो लघुदानो विसातुः वक्तुस्तथा स्थितः एव क्रमो विवक्षित इति अर्थदोष एवायं॥५७॥ कावारीति
कारयित्वा श्रीरंग्यामरुद्धो निमज्य भक्त्या चानक्षत्रतिथिवारोज्ज्योतिषिकं मप्सु चलितः नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं शब्दस्य शास्त्रगावि-
धानात् न्नदि हृद्धमिदं॥५८॥ स्वपितीति। नवोढां प्रति रिरंसो रुक्तिः किं अपैति कासनिः। कूर्परं हस्तवर्ती अस्थिप्रधानो वयवविशे-

८७

87

षः उदरं च यद्विकासयत्यग्रयीति संबोधनं संचारित्वात् इति। विरुद्धद्वयोपस्थितेरिति भावः। अत्र च निकटे तावदहं स्वपिमीत्यविदग्धस्यापि रंसो
त्कि: रमणोच्छाकथनं स्वपिमीत्यस्योपगमनार्थत्वात्। ५९। गृहीतमिति इष्टरोगहते। आत्यामुक्तिः। येन त्वास्मराणस्यातुचित
मपि त्वं परिभवभयात् स्वात्राक्रमितानादरभयात्। गृहीतमंगीकृतमासीः। तद्रूपादेव गृहीतानो उज्झितमपि यस्य प्रभावात् साम
र्थ्यात् द्वयोः लक्ष्यः। द्वयोन ज्ञो: प्रकृतार्थगमकत्वमुक्तेनापि त्वं सतत शोकात्मकेन तु भयात्। अतो हेतो: अहमपि त्वां विमोक्ष्ये
क्रयतः। यम भवते स्वस्तिविश्वमस्तु स्वं गते त्वेस्पर्थः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। यच्छोकात्मेन धनुस्यक्तेन च्छोकात्सवस्यापि धनुस्याग
उचितमिति भावः। अत्र स्वशास्त्रतागे हेतुर्नेणत्त: नतु तं विना पर्यवसानं॥ ६०॥ इदं नेतिकमलानायानं कोयस्मादेवं भ्रमवर
नेचं इमुखीमियावत्ते तव इदं केनभणतारकेणोक्तं यत् एतस्मिन्वस्तुनि सुवर्णकटकवृद्धिं करोषि त्वं हि किमिदं तत्राह इदंप्र
तस्ततो हृश्यमानं तस्य सिद्धं दुःसाधं उरूपं वशीकरणपरमास्त्रं नवमीत्याकरं तेन निहितं चक्रे। अत्र कामस्य चक्रेतोके
कविमार्गेणानप्रसिद्धमिति प्रसिद्धविरुद्धं उपेति। अत्र शोककलिकारदर्शीनमर्छितस्य पथिकस्यात्तत्र गच्छतं पथिकांतरम
तीयमुक्तिः उपपरिसरं स्मरिसरसमीपेस्मारिस्तटं सरणिं मार्गपरित्यजतः तावत् यावदशोकोकुरितः हताशयेति परपीडक

राम
८७

त्वाद्द्वेषोक्तिः कंटकः सर्वावयवव्यापनात् आरे नदीतीरं तत्रापि रक्ताशोकः तत्रापि समुच्चय इति उद्दीपनातिशयः रक्तपदेन नद
पल्लववत्त्वात्कंटकपादाघातेनाशोकपुष्पोद्गमः कविप्रसिद्धेन पुनरंकुरोद्गमः ॥६१॥ सुसितेति राजानं प्रतिकस्यचिदुक्तिः कदाचन ए
कदा शुभ्रवस्त्रालंकारायां कौमुदीमहसि स्वैरयास्यामस्मविधुरान्ः तेनाभूवत्कैर्यानेकौमुदीवद्देवप्रकाशज्ञानेसाशुक्लाशोकप्रति
ग्रहमागादितिसंबंधः अतस्त्वं शुभ्रप्रदेनासि सर्वत्रैवतथैवत्सार्थः स्मृतं तधवलतागुणाश्रयत्वं अत्र कीर्तेः स्मृतंत्वज्योत्स्नावस्त्र
काशकतालोकविरुद्धं अपिकविसमयसिद्धइत्यदोषः ॥६२॥ सदेति निशीथिन्यामर्द्धरात्रे सकलं वासरमित्युत्तरार्धे व्यपि ग्रहो
परागादिकं विराद्यैरस्थानं धर्मोशास्त्रप्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धमर्थः ॥६३॥ अनल्पेति अनुपमामस्यार्थः संधिविग्रहयानास
नद्वैधसंश्रयाः षड्गुणास्त एव षड्गुणास्तापर्येषां तेन्यत्रमहाबलस्यापि संध्यादिषड्गुणानुसरणमर्थशास्त्रेणविहितमिति
तद्विरोधः विधायेति कृच्छ्रवाद्यमहबराञ्चनं गागरामित्सनेनरमणीयतातिशयः ॥ अनंगांगरमिति पाठे नंगायांगमस्येम
स्यार्थः करजानखाः उल्लेखः क्षतानि खस्थानानि तु कक्षाकरोरुजघनस्तनपृष्ठपार्श्वहस्तकंधरास्तुनखराः खरवेगयोस्तु
रित्युक्तानि नखक्षतस्थानानि कृत्यैव समस्यागतः पार्श्वौजघनमूरू च स्तनगंडललाटिका इति वात्स्यायने के स्थप

८८

देनैवसमंकाव्यशास्त्रविरुद्धंवाऊम्रत्तावयवविशेषेनत्स्यविधानादर्थतःशेषेषुप्रतिषेधात्॥६४॥ अष्टांगेतियमनियमा
सनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौयोगांगानितान्यष्टाङ्गकयोगस्यपरिशीलनंमुहुराचरणंतेनतच्छी
लनेऽभ्यासरसोद्धृतेनदुःसाध्यादुःप्रापायासिद्धिर्मुक्तिःतस्याःसविधंसमीपवर्तिनंअसंप्रज्ञातलक्षणंपुरुषमात्रविश्रा
न्तमनोवृत्तिरूपंयोगंदूरेविरुधन्तमनपेक्ष्यैवअभिमतामिष्टांविवेकख्यातिंप्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपांआसादय
न्नसौसमाधिधनानांयोगिनांमौलिमणितारूढःहृष्टःविमुक्तइत्यन्वयः।अत्रमुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैवमो
क्षोयोगशास्त्रविरुद्धः।विवेकख्यातिःप्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपाततोवितर्कविचाराद्यनुसारिरूपःसंप्रज्ञातयोगःपश्चा
त्पुरुषमात्रालंबनस्वरूपोऽसंप्रज्ञातयोगःततोमुक्तिर्नतुविवेकख्यातिमात्रेणैवेतिहियोगःशास्त्रं॥६५॥प्रासादेतिशांतस्या
क्तिःकामदुघाःकामदाःततःकिंतत्त्वज्ञानंविनासर्वमकिंचित्करमितिभावः।अत्रसर्वेष्वर्थेषुततःकिमित्येकैवभंगिः।अथयेषक
थितपदस्यावन्तर्भविष्यतीतिचेत्।नपर्यायान्तरप्रयोगेपिभंगेरेकरूपतायाम्साकव्यान्नतःततःकिमित्यस्यस्यएतस्मात्किंइतःकि
मित्यादयःपर्यायाः।अयंभावःएकप्रकारकार्थाभिधानेऽनवीकृतत्वंभिन्नधर्मप्रकारेणार्थाभिधानेतुनवीकृतत्वमिति।अ

राम

८८

तएवास्यार्थदोषता॥६६॥ यदीतिसतामविषादितादिषादराहित्यंप्रकृतिरेवस्वभावस्तवनतानुश्रयीयातत्रहठंतत्रयंपरिरह
तीत्यादि अत्रहिसतामविषादितास्वाभाविकीतिनानुश्रयीययथाऽनतादेरहिकतादीतिविवक्षितंतत्रचननुःकिमित्यादिना।
किमङ्गनमितादिनवीकृतं॥६७॥ यत्रेतियत्रपदार्थेइतिविषयसप्तमीअनुल्लिखितंविषयावग्राहनविमर्शत्वंअक्षितोचन
यस्यअनुल्लिखितारम्भमितिपाठेनउल्लिखितानिर्दिष्टाआरम्भानामयस्यतत्तत्फलाभावेननामाग्रहणात्यत्रानुल्लिखितार्थ
मितिपाठेसतिसप्तमीअनुल्लिखितःअविभावितःअर्थःप्रयोजनंयस्यताद्दशंविधेर्निखिलंनिर्मीणंजगत्उत्कर्षंआभि
ज्ञात्यादेवस्तुनियोगिकल्पनंउपमानकल्पनंतत्यस्यपराउत्कृष्टानिदाकोटिःयत्संपदःजीवानांमनोरथगतीरप्युल्लंघ्य
याताःप्राणिनामनोगोचराअपिनभवंतितस्यमरणःचिंतामरणःआभासेनईषत्स्फुरणेनअमरणायोपिमरणत्वेनकल्पिताय
स्मायातस्तेषुअश्मत्वव्यवहारएवोचितोननुमरणत्वव्यवहारइत्यर्थःचिंतामरणप्राकृतमरणमरणनायांगरणानमनुचि
तभावःअश्मायाघारणःअमोक्तिरियंअत्रान्यापदेशोआभासमात्रेणमरणीकृतेषिनिवाच्यंगुणानरत्नावनेननिद्रा
निद्रायप्रतीतेःअनियमेनानिंदनीयानांगुणानांरत्नवच्छेदसम्प्रत्ययःतस्माद्धायामात्रमरणीकृताश्मसुमरणत्वस्यारम

८९

तैर्वेचिंतेति पठनीयं ॥८८॥ वंक्षेति मृगवां पियासुं राजानं प्रतिकस्याश्चिद्विरुक्तिः वंक्षु मथ्यमम्भोजन्मंमत्रापि श्लिष्टरूपकेण
वारापभिन्नसरस्वत्साख्यनघावासइतिभावः एवं मर्वेत्र सरस्वतीवागीनदी च शोरोगोरक्षोन रक्ष स्मरजित्करराप ङ्गनासा
दर्शनात् समुद्रविरोधित्वाद्वावाहोः काकुत्स्थो रामः तस्यतद्धं धनञ्जरे तेन नवीर्यस्मारकत्वं दक्षिरागरक्षिरारोदशास्यः स्या
नूरक्षः समेत रोगासमुद्रः मुद्रया सहितः पयोधिस्त्वनाहितमानघः सेनाश्चश्चमनहृदयः सधोस्वच्छेनिर्मलेमान संसरः
स्वात चश्रव्रशोरगएवैर्जिनियमोनवाचः वेष्यर्थान्तमनुनान्यजलाशयानामकत्वमनीतौपिपासातोचित्ताविशयाप्रती
तेः ॥८९॥ उपमामितिविद्रुमात्वभंजिकायाम्मृगाकावलीवियोगातुरस्यराज्ञोविद्याधरमल्लदेवस्येयमुक्तिः ॥ भोरस्याकाशे
संवोधनं उपमारात्रिः सांद्रैर्निविडैर्मसीकूर्चकैः मसीयुक्तनूलिकाभिः तत्रैव घकारिशास्त्रोक्तः दोषधमित्यर्थः ॥ अयशब्दो
वार्थेस्तु चतुश्चपीतिपाठः तत्र समुच्चयः चंद्रस्येवानयोः शोभाहेतुत्वात् हेष्टचंद्रमितिमुद्राचिह्नं एवं हि मुद्राकयोरन्यतर
रवैव्यर्थं स्यात् तस्माद्रङ्कमेव मुद्राकः संजातोयास्मिन्निग्धारेषयः अन्यसंवेधा दन्यत्र समुदितं चिह्नं मुद्राकः भावतोप
नीतं मुखं दशासु दिस्तु पश्यतः चंद्रादिभिरुद्दीपननयासंतापकैः क्रियमाणं प्रतिबंधमनुक्तरीत्यापहरतेत्यर्थः ॥ अत्रजौ

राम

८९

त्वीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः। अपरविशेषस्य स्वतन एव श्यामतान्तत्राकं क्षाविरहान्न तमिस्रया। श्यामत्वेन श्यामीकरण
वैफल्यात् सामान्योपादानमयुक्तमिति भावः॥७०॥ कल्लोलैरिति। कल्लोलैर्वेल्लिताः चालिताः ये दृषदः तेषां कठोरप्रहारैरित्यर्थः
मकराकरः समुद्रः मावमस्थाः मावज्ञासीः कुतः इत्यत आह किमिति पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः पुरुषश्रेष्ठश्च अत्र कौस्तुभेनेति
विशेषणोरत्नवचनं नोचितं कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वेनान्यावमाननिषेधायोगात्। एकेन किं न भवतो विहितः सनामेति
पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाहः॥७१॥ अर्थित्वइति। सीतामासो निराज्ञा रावणगृहनस्य शौष्कल्यस्य युक्तिः। प्रभोः स
मर्थस्य मन्त्रेषणान्याचकत्वप्रकटीकृतेपि फलप्राप्तिः सीतामाप्तिः प्रभो स्वार्थिनि फलप्राप्तिरावश्यकी उचितता च सा न ज्ञा
नानकेवलं फलप्राप्तिः किंतु दुस्यचनाटकाशिविराधेनङ्गाहं कुर्वन् विरूढचारित्रो यज्ञादिसंरक्षकः। तया कन्यया युक्तः एवं
परस्य उत्कर्षरूपं आत्मनः मानयशसोर्विध्वंसनं नाशरूपं च जनकेऽजन्माध्यवसायः। नादृशः स्त्रीरत्नं जगत्स्वामी दशमुख
इत्यनेन सकललोकवित्रासकत्वं रावणः विजिगीषुः मध्यमेऽसमने कथंचिदपीत्यर्थः। कथं मध्यम इति एतन् समुदायरूपेरणामर्षार्थे
केनेत्यर्थः। अत्र स्त्रीरत्नमिमस्यार्थ उपेक्षितुमितस्यार्थकांक्षति। अन्यथा कथं मध्यम इत्यनेनामर्षार्थकेनान्ययाप्रसंगः न हि स्त्री

रत्नस्य वा मर्षः किं तु नडुपेक्षायां ॥ ७२ ॥ आज्ञेति रावणाहृतं प्रति जनकपुरोहितस्योक्तिः भरणायिनीत्वेन रूपणादंपत्योरिवाविष्ट
इस्य च वनं शास्त्राणि च क्षुरितिव ड्रव चुनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयैकैकसमुहात्मवनज्ञानसूचनं । चलज्ञनवृत्तेन विग्रहा
धिकं यदंविलासस्थानं दुहितॄणां बलाद्रंग्याचनतुष्टंग्यंवंशोत्पन्नायकथं देयमतस्त्वाहक्के निति अत इहं गुरोनत्वभूपने
यद्यपि वीरचरित्रे संसेवबहुवा गुणानयापि वलवानेकोदोषस्तान पवदनीतिन्यायेन रावणस्तदुपेक्ष्यत इति स्याद्वेदेषनरा
वणाइत्यस्य भावः । रावयति लोकानिति रावणः अत्र जगदाक्रोदस्यापित्वादिना रावणस्यन्यास्त्वं विवक्षितं नतया च स्याद्वे
देषनरावणाइत्यत्र चक्रनुउनरिसारियोजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टं उत्पत्तिर्ई हि राणान्वये चेमत्र्यरियोऽस्मेन तदभि
वञ्छितासिद्धिरेवन्य पदस्य पद्वदस्यदोषत्वं न च मकाशितविरुद्धानभवः स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्यतस्य मव्द्वेनेः ॥ ७३ ॥ अ
तेनेनिष्कतं विघास्त्रवणा व्युसनं घूता दिमदो यौवनादि जन्मा समाधिर्धर्मे चिंता नयोनीति मार्गः । अत्र त्रियुनरुक्तिक्रियादीप
कं हृयक मावीजमिति उत्कर्षेरुत्कर्षस्य व्यनइमित्वडूर्निकृष्टात्रमवेशनविच्छेदस्य दिसमे । स्युक्त विधिरितिनन्नुविधेयत्वा
नवगमइतिविधेयाविमर्शोनामेदः । अत्र स्कनवधादिभ्यामुत्कर्षेभ्यः समभिव्याहृतेभ्योऽस्मसनम्रदनयोनिकृष्टयोर्विज्ञा

२०

राम
२०

नीयत्वं॥७४॥प्रयत्नेनेति द्रोणवधकुपितस्याश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रत्याश्वासनोक्तिः स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिबोधितस्त्वमिसन्व
यः। निद्रामित्यत्र न संयोगे द्वितीयाऽशेष इति वर्तमानसामीप्ये लट् तथा मिद्रास्य सिय थैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः सुखेन
शयितस्त्विं राद्गुषसि बोध्यसे मागधैरिति युक्तः पाठः सोमकाः पांचालाः रिपुकाननेनाति गुरुः अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि
नवनिद्राभरे स्व बन्धयत्नमयाशमितेषु निःशंकतया निद्रारणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति नास्येतया च शयितस्त्वं प्रयत्नेन बो
ध्यस इति विधिर्युक्तो न तु तत्त्वोशेष इति शयनस्य॥७५॥ वानेति वानाहारतये मादितीयानान्याश्वास्य समन्वकरणतया
न्वियंति अत्रं मेयः बर्हिणामस्त्राः चमस्मृगः कुरंकठिणं चर्मवसनं येषां ते लुब्धकाव्याधाः शाठ्येन धर्माचरणं दंभः तस्य
स्तुरिनमुत्कर्षं परहिंसारूपं जानन्नपि ज्ञात्वाऽसमीक्ष्यकारी मूर्खो जनः परमनार्थैः गुणानीहने संभावयति दांभिकेष्विति शेषः।
मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति त्वत्क्रमेणाविधियुक्तः॥७६॥ अरे रामाहस्ताभरणे
ति विरहिणाः पुरूरवसः इयमुक्तिः रामाहस्ताभरणेनेतत्तदागमनस्यात्र संभावितत्ताभसत्ताभ्रमराः अपनेन शरणागमनंपो
पनाउद्दीपकत्वतया स्मरक्रीडाव्रीडाशामकत्वं तेन नमस्तनोपकारकत्वं विरहिण्याराणां दमनत्वं तत्समपक्षताम् हंसेश्च पुनः उत्तमेभ्र

८१

९१

षणांकं पयुक्तं पत्रनीलोत्पलसखे हंससखेदः अनतंडुवदना उर्वशीक्व नत्क्व यया मदीयं मोहं स्तययहृदीकुर्विस्ययेः। अत्र वि
रहिमारणस्मनेस्पनुवादः कथयेत्युक्तेडुवदनेति विधिविरुद्धः॥ ७७॥ त्वमसि मित्रमारभ्यानमितेदम हृत्तमवेति हननं हिंसा सुरत
क्रियारूपयोनिमध्यताडनं चुम्बनं त्वमन मानितः क्रियात्मानि अविवरं छिद्रं वरांगं च पातोपचयः धातुस्पागजानिमशेऽपि
स्पचा उन्नतिरूपचयः रागो इत्येकेणाहद्धनाच अत्रपुंव्यंजनस्यापि प्रतीतिः॥ ७९॥ तस्मादतिस्पष्टं अत्रावेतसस्यकरणेस्थितम
वस्थाकरणपदोपादानेनावगम्यतेतदवगत्यां किमप्रयोजनमिति चेद्दूर्शनीयात्कर्षः कथमिति चेन्नसरूपतोस्य भूषणोजेर
त्वं किंतु तत्करणावस्थीत्येतिपर्यवसानानात्॥ एवं अवराकुंडलपदेपूमस्यं॥ ८०॥ अप्रवेनि। अप्रवेशम धकेरोयप्रामोदः मोदि
नाः सुगंधिताः पाठांतरे आलापो भाषणं तेन मोदिताः हर्षिताः दिशो येः भृंगैः मुरवराः शिरः शेरवेण शिरोभूषणेन शोभि
नः पुरुषा आगता इत्यन्वयः केचित्तु भृंगाः कतीरः मधुरालापे इति पाठइत्याहुः अत्र शिरःपदोपादाने शेखरस्वाम्यमात्रं लभ्य
तेन तु मुदलंकृतत्वं तथा च तन्न प्रतीतिदोषत्वं॥ ८१॥ विदीर्णेति आदौ विदीर्णाः पश्चादभिमुरवायेऽणतयस्तैः कराले भीषणे
विदीर्णा विक्षता अभिमुखायेऽणनयइतिवा किरणा व्रणाः अत्र धनुःशब्दो ज्यायाः आहदलप्रतिपादनाय तत्त्वकिरणस्यप्र

राम

८१

स्तरक्तत्वप्रतिपन्नये। ८२। ज्योबंधे इति ज्याबंधेन निष्पन्दाः निष्क्रियाः भुजा यस्य तेनेत्यर्थः यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे इति सं
बंधः अत्र केवलो ज्याशब्दः प्रारोहत्स्वरेषं गविभ्रमप्रतिपत्तिनिविभ्रमाः विलासाः प्रारोहत्स्वरपरिष्वंगे ये विलासा नायिकायाः
तेषां प्रतिपन्नयः ज्ञाना नीलसताशोभमानेन अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भे शक्तत्वेपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यं अन्तरत्वाभि
व्यक्तत्वप्रतिपादनेनोत्कृष्टायामुपयोगात्॥ ८३॥ सौन्दर्ये इति यस्य सौन्दर्यातिशयः मारुरूपं चास्तीति शेषः तेऽनुभवैकवेद्याः वि
लासाः सा पुष्पमाला षट्पदानि वक्रान्ताकर्षेतीत्यन्वयः अत्र मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव वस्तुजिह्नातस्तथापि न पुष्पपद
मपुष्टार्थं लक्षणयोत्कृष्टत्वनिष्पादकत्वात्। ८४। चरणेति चरणत्रमुपानन्ननेनयन्नपरित्राणानिह हि नाम्भांसकुटं स
वेगं अत्र हि चरणत्रेत्यादिपदविशेषणानां क्रियाविशेषणाहेमिति प्रकाशहत॥ ८५॥ चंद्रमिति पद्मगुणान्सौरभादीननु
केऽनुभवति अभिख्या परमा शोभा लोला चंचलाया अपि नाहृशमीतिदानेनो मामुरवस्योत्कर्षः रात्रौ चंद्रगताया पद्म
गुणानामुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः दिवा च पद्माश्रितायाः चंद्रगुणानामुपभोगे चंद्रस्य निष्प्रभत्वं कारणं तेन चातिप्रसिद्धेरेवाव
गम्यते इति न तदुपादानापेक्षा स दोषः॥ ८६॥ मृगेति सुत्रामा इंद्रः अत्राङ्गनाङ्गेगोत्सवामपराणि स्फूर्तिकण्डुमनसंसक्तमयु

त्वानि तु करणे चैषामिति नञ्स्कन्निकङ्कुमुनिकुल्लवर्णादीनां पुरोवादश्चानुवादे पि रूपान पायाभ्युपेयं न दोषस्तेति चेन्नात
स्य शब्दस्यानयावक्रमशक्यत्वेन श्रोतुर्वैमुख्याद्यभावेनादोषत्वादित्याहुः। दोषत्वाभावमात्रमिति निरसोत्कर्षोपकारित्वा
भावादित्यर्थः। भाक्रमश्च इति सक्तनरसोत्कर्षकत्वादिति भावः। कष्टत्वमर्थस्य दुरूहत्वं शब्दस्य क्लिष्टत्वं दीधीङि क्विर्म
दभागपः पश्चे गुणाधर्यादयः। वृद्धिः समृद्धिः पक्षे गुणोऽदैङ्गेवृद्धिः। अादेचादी धीवेवीटामिति निषेधान्। अभाजनमना
श्चयः कश्चिद्दुर्जनः। क्विप्यनन्त्यनिमः सर्वेन श्रयत्तलोपः। यत्र संनिहिते सति न मे गुणवृद्धी स्याताम् यः क्विपि परे किमिचे ति निषेधा
दिति भावः। अत्र क्लिष्टत्वेनार्थप्रत्ययेऽपि व्युत्पत्तिकरणाद्युत्पत्तिशायमतीनिर्गुणत्वमिति भावः॥ ८८। यशांसीति समस्या
सेसंस्पृष्टवात्संस्मरंदेशज्ञा सुनिरोद्धा रिरसेवं गेपत्स्य गुणात्तंक ठिनशब्दस्यन रूतोजोगुणाभ्यंजनद्वारात्र संज्ञकत्वात्। न
यावात्वष्कनिकङ्कुनानावृत्तौ वैयाकरणसामाजिकस्यवक्तुस्य निज्ञानेन नचमत्कार इति वो ध्यम्॥ ९०॥ अत्रेति रामं प्रति
कुद्धाया स्ताडकाया वर्णनमिदम्। अत्रैषेप्रोतानिग्रथिनानि वहन्ति यानि कपालानि शिरोस्थीनि नलकानि जंघास्थीनि
चतान्येव क्रूरं यथा तथाक्वणन्ति कंकणानि नहलं चलं चलव हम्भूषणरवैः करणैः। अत्र वर्णघोषयंतीमतिद्वनिव्यासंकुवेनी

सृष्टं पीतं पश्चाच्छर्दितं वान्तं तेन नु घनातिशयः। ताहृक्यद्रूतं नरैश्चकर्दमः तेन घनो व्याप्तोयः प्राग्भार उत्तरकायः तत्र घोरं य
यास्यात्तथा उद्धृसं नीतो व्याप्तो लोलौ चंचलौ यौ स्तनौ तयोर्भारेण भंगुरं वपुर्यस्याः सा रयेण उद्धतं यथा तथा धावतीत्यन्वयः। घो
घोरेति पाठे भा घोरे निरंतर क्षरणात्तेनघोरा विति स्वन विशेषणं। ओजस्विनि सिंहारावाच्यपि तस्य गुणात्वं यतो मूसरणाच्छ
ब्दमयोगे नोर्जितो प्यर्थोमहुवङ्कासेत्या॥१२॥ मातंगाइति वल्गितं गतिविशेषः बृंहितेरिति पाठे करिगर्जितमित्यर्थः। आडंब
रः समारंभे फेरु गर्जितं सूर्ययोरिति विग्रहः मदं गर्वं किंवृजंतं कोपस्य यत्राटोपः उद्रेकः सेन उद्यंत उत्थिताः सटानां ग्रीवा
रोमंगं कोटयोग्रभागा यस्य स मुद्रशब्दसदृशा गंभीरशब्दं कुर्वंतिद्वितीयगर्जितपदं सफलं तत्परं अत्र सिंहे ओजस्वि
वाच्यतत्त्विस्पोजो गुणप्रकाशकादीर्घसमासविकटवर्णाश्च गुणाइतिभावः॥१२॥ रक्तेति विरहिणः पुरूरवस उक्तिः रक्त
स्तहुणः अशोकोवृक्षविशेषः अनुरक्तः शोकापनोदकश्च तोहृष्टेति सत्त्वपि नुमितिशेषः। वाताधूतस्य वशिरसः क्रोधाद्वा
नयाधिकं पित्तस्तेनोक्तिः मिथ्यात्वं समर्थयति उत्कंठेति उत्कंठा घटमाना सद्दृष्टा शिष्टा सत्यामिलितावायभ्रमरास्तेषायाः स
घट्टगाढमिलनं यत्र स चासावर्थीत्तेरेवर एष्ठ दत्वेति विग्रहः दष्टः मकरंदस्यामाप्त्या अयं अहष्टष्टवैः अत्र भ्रमरगणगम्य

९३
93

विप्रलंभानौचित्येपि प्रस्तुत शिरोधूननप्रभृति पादितत्स्वर्शनापलापप्रादुर्भूतक्रोधप्रकर्षकत्वाद्दीर्घसमासविकटवर्णयोगेण
त्वमेनागस्य क्रोधस्य प्रकर्षोद्दीपिनो विप्रलंभस्यापि प्रकर्ष इति बोध्यम्। ९३। शीरीतिमदृशरहृक्षमृत्स्ययेस्मानि तस्य घर्मांशोः सू
र्यस्य घृणयः किरणाः वृशीघ्रं अहोदुरितं नन्दित्यानकुर्वन्त्वित्यन्वयः यः एक अस हायः अघौघः पापसमूहः विदीर्णो नास
चरणहस्मान्नु ब्रणायुक्तैः रपघनैरवयवैरुपलक्षिता मूर्छिताभिरिति पाठे जुगुप्सा विषयेरित्यर्थः लज्जारोगतनीयाद्दुःखाद्दृढे
रंवतवृद्धारिध्वनिस्महन्त अप्रकृः वर्णप्रतिभारहितः घोषायेषां नाच दीर्घः। आघ्रातं म्वासोयेषां तान्। आघोघैरिति स
वेत्रान्वपि। उद्घाघयन्त्व्याधिनिर्मुक्तान्कुर्वन्त्घटयन्ति नवीकरोति का दृशास्या अनः स्वयेहि गुणाघनातिशयिता याघृणा
रूपानन्निघ्रात तायत्ताविघ्नरहितारत्निर्यस्यतस्य काद्दृशाः सिद्धसमूहे हैनाः अघायेषां घर्घरो वलवृद्धारिध्वान इति विश्वः
उद्घाघो निर्गतो गदादिस्य मरः। नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमग्नतया सूर्यस्य दयावीरत्वेन दयावीररसैतात्पर्याभावात्। न
चानुप्रासास्यैकत्येवगुणत्वं सोध्येष्टवेदानिस्यादावपि तदापत्तेः न च परुषवर्णत्वमनुप्रासमयोजकं येन तद्दुष्टकतया
अदोषत्वं स्यात्। ९४। येनेति अत्र विस्तु पञ्चोसमाधवस्तामवव्यात्। रञ्जनुमालस्मीतस्याः धवः पतिः येन अनः शकटं ध्वस्तं

राम

९३

पातितं।अभवेनअजेननभवःसंसारोयस्मात्ताहृशेनवायेनबलिजयनशीलःकायःपुराऽमृतहरणप्रस्तावेस्त्रीरूपतांप्रापि
तः।योऽगंगोवर्द्धनंगांपृथ्वींचदधारकृष्णवराहावताराभ्यांयःअंधकानांयादवानांक्षयंमुशलाहरणेमनाशंवाकृतवान्
यःमयूरपक्षप्रियःशशिमत्राहुस्तस्यशिरोहरइतियस्यस्तुत्यंनामामराआहुः।यःउद्वृत्तभुजगहा।भुजगान्हन्तिसोभुजं
गहागरुडःसउद्वृत्तोयस्यउद्वृत्तभुजंगहेतिपाठेउद्वृत्तकालियभुजंगहंतारवेशाद्व्रजस्त्रियात्रेयायस्यसर्वदःसर्वदाताशिव
पक्षेउमाधवःसर्वदाऽस्मान्येनध्वस्तमनोभवेन।नाशितकंदर्पेणबलिजितोनारायणस्यकायःपुरात्रिपुरनामकदैत्यवध
कालेस्त्रीकृतःशरीकृतः।योगंगांभागीरथींदधारउत्तमांगेनेतिशेषः।यःअंधकनामकदैत्यस्यनाशकर्ताइष्टानिभुजं
गसंबंधिहारवलयानियस्य।बर्हिपत्रंवाहनंयस्यसकार्तिकेयःप्रियोयस्ययस्यशिरःशशिमच्चंद्रयुक्तंयस्यहरइतिस्तुत्यं
नामामराश्चाहुः।अत्रमाधवपक्षेशशिमदंधकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ॥२५॥करीतिकरिहस्तोनामः।तर्जन्य
नामिकेयुक्तेमध्यमापृष्ठतस्तयोः।करिहस्तइतिप्रोक्तःकामशास्त्रविशारदैरितिलक्षणलक्षितोकठिनयोनिशोधियत्ना
पादकः।हस्तिशुंडश्चतेनसंबाधेजनाकीर्णेयोनिसंकोचेचक्रांतःप्रविश्यविलोडिते।क्लेदितेसावकाशेचकृतेध्वजःपुरुष

२४

९५

रिंगं केतुश्च साधनं स्मरमंदिरं सेयं च शमकथास्वपीति वैराग्यहेतुत्वरोगोत्पादनादिति भावः। अत्र संवाधादिपदानि २६

उक्तानीति उक्तानः। विपरीतेन स्थितउच्छूनः शोफवान् तस्य विपाटितं यदुदरं तत्संनिभे तत्रे। इति स्वजन्मन्यपि जनत्वा स्त्रीत्वं रोगाव

रोगरूपे अत्र शमकथायामश्लीलत्वं गुणः तत्पोषकत्वात्॥ २७॥ निर्वापिनि वैरागी संवरस्तत्र धारोक्तिरियं शत्रूणांना

शायकृदु निर्वर्त्तितो वीशान्तवैराग्ययुः पाडुतनयाः स्त्रीकृतेन सहनेदंतु रक्ता अतु क्ताः प्रसाधितां अकुर्वे रागसाधिताः अयं रक्तं

रुधिरं तेन प्रसाधिताः अलंकृताः अन्यैर्यैः स्तनं तन विग्रहाः खंडितयुद्धाः खंडितशरीराश्च स्वस्याः स्त्रीयपक्षतोऽपि पेष्टं तिष्ठत्तिसुरिखनः

पक्षे स्वर्गस्याश्वविसर्गलोपाद्यैव रूपं अत्र प्रशमादित्तिस्वस्याद्यतिमरणार्थकत्वात् अश्लीलेऽपि भाव्यमंगलस्य च नाद्गुणः।

दुर्योधनामंगलस्य नायकमंगलत्वेन गुणत्वेवोध्यम्॥ २८॥ एत्रुकेतिराजगृहपक्षे एट्यूनि विपुलानि कान्ते स्वराणां सु

वर्णानां पात्राणि यत्र तत्तन्मध्यं चितः मरिडमाः निःशेषाः परिजना यत्र विलसंतीभिः करेणुभिः करिणीभिर्गृहनेवासं कवि

पक्षे एट्युकानां वालानां स्वड्डाधाधीनत्वात् स्वरपात्रं भुवि उषिताः निःशेषाः परिजना यत्र विले छिद्रे सीदंति विलसत्काः मू

षकाः तेषां रेणुभिर्गृहं तत्र एट्युकानितस्वरादिशब्दाः एट्युकानामानि स्वरः एट्युवहतं कान्ते स्वरे इति संदिग्धाः। २९। अत्रेमिति

राम

२४

भीमस्यकृत्स्नबंधनोद्यतंदुर्योधनंमत्वाकिंदुर्योधनःकृत्स्नस्वरूपंनजानातीतिनिष्टब्धंनसहदेवंमन्तीयमुक्तिः॥स्वात्मनिचिद्गगनेरेऽत्रा
रमंतेमत्वारक्षेन्द्रियाःसंततस्तेरेकतानाभवंतोऽत्मात्मारामाःयोगिनः॥आत्मैवारामःक्रीडास्थानंयेषामितिवानिर्विकल्पेआत्म
मात्रावलंबिनिमेदसंसर्गभानहीनेसमाधौध्याने।ध्येयध्यात्रोरेकतापत्तिरूपेविहिताकृतारतिःनिरंतराप्रीतिर्यैस्तेज्ञानोदे
कआत्मसाक्षात्कारदाढ्र्येनविघटितस्तमोग्रंथिर्मिथ्याज्ञानजन्यःसंस्कारोयेषांतेसत्वगुणाश्रितनिष्ठाः॥तन्मात्रविश्रान्ताः
यंकमपिवागाद्यगोचरंध्यायंतीत्यन्वयःकथंतत्स्वयंपश्यंतीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणंतमसांज्योतिषांवापरस्तादितिवर्तमा
नमितिशेषःरजस्तमस्पृष्टेरत्वम्भूमितिपर्यवसितं।तमीश्वरंअयंदुर्योधनःमोहांधः॥वस्तुतत्त्वमतिपत्तिरहितः॥पुराणा
पकृतेरपिप्राग्वर्तमानं।अत्रनिर्विकल्पकादिशब्दाःआत्ममात्रवृचनताशावर्थेयोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः॥१००॥षड्डितिमा
लतीमाधवेकपालकुंडलायाःस्वयंपरामर्शोऽयं।षडधिकादशशोडशा॥इडापिंगलासुषुम्णाऽपराजितागांधारीहस्तिजि
ह्वापूषासुयशाःअलंबुसाकुहूःशंखिनीतालजिह्वाविजयाकामदाअमृतावहलाइमेवंरूपाःनासांपञ्चक्रेमणिपूरा
ख्यंहृदयस्थितंतन्मध्येस्थितआत्मास्वरूपंयस्याःहृदिविशिष्टंनिहितंरूपंज्योतिरादिरूपआकारोयस्याःईदृशोऽयस्तुहृदं

९५

95

तयाज्ञानवृंतासिद्धयोः रागीमादृयस्तद्धतात्रापि चलितं तंनिश्चलं चित्तं येषां तैः नाहँशेः साधकैरूपासकैर्लब्धमाराः अन्वि
ष्यमाणाः शक्तिभिः ज्ञानेच्छाक्रियाभिः परिणामैः व्याप्तः उपस्थितो वा शक्तिः पार्वती तस्या नाथः यद्वा तासामेव शक्तीनां नाथः अ
त्रापि भगवन्नगुणात्वं हास्यरसप्रधानानामिति उक्तिषु हास्यकरी विनिशेषः अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकानां हास्यरस
प्रधानानां नैयैवौचित्यादोषत्वाभावे हास्यपर्यवसायित्वात्॥१०१॥ फुल्लुत्केति उत्प्रेक्षात्कर्कमलकूटनिभं वहंति ये सिंधुवार
विटपा मम वल्लभास्ते येगाल्लिनस्य महिषीदग्धः सहस्राक्षे किंच मुग्धविचकिल्लप्रसूनपुंजाः कतमाः शाल्लिधामानि कूर
भकं भाक्तेते देशीयमेनतत्विटपाः शाखाः शाल्मोदनसाहृश्यं प्रियत्वं गंजगाल्लिनस्य निजे लोकनस्य विचकिल्लमल्लिका वि
दूशाल्मभंजिकायां विदूषकोक्तिरियं सएन वेषभाषाभिर्हास्यकारी विदूषक इति नह्यक्षरांणां वाक्यदोषप्रतिकूलवर्णोपह
तत्वमविसर्गो विसंधि हतवृत्तानां निसत्वान्यूनपदानि मत्वं दर्शयतिन्यूनपदमपीति अत्र कतमभक्तमहिषीरुधिशब्दा
ग्राम्याः अपि विदूषकोक्तौ न दुष्टा इति भावः॥१०२॥ गाढेति अमरुककवेरिदं गाढालिंगनेन वामनीकृतो कुचौ यस्याः अनेन पी
नोत्तुंगकुचत्वं सा चासौ प्रकटं उद्भूत रोमोद्गमो यस्याः सा प्रियसंबंधेन सांद्रो निबिडो यो आनंदस्तस्मात् निरंक आधिक्यं तेन विग

राम

त्वात् स्त्रीमत् निजं गात्रं अङ्कुरं यस्याः सा हिमानद्दमानस्वराङ्कसन्मानदायकं च मा मां आयासय इति शेषः। मा निपीडय इति शेषः
अतुच्छस्मरसातिशयव्यञ्जनाय। अलमिति अत्रस्य स्थाक्षरो ह्येरिवनी सस्ते स्यादिना यक वितर्कः। सुप्तस्यापि अस्यासाय तु भ
वा हमत्तानु किं मन्नापि वहिरनुभूयते। तस्मात् अहं मनसीति। किं तु इयमनुपगः। त्वीन त्वजन्तुकाष्ठन्यायेन नाहं शोपि स्ययकं तु श
यनेन त्वा हविलीने इति श्रीरे त्वं वराव स्थिति इत्यर्थः। अत्र मामेने आयासय मानीन्यत्र पीडय इति न्यूनं न च दोषः। ऊटस्य धाहा
रेण मनीजेः स्फुटत्वान् स्मस्तु न गुणाः। रसातिरेकव्यंजकत्वान् हर्षसंमोहातिशयप्रसायकत्वेनेति भावः॥१०३॥ निष्ठेरिति वि
रहिणः पुरूरवस उक्तिः अभावेन तु हीनकरणात् विद्या पिधानं तिरोधानं स्वर्गायेति कर्मणि चतुर्थी। क्रियार्थोपपदस्य च कर्म
णि स्थानिन इति स्वर्गं गन्तुं उत्सुनिता उद्दे गमनानुकूलक्रियावती विद्धा देवाः। अगोचरं अविषयः। विधिः प्रकारः।
अत्रापि हिते मनं मरनेनन उज्झनेइ स्पेनेन्मरनं रवं द्वितीयपादे पिन चात्र गुणत्वविशेषवुद्देरनुत्पादनान्न नापि दोषत्वात्
अतिरेकेणापि दीर्घेन साकुप्पतीमादिमनीसानिःसेन कोमवशादित्यादिमनीनीनावाध्यत्वावगमादिति भावः॥१०४॥ यद्द
चनेति वंचनायां प्रतारणायां कृतबुद्धिः कार्योन्मुखः दुर्जनसमूहः वह प्रियवाक्यगर्भैः कृतनकं मिथ्या यद्वचनं ब्रवीति तत्

त्साधवः पंडिमानविदं तिइति नकिंतु विदं निनयाप्यस्परवलत्स्यकमलकमपि स्ते हं हवयाकर्जुनपारयंतीत्यन्वयः। अत्र द्वितीयं
विदंनीतिपदं अप्रयोगत्ववच्छेदकं प्रतिपादयन्न्यूनाधिकपदत्वेपि दुष्टं। यदुक्तं। विस्मये च विषादे च दैन्ये चाप्येवं यथा रसोपसा
रेण तथाहर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यत इति॥१०५॥ वदवदेति स्पष्टं। अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादेषु क्तौ वक्ता
रः॥१०६॥ सितेति। सितकरश्चंद्रः तस्य करवत्तद्रुचिरा स्वाप्लुष्टिका विभा कांतिर्यस्याः सेति कीर्तिविशेषणं। विभाकरः सू
र्यस्तत्सदृशा धरणीधरराजन्य इति तेन मता पित्तं पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः सा कमलाम सिद्धा लक्ष्मीश्च तवैव नाम
स्त्यर्थः। पौरुषमेव कमलं अधिष्ठानं यस्याः सा लक्ष्मीरित्यर्थ इति केचित्। तन्न तथा सत्यर्थभेदेन लाटानुप्रासाना
पत्त्या लाटानुप्रासे कथितगुणपदत्वोदाहरणासंगतेः। अन्वयमात्रभेदे एव तस्य वृत्त्यमाणत्वात्। अत्र लाटानुप्रासः उ
त्त्मासमानुस्यैव निमित्तत्वात्। उपमस्य कांतिपरत्वेपि निर्वाहादिति भावः॥१०७॥ तालेति। व्याख्यातमिदम्। अत्र द्वितीय
कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयाऽर्थांतरसंक्रमितवाच्यम्। तथात्वे च कथितपदत्वमेव प्रयोजकं॥१०८॥ जितेंद्रियत्व
मितिस्पष्टमिदम्। अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पादांतरेणानूद्यमानं तद्भिन्नतयैव प्रति

९६

96

राम

भातितथा च ताहृशालंकारसंपादकतयाउरागत्वं।१०९। भमम्भि इति। भ्रमामि अपहस्तितनरेखो निरंकुशो यथाविवेकरहितो
पि। स्वप्नेपि त्वयि पुनः प्रमोहि भक्तिं न प्रसरामि। हमीति पाठे भवामीत्यर्थः। काममति यौवनोन्नित्या यस्मिन्से केमत्तयानि
त्यादि सहचरसंपन्नो न प्रतिनरू रोनाक्रमितम्मेत्युरस्पति शिष्योक्तिरिस्पपरे। अपहस्तिता नानाकारेरखामर्यादा येन निरंकुशो
ऽनुरोधशून्यः। विशेषणानयस्याभिन्नार्थत्वं विसंप्रसरामीति वर्तमानसामीप्ये लट् प्रसरिष्यामीत्यर्थः। अत्रप्रतीहीतिह
उ प्रत्ययोत्पादकम्। यतस्तत्र न्यस्यप्रतीति परम्। तेन स्वोक्तेरमिथ्यात्वप्रतिपादकेन प्रतीहीत्यनेन शपथसमानशीलेन सो
हार्दविषयस्तावगमः। परन्तउपादानेनु पाद्धिप्याखेन प्रतीनोनर्दकंविलकर मितिभावः।११०। सव्रीडेति। नायकस्य संग
स्वदर्शनाद्व्रीडा। मातंगो गजः। तत्त्वमोविरदर्शनेन न कारुण्यं। विभवाभावेन शोकोदयात्। सर्पदर्शनेन भयं। अंबरस्थायी क
यमत्रेति। चंद्रदर्शनाद्विस्मयः। विस्मयस्यस्थापित्वेपि चमत्कारकारित्वेनोपचाराद्रसत्वं। पत्युरन्यस्त्रीसंगदर्शनादीर्ष्या मि
रिा स्थानेकपालदर्शनाद्भयं न च संगमे प्रीतिरुक्ता च। अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः रसशब्देन भेदसंभवोऽनुभूयते किं
त्वनुभवादिमुखेन व्यक्तेषु। तस्मादास्वादानुत्पत्तिदोषत्वबीजमिति संप्रदायः।१०११। नामिति। अनंगसंबंधिजयमं

२७
91

गलल्लक्ष्मीरीषदुन्नतं यदुन्नमल्लंलोकितं हृद्यं यया न रवक्षता यवलोकनाय भुजमूलस्य किंचिद्रोन्नमस्य करणं तानेत्रयोर्गो
चरेह्रु नवनोऽस्य निरवच्छिन्नः कोऽपि रसः शृंगाररसस्य नवयुः पूर्वाहुदहीपनानिशाय॥ अत्र रसपदोपात्तत्वड्साक्षिणस्वावि
भावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजनेन रसः किल्रास्वादापकर्षइतिभावः एवमन्येऽपि बोध्यं॥११२॥ आलोकेति को मल्लकपालनु
लेऽभिषीक्तः नल्काये पांडुतादर्शीनानरोमांचाञ्चिनाः भिव्यक्तो योऽनुरागस्तेन सुभगां दर्शनीयरूपां अभिराममूर्तिं
रमणीयनरावयवसंस्थानां तां आलोक्य सपत्नवाल्पं अजित त्सत्र अजितकामाविवर्तमानः पुलककदंबाञ्चिभिरीक्ष्यमानः
तरंगितं वेह्लितं अविच्छेदारंभमिति केचित्॥११३॥ संप्रहारेति युद्धइत्यर्थः। प्रहरणोः शस्त्रैः परस्परं क्रियमाणप्रहाराणां
रणन्नकिर्ण्ठरधूलिवद्धवलोपाधुनिहरस्तेन क्षालितं दिङ्मण्डलेशाशिनिसजितस्यप्रसिद्धताऽरापस्यप्त्नः) कारैरि
त्यन्वयः प्रहरणकरणकप्रहारजन्यझत्कारैरित्यर्थः उत्साहो वीरस्थायी प्रमादस्तस्य कोपभवविनिपातेन दोषः॥११४॥
कर्ष्टरनिकर्ष्टरधूलिवद्धवलोपाघुनिहरस्तेन सालितं दिङ्मण्डलेशाशिनिसजितस्यप्रसिद्धुताऽरापस्यप्त्नः नय
नावनैनानयनप्रसारणाभ्रूमौलीलाशिरोमुकनिवेशस्य याविशेषकृतिस्तया भङ्गास्तनोत्तनिर्यत्स्वाः साअभ्र

राम
२७

रित्यन्वयः नीलाशिरोंशुके स्पष्टुद्दीपनविभाव एव अत्र चंद्रोदय उद्दीपनालंबनविभावः शृंगारयोगपत्वं तु भावमनीता
आस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः ११५ परिहरतीति वृत्त निस्पृहा रतिः मुनिरयोवधारणा विषमारूपा शाक्यैः अस देहमिति
कर्म्मः स्ववलजिदिति अनभीवितरणपथे परिवर्जितइत्यपि शृंकामिनीरूपो विषयलंभम शृंगारविभावोभिमतोनउनरूपानः न
चरतिपरिहारहेतुभिरनुभावे राक्षेतुमपिसक्यते नेषां करुणाभयानकवीभत्सेष्वपि संभवाशिनिउ दिस्यनाक्षेपात्किंतु
प्रकरणाघनुसंधानेन विलंबेनेनिकृष्टेन कल्पनीयः एवं च ननूक्तनएव आस्वादविघ्नः आपानस्यैव हूनास्यगमेन एक
तरविश्रांत्यभावादास्वादविघ्नइतिबोध्यं ॥११६॥ प्रसादेतिमातरस्य एकालानित्यतारूपइति उद्दीपनविभावइत्यर्थः ए
तत्प्रकाशिनइति कालानित्यताप्रकाशनप्रकाशितत्वेन निर्वेदस्य प्रतिकूलताप्रकाराणतरप्रकाशितत्वं तु कूलं एवं निबोध्यं
निर्वेदरूपः शांतस्यापारयव्यभिचारितोक्तिः स्वाश्यशृंगारापक्षेयतिबोध्य अस्यामनपरार्थोभ्देदश्विस्यइनिकश्वितानि
दुरजेरेति निमतरणालोचनयथ्यंपतिनेतरूणामध्येसनवंनीमालनीमतिमाधवस्येययुक्तिः ॥ स्वयंतिसुश्रीमवसुज्ञ
निसिंचत्तित्यन्वयः शांतेनतमेनतानइतरत्स्यष्टा अत्रप्रकृतेनेशृंगारेप्रतिकूलस्यशांतस्यप्रकाश्यमानकालानित्यतारूपा

विभावः एतत्प्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गम्यते ॥११७॥ निःश्वासेति निम्नतरमरोत्सोच न पर्यंपतितेगुरू
णां मध्ये सकलपरिहारस्य स्थायावनगमनमेवेच्छति वधूः। निम्नतरमुणाजारः गुरूणां मध्ये इत्यनेनान्यतंतनरत्वेना अ
न्यव्याजादिकं विना वनगमनं न सकर्षतेन तदानशंशातानुभावग्रहः॥११७॥ सर्वपरिहारस्य ज्ञातानुभावः। न च व्याजः अतिपारि
तइति श्रृंगारस्य प्रकृते नस्यविच्छित्तिः इथनाधानायनयव्याजेन संभोगार्थं वनगमनं यत्कृत्य तेन तदानशंशातानुभावग्र
हः॥११८॥ ओष्ठेत्युक्तेनेति नितरां सहसागमनारंभः अस्पर्शोषमयादितो पि संभवेन भयादुत्कंठा नो वेति संशयात्पन्न निर्ण
यइति। ओष्ठेत्युक्तेनेति। एवंव्यावर्तनेन स्पर्शकोपादिनापि संभवात् हियेन्तु कं सहमुवास्वाभाविका। नवोढात्वात्। वंधुव
धूजनैः भ्रातृजायादिभिः आभिमुख्यमिय स्यावरं श्रेष्ठपतिचं अत्र साध्वसस्य विकृतवरदर्शनादिरूपविभावाभा
वकृतसाध्वसलाभः सरोरुहस्तलनुभावमुखेन परिपोषः प्रकृते श्रृंगाररसप्रतिकूलमायइति इति तस्य शब्दाभि
धानात् तेन नवोढास्वाभाविककृत साध्वसलाभः सरोरुहस्तुलकाप्रियकरस्पर्शेन सात्त्विकभावोदयात् हसनात्। हासस्य
सोत्पादनाय अत्रोष्ठस्य शब्दवत्सहसाप्रसरणादिरूपोनुभावो नोष्ठस्य मसंदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टमयादिसाधा

रणातान्॥११९॥ पांडुरितिश्रीमृकंडुसूनोः सरसं सानुरागं अन्तरसहितं च अनवरतं संवासक्रियायामक्षमं मनितां नमिस्मृति
शयायैकसर्वोन्वयिस्रेत्रियः देहान्तरे चिकित्सः देहपर्यन्तस्थायीति फलितमु अत्र साधारणत्वं पांडुताहिरिति निर्विरुधत्वं॥१२
०॥ शिवसायुज्ययाक्रमं मेकदेहं विशेषणाम परं वीरविशेषणाम् पतितानां स्वदेहान्तरात्र पुरुषानित्यन्वयः। दिग्धानन्धा सान्
रजितवासितं वाक्कमध्यं वज्ञः। कल्पभुजामासाशिनारदगानास शोणितेः सरुधिरैः चंदनवारीणां सेकायत्र नाहवेशेः
कल्मलनाशवृडहूलानि पट्टवस्त्राणि नेयुर्को विमानम ध्येयः पर्यंकस्तत्र तल्पे स्थिताः ललनाः स्ववैरिणाः॥ अत्र पतित
स्वदेह स्वर्गंगानारूपात्लवनमेदस्थाव स्थितयोर्वीभत्सशृंगारयो रंतवीररसो निवेशितः॥१२१॥ रंतेति करजैः नखैः कर
णेन स्तीया विपाटितानि विदारणानि परपरित्राणाहृर्षात् अनुराग प्रकटानि विद्रुमाचनारक्ते रुधिरे मनोयस्मा
लयाम्नतुरक्तमनसाचमृगराजः सिंहः मणारवपुंजानिविशेषणं पञ्चवयमप्येवविधामभ्पास्मेतिजानसूहेः अ
पि विरोधगतस्पृहाणां मुनीनामपि तद्दुक्कान्त अत्र कामुकस्पंदनस्तन्दीनियर्याच मनकारकारणतयाजिनस्य
याचापरः शृंगारीतं स्ववलोकनान्स सस्पृहः तद्भनरणाहशोमुनयइति साविवक्षा॥१२२॥ क्रामन्न्यपूरिति दर्भांकुरैः क्षमा

भः। कोमलांगुलिभिर्भोगतलदृक्कैर्येषु ईदृशैः पाणिभिः यावाकैरिव पादैः कामेन्यः दर्भाः कुशांकुराः दावाग्निमित्यत्र परिनः
शब्दयोगे हुतीयाविवाहेलाजाहोमे एवं भावान् धूमेन गलद्बाष्पौ तु नाहमार्यदभैः स्वदभैताभमेः भरकरस्यापिन
स्वकराः अत्र राजसुनोयाराजविषयारतिमत्र करुणाश्रृंगारातुभावपि साच्छारंगामिमिनन्विरतहशोकव्याकुल
योः करुणाश्रृंगारयोरेकराजकार्याघ्नयोस्सक्षाद्राजसेवकयोर्मिथोविरुद्धयोर्भटयोरिव सहजनोविरोधोपिन
दोषाय॥१२३॥ एकप्रधानांगयोर्विरुद्धयोरप्यविरोधे हृष्टांतमाह पथ्येति। राही ति। आशेवगतहइत्यर्थः। अत्र एहीति
क्रीडं तिगछन्तिक्रीडं मीतिक्रीडापदयोरागमनगमनयोर्नविरोधः। मिलितत्वात्क्रीडातिशयकारित्वादिति भावः॥१२४॥ क्षि
प्तइति। हस्तावलग्नः क्षिप्तः हस्तादित्क्रमेणान्वयः। अवधूतो निराकृतः। आर्द्रापराधः तत्कालकृतापराधः। अत्र त्रिपुरारि
पुप्रभावातिशयस्य करुणांगं रिपुस्त्रीवैलक्ष्यस्य तत्कार्यत्वेन नद्याजकत्वात् श्रृंगारेण पुष्टस्य करुणस्य तन्श्रृंगारोंगं। क्षि
प्तत्वादीनां वीभत्सानुगुणानां श्रृंगारांगसाम्येनालंकारवद्धुत्कर्षकत्वात्करुणांगत्वादिति भावः॥१२५। *इतिसप्तमउल्ला*
सः। अपसारयेति। दूरीकुर्वित्यर्थः। घनसारः कर्पूरः घनोयः पिंडस्तकमलैः पुष्पैः जलमलम्भने आकिंनकिमपीत्यर्थः

अलमलमिति द्विरभिधानमवधारणार्थम्। बालानया विविधदुःखासहिष्णुः। अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकरोति विप्र
लंभशृंगारगतमाधुर्यव्यंजकत्वादिति भावः॥१॥ मन इति। माधवानुरक्तया मालत्या लवंगिकां प्रत्युक्तिः॥ रागो मनस्ये
वकन्यकात्वेन सखीषु प्रकाशनोपायाज्ञानात् तीव्रं यथा स्यादेवं विसर्पति। सर्वतः संचरति। तीव्रमिति विषयविशेषणमि
त्येके। रागः कर्तातत उत्कर्षं प्राप्तः प्रमाथी क्षोभकारी विधूतः प्रज्वलितः अत एव निर्धूमं यथा तथा। यद्वा निर्धूमः पावक इव
ज्वलति। ततो प्युत्कर्षकाष्ठागतो गरीयान् सांनिपातिक ज्वर इव प्रत्यंगं दहति न स्निपीडयतीत्यर्थः। इत इत इति मौग्ध्याद्दंगघदर्शी
नेन तातः वरो न राजु सरणान्। राज्ञानुवर्तनाद्वा नो वा तयात दम्पति षेधात् न भवती मित्रोः सम्मते सख्याः प्रतिषेधासंभवात्। अत्र
विषमिवेत्यादिरूपमास्याचार्यमलंकुर्वाणा समुत्कर्षयति विषमिवेत्यादिपमा घंशेन विसर्पणादेरतिशयप्राप्त्या विप्रलंभोत्क
र्षादिति भावः॥२॥ चित्तं इति। चित्तं विघटते न तत्रुद्रयति सा गुरोः गुशय्या मुरलंठति विकसति दिङ्मुखेषु। वचनेव तते न भवति नेकाव्यं व
धे ध्याने न तु प्रतिभूत्सणानतरुणी प्रगल्भा विघटते च मत्करोति चित्तानुरूपव्यवहरति न तु घतिग्रणा विषयेहीनान भवतीति यद्वा त
दुराग्रहवशात् ये न रक्षवशा परान भवति शय्यां मुञ्चति बहुवचनेन विरहातिशयः स्तु रठति इ न तत्नः परिवर्तनेन दिङ्मुखेषु भव

१००
100

दिदृक्षया विकसति सादरमवलोकयति वचनेवर्त्तते विरतेमल्पपतिकाव्यमेवं धेमवहूरीणानां ध्यानेभवच्छिन्नायां ध्यानेनभवच्छिं
नयात्रु घतिकृशाभवतीत्यर्थः स्येकेहस्ताउक्तिः अत्र प्रसेनपरूषवृ गीरस्थ्यैनोज्ञोव्यंजकेनशृंगारः विप्रलंभः॥३॥मित्रेइतिस्त्र
त्रचक्रवाकगतविप्रलंभासः मित्रेसूर्येसहदिचक्रापि अज्ञानरूपेदेशविशेषेसरोरुहेस्पनेनएकदेशवासेनसुहृत्त्वांवद्ध
ननेपुष्टिनेशेनिनिवृएनाभ्यांमितस्यप्रतिकन्तुरभावंसहवासिपुचनयाविधयत्नाभावःसूचितः॥करसशब्दायमानेषुसर
स्सुचक्रेनेनक्रंदजनातरदर्शनेनदुःखातिरेकःवीप्सादर्पितेत्यनेननापिकासक्तनायकांतरदर्शनेनविप्रलंभोद्दीपनंसारसः
पक्षिभेदः वियोगिनाः संध्याकालकस्मिनचक्रवाकीविष्ठरवतांविसमृणालंआस्वादिनाभक्षिताउज्झितास्पक्ताः अर्गला
साहश्यपचक्रज्झलगलहारपिधानादिना। अत्रविसलताजीवंरोद्धुतुमेतिप्रवक्तानानरुग्णोपमा॥४॥अनंगेतिरंगोन्त
त्यस्थानंतन्मदृशं अत्रसमधावृत्तिः नरत्नभंवैकगोचरंनतांगपात्रांगभंगीभिः कशीकरणाहेमवस्नूनमनादिगतविशेषैः
तयांगीकृतं ययास्तनाभंगपः रूमांमनसिशंनापरः शृंगारस्तस्याचूतितंचितायेषुताहृशानिकुर्वतीत्यर्थः॥५॥मरुधी
मितिव्याख्यानमिदं॥६॥परीतितुभयनः पीनस्तनजघनस्थानयोः। वसतीयककुत्समदर्शनभीत्यात्तुज्झकार्येशायनात्तस्त्रं

राम
१००

नःशयनमध्यभागे।ततोःक्षीरस्यमभागस्यपरिमिलनंआमर्दनंअप्याहरिणंतथावर्गमिस्तः।विपरीतः।ग्लथंशिथि
लंअवलग्नयोऽसतांतांयथातथाअजलता।संबंधीयआक्षेपअभिधानस्तस्यवलनेः।संबंधेःकरयोः।वदति।आवेरय
ति।शयनंशय्या।केचित्तुआक्षेपइच्छाधीनचेष्टावलनंतदित्तरक्रियाहुंहुगर्भस्तस्यरूषइत्याहुः॥७॥मंथेति।मथामथनंद
डः।तेनायसंहूरमणिसंयदर्गाणांभसेनस्तनंत्वासयकुहरंतत्रचलनोमंदरगिरेर्योधानस्तद्दृढीरइत्यर्थः।मंथेनायस्ता
म्भांतेोयअर्णवस्तदंभः।सुप्ताकुहरेषुरंध्रेषुइतिवा।कोणाघातेषुसमस्तभेरीशतसहस्राणिढक्काशतशतानिच।एकदाय
त्रहन्यंते।कोणाघातःसउच्यते।कोणोवादनदण्डइत्यमेकोणोवीणादिवादनमित्यमरः।प्रकृतेत्वाघरएवसउच्यतेः।अ
मरेपिवादनमितिकरणात्सुटन्तमित्यमे।गर्जन्तोयेप्रलयकालीनामेघास्तेषांघटाःसमूहाः।तेषामन्योन्यंपरस्परंयःसंघ
ट्टः।सइवचंडःप्रचण्डः।कल्पायाःक्षेपघातकोधस्याग्रदूतः।भविष्यदर्थस्यप्रथमावेदकः।कुरुकुलस्यनिधानार्थीमत्तवे
उत्पातरूपोनिर्घातःउक्तो।वातःवातजन्योनिर्घोषोवा।मेघवातयोःसंघट्टजोध्वनिरशुभसूचकोऽभिघातउच्यते।केन।अनि
वलवता।असन्निहनादस्तस्यचयःप्रतिध्वनिस्तज्जन्यः।प्रतिध्वनेःसिंहनादेनसंवलनात्उरुत्त।डुंडुभिःतत्स्वरःताडितः

ताडनेनोत्पादितः। तेन मंदरध्वानप्रतिध्वनेः साम्यं प्रख्यरूपत्वादिति न च नहि द्वयोर्द्वंद्व मिति शब्दस्तथा। केनेत्यस्य केन कारणे
नेत्यप्यर्थो नष्टु दुष्टं ध्वयाप्रवृत्तत्वसंदेहात्। अभिनेयः अभिनयबोधनीयार्थः कः प्रतिकूलं। दीर्घसमासेनार्थप्रतिपत्तेर्वि
लंबात्। अभिनयेन ऊर्टिति प्रमाप्यनासंभवाद्बकोधाभावेन तद्ध्वजकदीर्घसमासारंभो नोचितप्राय इति भावः॥ ८॥ प्रोदंति प्रौ
ढेन वलवत्ताप्रयुक्तायंभ्रेदः। करणाम्रुत्यन्नात्ज्ञनकः रवद्भामि घातः जटनरूपं यद्वृच्छलनं ऊर्ध्वगमनं तेनजनितायो
रयोर्वेगस्तेन प्रवर्ज्ञायमानः वेगसारूप्ये रणैः सैंहिकेयभ्रमा घस्मरद्रुप्रधानत्रासस्तेनाक्रुष्टायेप्वासेस्त्रियंकृतेरारविरथोयेन
तेनार्णतो नेक्ष्मा रांक धरारंध्रभाजाम स्तनाभाकारैः भाभोरशब्दैः काकुस्थ्योरामस्तद्वीर्यस्त त्रिभिवकुवैक्त्र्। भीमं भयज
नकं उत्तमांगशिरः वियत् आकाशात्॥ ९॥ इति अष्टमउल्लासः॥ नारीणामिति नारीणांस्त्रीणामनुकूलमाचरसि चे
त्ज्ञानासि विज्ञोसि विज्ञस्त्वं स्त्रीणामनुकूलइति भावः। उत्तरंक चेतनः वामानां शत्रूणांहितमादधातिका आनादधा
तीति लभ्यते अबलाः स्त्रियः आस्वयंसमुदायोरूढः वलतेजो गुरविशेषश्च सामर्थ्ययुक्तायुक्तविचारानुकूलोमापारः
पुरंदरः इंद्रः॥ १॥ अहोइति दारुणाक्रूरा त्रिगुणास त्वरजस्तमोरूपगुणात्रयात्मिकाबुद्धिनत्वरूपा बुद्धेः प्रकृतिपरिणाम

तयात्रिगुणात्मकत्वमिति संख्यासिद्धांतात्‌ यादृशस्य गताहितस्यासुगताहितत्वगर्हीनगताहितत्वरूपगुणत्रयवती· दारुका
ष्ठं॥२॥ गुर्वीति परतंत्रः पराधीनः वैमेति खेदे· सुरभिर्वसंतः ललितः रमणीयः॥३॥ नतोरुणेति अरुणस्य सारथेर्नतस्य
येस्य परिस्पंदेन· ननु पूर्णोदयेन· मंदोविवित्सुः कामः स्मरः परिक्षामा· क्षीणा॥४॥ अपसारयेति घनसारः कर्पूरः यस्माने
ति र्वाधैर्नुहिनदीधितेरवदहनत्वं विधेयं उत्तरार्धे तु विपरीतं एवं च वस्तुत्वेर्यसमुच्चयाभावान्‌ उद्देश्यविधेयभावविपर्या
सेन शाब्दबोधरूपान्वयभेदात्‌ तात्पर्यभेदोऽत्रेति बोध्यं॥६॥ वदनमिति तस्याः वरतरुण्याः वदनं सुधाकरश्चंद्रः सत्यं उक्त
रूपकं निषेधति सुधाकरः चंद्रः पुनः कलंकरहितः कुभवेन्न न कापीत्यर्थः एवं चास्य मुखस्य रूपणायोग्यत्वमिति भावः व्यति
रेकालंकारोऽयं· अत्राद्यसुधाकरपदस्य तात्पर्यविषयाकत्वेपि प्राग्वदर्थाभेद· उद्देश्यविधेयभावभेदाच्च तात्पर्यभेद इति बो
ध्यं॥७॥ मितकरेति पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः लक्ष्मीश्च न वैवे समर्थः॥८॥ सन्नारीति संतीं नारीं विभर्ति एवं भूताया उमागौ
रीतां याति यस्तं चंद्रशेखरमाराध्य त्वं पृथिवीजयकीदृशस्त्वं सन्नाः मताऽश्रीणाः भयत्रताहः शौरणाय स्पसः॥ अमा
य· मायाशून्य इति संबोधनं तनः रणान्‌॥९॥ विनेति अयं विश्वासो नाच विना पक्षिपुरुषः कर्मधारयेन· कर्तमानसंचि

जंनदेवमानंसंसरन्तस्मात्अरंशीघ्रंअदीपतअरंवज्रनकीदृशेनयमेनविनापञ्जिरूपेण·विर्भारंडसंज्ञकपक्षीनतु
ल्येनेत्यर्थइतिकश्चित्अनेनदुर्लक्ष्यत्वंपुनःकीदृशेन·एनःजनभोगस्थानंनृपतायद्वाअयंशुभावहविधिंविनाएनःपा
पंतत्फलनरकादिनयतायमेनेत्यर्थः·पुनः·कीदृशेनअसुखादिनाप्राणभक्षकेण·पुनः·कीदृशेन·स्वरवादिनाऽनयतास्तू
नंकुर्वता·कीदृशः·पुरुषःमहदुन्नर्वअज्ञानिक्षिपतियेदुर्जनास्तान्नोदीनदर्पसारकः·पुनःकीदृशःमहाजनःउत्कृष्टगु
णवान्·पूज्यमानानांरक्षितुमिच्छतासादंदुःखराणितस्यानीनिरंवंडनक्रियाविशेषणं।१०।सतुमक्रान्तोराजा।आरं।अरि
समूहंसर्वदाअवश्यंनिश्चयेन।भरतःअतिशयेनरणंयुद्धं।आसैषीत्प्रापितवान्कीदृगारंअवसंवत्सरहितंविमतार
वं।अतिशयकृतहाहाशब्दंकेचित्दृढंयंक्रियाविशेषणं।तेनसैन्यंविनैवसिंहनादंविस्मार्यरणसंचरणंचकारेस
र्थइत्याहुः।किम्भूतोराजा।अलसमरंअवानअगच्छत्शीघ्रंगच्छन्नित्यर्थः।पुनःकिम्भूतःएधितोऽस्यितःयद्वाऽस्थीनि
तस्यन्तिइति·अस्थितःनतुउपद्रवयेसांततेपिधात्तात्वाद्दीर्घाभावः।११।सात्विकमेरतः।सराजा।किम्भूतंआरं।अवश्यंपवश्प
नामनापन्नं।पुनःकिंभूतंअवलंवितंतारवंतरोभाविं·नम्रत्वंयेनअवलंवितानिवस्त्रानयास्वीकृतानितारवाणिवल्कलानि

१०२ 102

राम
१०२

येनेत्यपि कश्चित् । पुनः किंभूतो राजा सर्वदा रणे योयोमानस्तदिच्छाशीलः स्थानत्वेन समं स्थितं यस्य सः । अहितानां संताप
कारित्वेन स्थानत्वसाम्यम् ॥१२॥ अनंतेति अनंतेन महिम्ना व्याप्तविश्वं यया ताहशीम् यां वेधाः ब्रह्मापि नैव स्मर्तुं न
जानाति । यां च प्रणतेमानवेमानेव रदयां भजते ॥१३॥ यदानतइति । यस्याः पार्वत्याः मानतोऽयं जनः त्यागान्नियंनीतिनाशन
यातिकुतः नयेवास्य प्रभावहविधेर्दीनतः शिवेन शंकरेण हितां शिवेकल्याणेहितां कल्याणदात्री ॥ स्मरेणकामेनामि
ताम् । शिवमिमितमपरिच्छिन्नस्मरभावाम् । अहं स्मरामीत्यन्वयः ॥१४॥ सरस्वतीति । हे सरस्वति वाग्देवि प्रसादं स्वरगच्छ
प्रसन्ना भवेत्यर्थः मेमम चित्तरूपसरस्वति समुद्र इत्यतिस्वतिसद्वअतिशयेन कुरु देहेत्वं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं क्षेत्रविशे
षस्तत्र सरस्वति सरस्वत्याख्यनदी संबोधनविशेषणानघाः समुद्रेवस्थान मुचितमिति भावः ॥१५॥ संसारेति शरत्कंदर्पेण
केब्रह्माणं दर्पयतीति कंदर्पस्तेन मदनेन दर्पेण दर्पवता साकं सह संसारः गमवतीकीदृशी शरतः संसारस्य सारसाः प
क्षिविशेषाः पद्मानि चर्तते सहितानवं कर्दमाभागात् अतः शाकटतन्मार्गो यस्यां सा तत्त्वानाशरशरास्य विभ्राणा पुष्टता
पोषच्छवपरिपाकलक्षणाः नाविभ्राणावीनापक्षिणां भ्राणा यत्रसाविभ्राणा नविभ्राणाऽविभ्राणानअविभ्राणानाविभ्रा

१०३
103

णापङ्क्तिशब्दसहितेत्यर्थः ॥ नवा प्रशस्ता ॥ १६ ॥ मधुपेति जगतः श्रियं अभूत कीदृशं मधुपराज्या भ्रमरपङ्क्त्या पराजितानि
मानिनीजनमनांसि याभिः एवंभूता याः सुमनसस्ताभिः सुरभिवारिणो वारिजानां विलसवो अभाजीवा यत्र ततः स्फुटिता
नि विकसितानि तानि मनोहारणापालोकितानि ततानि विस्तीर्णानि आम्राणां वनानि यत्र तत् केचित्तु नाहृशः सुमनसः पुष्पा
णि यत्र सुरभौ वसन्ते तस्य वसन्तस्य लक्ष्मीमित्यर्थ इत्याहुः ॥ १७ ॥ अलंकार इति ॥ शंका भयं ॥ नरो मनुष्यः विशीर्णांग
लितं वसु धनं स्यात् रोगी रीश्वरस्य अमरा देवाः ॥ वक्रेति कुटिलाकोरविधौ वालचन्द्रे श्लेषः प्रतिकूलाद् दृष्टेश्च परं श्लेषो य
मिति समासघटकत्वेन पदानां श्लेषाभावो बोध्यः समासस्य परत्वात् प्राधान्यत्वात् ॥ १८ ॥ पृथुकेति ॥ व्याख्यातमिदम् ॥ १९ ॥ भक्ती
ति ॥ भक्तिमद्रूपविलोकनस्य कर्त्रीकर्मवा मराणि यिनीति स्त्रियां प्रथमैकवचनं नपुंसके द्विवचनं च ॥ एवमग्रेपि नीलोत्प
लस्पर्द्धित्वम् ॥ नेत्रपक्षे संनिवेशो विशिष्टानन्तु पक्षे रूपा मत्वमात्रेण नेत्रपक्षे हितमाप्तये तन्तु पक्षे नीनाई हितप्राप्त
ये ॥ नेत्रस्य नपुंसकत्वेपि निधिशब्दस्याजहल्लिंगत्वान्महानिधी इति द्विवचनं ॥ निधिर्ना शेवधिः पुमानित्यमरः ॥ तन्तु पक्षे
महानिधिः तुलोपे इति दीर्घः ॥ कुरुतां परस्मैपदद्विवचनं ॥ आत्मनेपदैकवचनं च ॥ २० ॥ महदे इति ॥ संस्कृतपक्षे हे उमे

राम
१०३

गौरि। मेममा। आगमाहरणोवेरविघोपार्जनेनं समासंगं संसक्तिं अवरक्षा। अवसरे मोहापचयो। चित्तकान्ते चित्तमोहं
सहसारूढिनिहरकोदृशो आगमाहरणो। महदेउन्मवरे संवो धनविशेषणं चैतन्नु। किंभूतं समासंगं सुरैर्देवैः संधासं
धिर्मिलनं यस्मात्तथा। किंभूतं चित्तमोहं। वहसरणं अनेकप्रसरणं। यद्वा वहसरणं संसाररूपं यस्मात्तथा। प्राकृतपद्देन
मत्स्यं रेहिरसं धर्मेनमोवज्ञामाज्ञागमागमाहरनः हरवधकशरणं। चित्तमोहमपसरउमे सहसानः। अस्मत्संबंधिनीमं।
तमोवशानमोगुणायुक्ता। अशागमोगमनं मरणं। आगमः पुनर्जन्म यस्मिन्नु ताहृशात् संसारात् हर। चित्तमोहं। मोहशा
ब्दस्य गुणवाचकत्वान् स्त्रीत्वे गुणागाइतिस्त्रेणनपुंसकत्वं॥२१॥ अयमिति हृष्टिति कंत निकरोन्याः क्षिपितु स्वरूपांव
स्तनीति वचिवशात् रेटितुत्स्या हृदि। स्वहृदये ज्ञेषु विहृत्स्तु चा॥२२॥ रजमीलि। चंद्रमौले श्वरणकमलावलोकनमेवस्सरणाउ
न्सवस्तत्समये एव परा संसम्पगासं अपूर्वीयासपन्नत्सहस्व यद्वा। अपूर्वं अहष्ठ संपन्सहसचयुस्मिन्कर्मेणि तथ
थाभवतिनयाप्रमथागरणास्तन्समहमधेजानु। चित्तकदाचिनउचितान्वितपेन्हशीसानदितोभावोनंदिनाम
हारेवसेवकविशेषनामेमम। स्यात्। अथ चीहंत्वन्नसादात्तज्ज्ञणामधेउचितरुचिः नंदितानंदकः स्वामि स्वाशांसास्या

१०५

105

त्वं दिने निसां स्यादित्युक्तमप्रथमयोः नं दिने निरन्चनत्वोऽस्मत्वं पदम् पं ॥२३॥ सर्वस्वमिति हे हर शंभो त्वं सर्वस्य सर्वस्वं यतः
पतनश्च भवस्य संसारस्य छेदेन मपरः अनन्तयोनीति उपाकारश्च नयोः सामुख्यं यन्न ताहृशं न तुवन्नेन शरीरं च जित्वा
यासि गच्छसि इत्येकोऽर्थः अपरस्मन् त्वं सर्वस्वं गत्वा महिरपापादिकं हरः त्वं छेदनमपरः वंधच्छेदं पुरो भवउपकारसामुख्य
नयन्मायय यश्चायासोऽस्यास्तीति आयासिवन्नेनं न पश्चयोरियोगिज्ञो विनं तत्तु किस्मारयसर्वस्वादिकं त्वत्तानपृः कार
ययेनमोक्षः स्यादिति तात्पर्यार्थः ॥२४॥ यो सकृदिति ॥ राजपक्षे यः असकृत् अनेकवारं परगोत्राणां शत्रुवर्गाणां पक्ष
स्यच्छेदे दक्षो नैव क्षमः यद्वा धेरस्तु पेक्षरोडुम्सवे योग्यः शतकोटीदेवानीतिश्शतकोटिदः अतन्नो विमृतन्विबुधेन्द्रः पदितिस्त्र
इः ॥ सम्पकृतो राजा इन्द्रपक्षे यः परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणां पक्षः पतत्रं न छेदे दात्मस्वक्षमः शतकोटिना वज्रेण घनिस्त्र
मुरानखंडयनिताहृश्चः विबुधेन्द्रः देवराजः ॥२५॥ स्वयं चेति ॥ अत्र स्वयं चेति पाठे न केवलं महत्त्वं वृधित्वं नैव म्लाघनी
याकिं तु स्वयमप्येवं भ्रतार इत्यर्थः इयं चेति पाठे प्यय स्वाथः ॥ गौरीपक्षे पल्लववन्नाम्नोभास्वनो चयोकरोतान्पाविरा
जिनी मुखेनापनेइति स्वापं स्वत्मन्ययः ॥ मस्वाप मस्वापं दुःखप्राप्तनातृज्ञायन्फलं मोक्षादि नत्रेयतलब्धा सेत्यामी हि

राम

१०५

नमदाइस्थदात्री प्रभात संध्यापक्षे तु पल्लववनामैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी। अस्वापो निद्राभावस्तद्रूप प्रफुल्लेस्तुच्च
जनेहितमदाइस्थदात्री॥२६॥ स्तोकनेति स्तोकमल्पमुन्नतिमुन्नमनमहंकारश्च अधोगतिमधःपतनं दर्पभ्रंशं च। भुव
नादिषु तत्वनिरूपको द्रव्यविशेषस्तूला। कोटाइ(?) तिप्रसिद्धं तस्याः कोटिः शिखरं शलाका॥२७॥ कमलमिति। कचति।
शोभते॥२८॥ सकलकलमिति। कलशब्दवत्सकलकलावत्वेत्यर्थः॥२९॥ देव त्वमेवेति। हे देव हे राजन् हे विभो च मवार(?)
पातालं अतलं अतिशयेन पातालनागलोकश्चतलं। आशानां याचकवांछानां निबंधनं विषयः निर्वाहको वा दिशामाश्रया
भूलोकश्चतलं चामराणां ये मरुतः तद्भूमिस्तत्पात्रं। पक्षे अमराणां देवानां मरुतां च देवविशेषाणां च भूमिः स्वर्गलोकः लो
को भुवनजनश्च॥३०॥ अबिन्दुसुंदरीति बिंदुरूपमालावर्णपविद्धमनीजितविरोधः अस्तु पीति विविनंडु(?) सुंदरीति नन्दुगः अ
त्र श्लेषस्य प्रतिभामात्रं विरोध एव चालंकारः। ननु विपरीतं। अन्यथा श्लेषं विना विरोधाभासस्यासंभवात्तद्धि लयापत्तेरि
ति भावः॥३१॥ सद्वंशेति वंशः कुलं वेणुश्च॥३२॥ नाल्पइति श्लोको यशः पद्यं च महान्भवानल्पः कविरिव न स्वल्पश्लेषकृ
इत्यर्थः॥३३॥ अनुरागप्रेमविशेषा रक्तिमा च पुरःसरो अग्रगामी संमुखश्च समासोक्तिरिति अभिधाया नियमनादर्थे

१०५
105

हृपावेधे नश्लेषासंभवः किंतु श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकत्वं ज्ञानमपीति मात्रमिति भावः ॥३४॥ आराध्येति। अचलंय
वैनं निष्क्रियं च चापो धनुः अहीनं सर्पराजं धनुर्दण्डाद्यनभिन्नं च। विषदृष्टिः त्रिलोचनः विषमेलक्ष्यात्स्म्यत्रदृष्टिश्चञ
चक्षुर्मे विभुः गुणानन्तगुणभिन्नश्चखण्डरूपं शरण्यं शान्तसहस्रीं च ॥३५॥ मारेति। उमामेशं दिश्यपादिस्पन्दयः किंभूता। मारस्य
मदनस्यारिः शंभुः शङ्करः रामः परशुरामादिः इभमुखो गणेशः रणे रासारेण रणधारासंपातेन तस्य परहउद्रेकः अधि
क्षेपः तेन करणे सारं यथा स्यात्तथा रक्षस्तवानेषां हरादीनां मार्तिः पीडा न तन्नाशासमा ॥३६॥ मानेति। नतानां माता व
त्सला प्रियां संघहः सर्वासां सहगा सानंकी रणस्थाने। वाधिन संभ्रमा। हरीक्षमनजनभया। मान्या। माननीया। रामा
णां रमणीयानां सीमा। अनङ्गपरं रमणीयतानां मात्रेति भावः युग्मं ॥३७॥ सरलेति। शरद्गणेनेपद्ममिरमूः सरलामे
घादिकौटिल्यरहिता। शरच्छरकाण्डलानीति वा। शरदिश्शरकाण्डसंपन्नः बहलारंभतरलानां प्रचुरसंरंभचंचलानां
अलिवलानां भ्रमरसमूहानां आरवो यस्यां सा वा रला भिहंसीभिर्बहला। बहलहंसीकेसर्यः। अमंदा उच्चकाः क
रंलांतिमराजानो यस्यां अलिवहलः प्रत्यक्षपक्षस्तद्दमलानिर्मला। कलपक्षेपमलानां रागवाहल्यादिस्पर्यइति काव्य

राम
१०५

न। मुरजं वाद्यभांडविशेषः ॥३८॥ भासनेति। हे प्रतिभासार। प्रज्ञाश्रेष्ठ तेसभाभासने। कीदृशी सभा रसैः प्रीतिरूपैः शृंगारादि
भिर्वा आभा नाशो भिन्नाशो भिन्ना अहता विभा दीप्तिर्यस्याः सा भाविनी निश्चिनः परमात्मायुस्थान तज्ज्ञविशिष्टेत्यर्थः। भावि
नः वशीकृतआत्माय येति वार्थः। वारकथायामुभानिपुणादेवा भा। रेवनुत्या। वनेसाश्चये। ॥३९॥ रसेति। हे रसायाः पृथिव्या
श्रेष्ठ रक्षणस्त्वं रसा पृथिवी तु सर्वं भूतास्फुरवीपेस सत्कशब्दः। कीदृशी रसा। क्षमः रंवडिमोऽयः शुभावहा विधिर्येषां ने दुर्जे
नास्तान् स्थितिनाशयति सा क्षमाय सा। येषां न कमेरिता पुनः। कीदृशी अमासा। अनुपक्षयानस्तउपक्षये। अर्थसंवोधनं वि
शेषणानि सारसायनाख। पद्मायतलोचन। सानंता शिनं अवानं अज्ञानं येन मा दृशा वा धामोगैस्यर्थेन याज्ञानार्थस्त्व।
अनंतं अनत्यं राजि रदा तिनाहृशा नस्थ तत्वस्य नन्नूकरणे। ॥४०॥ अरिवृधेति। अवनिमतलतिलको भाति। कया सदानसा
सतामानता। यद्वा सदा अनता सास्तु इषन्मतनया। कीदृशः अरिवधदाइहायेषां तानश्शरिताः शारयुक्तामो धानी रयति
प्रेरयति युस्ताहृशाइत्यर्थः। यत्तु अरिवधे देहं शारीरं यस्य प्रतिव्याख्यानं तन्न द्वितीयस्य परस्य परिवृत्तिसहत्वेनाभयालं
कारतापत्तेः शब्दमात्रालंकारोदाहरणात्ताउपपत्तेः। सहसाहवे नरथिभिः सुष्ठु उन्नाः संवद्धाः तुरगाः पदाताश्च यस्य सः

स्थिरतायामगः पर्वतः ॥ ४१ ॥ चकास्तीति । अंगनासु रमंते इत्यंगनारामाः विरहशून्याः अंगने आरमंतीति वा । अंगने
षु आरामाः क्रीडावनानि येषामिति वा कौतुकेन स्वसंगीतादिना य आनंदस्तदुद्भवः मुक्तविषये मनांसि येषां । शोभना
नि वा मनांसि येषां ते सुमनसः विबुधाः पंडितश्रेष्ठाः ॥ ४२ ॥ नन्विति । असौ जिल्लजेयपुत्रः श्रीहरिः सिंहः प्रसिद्धसिंहे
भ्यो विलक्षण इत्यर्थः । ननु वपुः क्रूरशरीरेऽपि करिणां । प्रशस्तशुंडादंडशालिनां कुंजराणां गजश्रेष्ठानां रुधिरे
णारक्ता लोहिताः खरास्तीक्ष्णा नखरा यस्य सः तेजसः परोत्कर्षो यस्य समनाया धामस्थानानि यानि महांसि तैः पृथु
मशास्ते मनो येषां तेषामिंद्रः ईश्वरः । इति परमैश्वर्यं अस्मान् रक्ष ॥ ४३ ॥ इति नवमोल्लासः ॥ स्वैरपीति वैरिभिः स्व
भेतितवविजयानुभवादित्यर्थः प्रभावं नयो विशेषावाभव उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थः । समरेष्विति समरेष्वत्र यत्नस्तस्मात् क्रमि
कप्रकारवाचिप्रत्ययांतं यथादिशब्दयोगे यद्रूपमेवं भवति स्वाधीनप्रतिक्रमनद्रूमेवंनीति पंडयप्रश्रोरिति उभयविशेष्यको
बोधः पश्चात्तत्पन्नदगंधमर्मस्पृशो बोधास्ता साहृदयफलतिराज्ञः कांतस्य चतुर्विधप्रतिविंबभावः जराल्लिंगितस्य प्राधिकरणाकसा
गाभावेऽनुगामी साधारणधर्म इति बोध्यं । १ । चकितेति भीतहरिणावत्वचलनेत्राया इत्यर्थः कुधिकोपितत्रापिकं तिमित्साह

नरूपेणनितन्तरां तरुणावज्रायुधस्य शिरसो मनोहरा कान्तिर्यस्य नत इति आननविशेषणं संभ्रमं हर्षे सम्भ्रमे सति नम्राननं च समित्यत्र
प्रथमं साहस्रपवरस्त्र मिरं ह्युपमिति विबोधयत्यात्मनसा व्यंजनया वा परस्यानिरूपितसाधारणधर्मसंबंधमतीति रिति धेयं। अत्र
रणसहस्राकांतिमत्वं साधारणो धर्मः। २। अतोपायेनेतिनि। आयनिरुद्धर्कं पुष्टिदृष्टी येन ताश्च उद्धानानागर्ववतां दानवतां चरितैश्चार
त्कृष्टैः रखरोज्जीवै— माभिः प्रकृष्टशोभावद्भिर्भावैः कर्त्रीभिः क्षिप्रं अत उपायमयैः अपायाभावसंयुतैरुपायैः सा मम भद्रदानवि
गाहे: अरः एतन्नभुवनं तलक्ष्मीः कमलासंपद्यं भुंजे रिवोपायैरित्यत्र भुजसाहस्रप्रयोजकसात्यत्वादि धर्मवद्भिरित्यादिरेव
बोधः। गजावनंग घटनीव स्मरः समरभूमिं गघतीसा दैत्यक्रियात्मसम भिस्ताहनेवादेरत्नेत्ता घोतकत्वमेवेति नतत्रोपमात्तेका
रः स्पष्टं चेदं सन्निधायकेभाष्ये। ३। अवितयेति अत्यर्थं वांछितविषयविस्तारे प्रकृष्टगुणानां गरिस्त्रगीताश्वीर्यस्य घोत
कया रीतिघोतकपरबोधकपरं। गांभीर्येति गांभीर्यं दुर्ज्ञेयानः करणत्वं अनलस्पर्शित्वं च भुजंगउपपत्तिः समुद्रः शत्रनोर
वपतित्वान्दुरालोकः दुःखेनालोक्यं तुशाका। अंबरस्त्नसूर्यः। अत्रबोधउक्त दिशोह्यः। उन्नरत्नोन्निदाघावरस्त्वतुलाभिज्ञो
दुरालोक इति बोधः। तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चात्मनसा व्यंजनया वा बुध्येत। सचेत्यम् उपमानं दुरालोक इति

दार्यांवररत्नाभिन्नोडुराल्गेकोराजेत्येवमितिबहुव्रः ॥ ४ ॥ धर्मस्येति । अनन्यमात्मस्येतिबहुव्रीहिः चिन्तइतिसंबोधनं । ५ । आहू
ह्वेति संपरायोयुद्धं । प्रत्यर्थिसेनयाशत्रुसेनया । क्रूनेनोयमक्रूरस्त्वमत्रसाधारणोधर्मः ६ करवालइवेति । अवयानकत्व
माधुर्यनाशकत्वानिक्रमेणसाधारणाधर्माः । उपमाशब्दस्यसदृशमात्रवाचकत्वेपिसाधारणधर्मसंबंधेनित्यसाकांक्ष
त्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्धर्थित्वंविषयकल्पमिति । ईषदसमाप्तौविधीयमानस्यकल्पपः साहृश्येपर्यवसानादितिभावः । ७
सश्रालेनेति । सकरणपरविश्रामश्रीविनरणनसरकासमस्य । हृत्पनेथवानिशम्यनेसदृशमशेशमात्रेण । अपिखग
म्यः करणंचस्तुरादिपरविश्रामोवियपारवेमुरमनुज्ज्वमरीभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्दइति । कुमुदनायस्यनहिकासकत्वा
त्वांगंडइव पांडुरिति उपमानानीतिसमासः । नेत्रानंदेननज्ञनकेन । माहेन्द्रीप्राची ॥ १० ॥ असितेनेति । असितभुजंगस्तीक्ष्ण
विषः सर्पजातिभेदः । महदुग्रषणस्तीक्ष्णधारत्वादसिरेवपत्रंयस्यसः । हुहस्हूकारभस्मोत्कंठानदाहितत्रिस्वचत्रासयेभू
नस्त्र्वर्गस्त्वशिनश्चारोगमनंयस्यसः । उद्दनकपोतलशोभः ॥ ११ ॥ पौरंमुनीयतीति । पौरंभागरजनंमुनिमिवाचरतीइसर्थेउप
मानादाचारइतिवाचरुपमानगाचकात्क्रमेणाचारार्थक्यजितिसूत्रार्थः । उपमानादित्यनेनइवार्थस्यद्योतकप्रवेशः सूचितः

अत्रचारः स्नेहपालनादिरूपः एवंचोपमानभूतमुनकमेकाचाराभिन्नः पौरकर्मकाचार इति बोधः। एकमनः पुर इवाचरतीत्य
र्थकः नः पुरीयतीत्यत्रापि बोधस्तुल्यः अत्राचारः स्वच्छन्दगमनादिः। नारीवाचरति वारीयते। क्वचित्क्यङ्। आचारोऽत्र विनयादि स्त्र
नुसारतः स्वपसदृशेन तन्मात्रबोधकाभावाद्धात्वर्थकल्पना बोध्या। ११ मध्येऽसिनि रणोऽइत्यर्थः। रणमुल्लङ्घितः साधनत्वमाचार्येण मुह
र्योभावः अव्ययकृतां भावे एव विधानात्। तस्मात्कर्मरोणोरेव कर्तुरेव चोपमानोपमेयभाव इति लुप्तोपमैवेयं। १२। सुखितेति।
स्त्रीरवितेन मम असि सूर्य इव दुस्सदृशः आल्हादकत्वात्। दुःखितेन चंद्र इव सूर्यसदृशः दुःखदत्वात् एवमुत्तरत्र। १३। परिपंथीति। शत्रु
मनोराज्यशौनैरपीत्यर्थः। सा त्वादुराक्रमरणैवेति किंवक्तव्यमिति भावः। संपरायो युद्धं राजा कंजरे वत्सुपमितं व्याघ्रादिभिरिति स
मासः दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वान्न न्यूनपदत्वं औपम्यं समासगम्यं। अत्र रूपकं तु न मनोराज्यशौनैरिसादेरनन्व
यादित्याह। १४ हुहुल्लोऽइति। हुटुलायमानो मरिच्यसिकंटककलिनानिकेतकीवनानि मालतीकुसुमसदृशं भ्रमन्नपि
नप्राप्यसे हुहुलायमानः अन्वेषमाण इत्यर्थः एकाकारशब्देन मार्यते इत्यर्थः इत्यन्यैकाचित्सौभाग्यमात्मनः सूचय
तीप्रियसंनिधौ भ्रमरं प्रत्येवमाह अत्र भ्रमत्तान्मालत्युपमेयाकुसुमानन्तरस्याप्राप्त्युपदेशेन तत्त्वस्याप्यनुमुक्तगुणम्।

१०८

108

स्योपमानमिति प्रतीतिरस्रूपमिति: क्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यं। १५। अरागीति। महत्येपि वैरिविक्रमे इति नयनविकासः कृपा
रोगेनाद्यतां भीषरोगावाहर्षस्य सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरतीति कर्मणिक्यच् आयुधसहस्रं निर्वाच्यस्य प्रति
पक्षात्मा रयासेकेन कृपारोगेन निर्वाहाद्वीरप्रकर्षः सहस्रायुधीयतीति पाठे सहस्रारं चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमिवाचर
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ नतरुणीमनीति। तरुणीमनिसतिम्रगनयनामुने मनोहरइति तन्वयः त्वलितायेविलासायविहाररसे विशे
षेणालब्धः विग्रहः शरीरं ययास्मरशरैर्विशीर्णीकृतमांतरं यस्याः सा ॥ १७ ॥ कूरस्येति अयः मूलशब्दादयः मूलत्वेन
स्वार्थसदृशा कूराचारलक्षका: तेनान्विष्यतीति टकप्रत्ययेरूपसिद्धिरित्यतिशयोक्तिः ॥ १८ । अनयेनेयेति मनः स्विन्नापांडि
त्या इन्नरत्नस्पृहम् ॥ १९ ॥ ज्योत्स्नेवेति। पयंस्पष्टायेम् २० अनवरतेति। निरंतरस्वरागादानजलन्नवभत्तेन तन्संवद्धेकोरेनरंगि
तापद्वेपखाद्भावेन भ्रगीभ्रयमितिता अर्थन तियेस्य भरितातिर्वर्नं मतिरिवेनिश्चिंता आमामानस्य नृपस्य सभेवा तस्य
जयश्री: परेषां जेतुं शक्या नेति संबंध: ॥ २१ ॥ नकेवलमिति नितांतकांतिः अतिशयितकांतिः यावंतो विलासाः आयुधानि
यस्य सकामस्तस्य लास्यवासाः नसस्थानानि अत्रसाधर्म्यमात्रमिवार्थः नतु भेदांशो बाधात्रूपके चड्डाद्यभेद बुद्धिः फलं तत

राम
१०८

न्कृतस्यैव चमत्कारः। अत्र तु परस्मिन्स्वस्य धर्माभावकृतः ननु स्वाभेदस्तु द्विकृतः। तस्याः सिद्धत्वादिति न तेनाभेदः २२ कमलेवे
ति। अर्थः स्पष्टः। अत्रापि स्पृहणीयत्वप्रचितत्वविस्तृतत्वानि साधारणधर्माः २३ उन्मेषमिति। विकासमित्यर्थः। जातिवै
रीराहुरशत्रुः स्वभावस्य नतत्वेनाप्यवसितः स्वाभाविकः शोभासंबंध इत्यर्थः। २४। त्विषीति। भ्रमातिशयकारकत्व
सकलभुवनमलिनीकरणत्वादि निमित्तं। अत्रापि व्यापनाद्युपस्थितेः प्राग्वदेव व्यापनादीत्यादि परेण कविकल्पितं त
मः कर्तृकं जनकमलाधःप्रसरणं तस्यैतेन तमःकर्तृकांगव्याप्तं तु सत्त्वतः संभाव्यते वेति वाच्यं। अत्रोत्प्रेक्षैवेति। इंतम
मभिव्याहृतेव शब्दस्य संभावनाबोधकत्वात्। स्पष्टं चैतत्सन्दर्भे भाष्ये। २५। अयं किमिति। इतः युक्तः विकल्पात् संश
या — आत्तौद्रुह्य। अयं किं मार्तण्डस्तद्भयो वेति संशयाकारः। अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसामान्यान्मार्तण्डत्वसंदेहः। दु
राधर्षत्वसामान्यात्कृशानुत्वसं — हः। ज्वरेण सकलसंहर्तृत्वसामान्यात्कृतान्तत्वसंदेहः। २६। इंदुः किमिति। लक्षितसविला
सवचनैः राशेर्मुखत्वनिश्चये ग्येकेनापि रूपेण संशयाभावात् उपमेयनिष्ठैव धर्मा ज्ञानिख्यापनीयाः। अर्थः स्पष्टः २७
अस्याइति। अस्याः स्रष्टायः प्रजापतिर्निर्माता अभूत् स किं चंद्रः किं वा मदनः किं वा पुष्पाकरो मासो वसंतः इति प्रजाप

१०९

109

तिधर्मिकत्वं दृष्ट्वा स्थिररूपविरुद्धनानाभावकोटिकः संशयः एतन्निर्मातरि महि शालावरणस्यास्ति कां निमदत्वसत्वेन चंद्रस
चन्द्रत्वेन कांतिमदत्वं नयोः साहश्यं पञ्चस्याः श्रृंगारो दीपकरूपलावण्यादिसत्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पवत्त्वेन तन्निर्मात
रि ताहृशलावण्यादिसंपद्धूनायाः पुष्पवत्तायाश्च सत्त्वेन मदनवसंतयोः पितसत्वान्नतद्रूपसादृश्यमस्त्वकोयं संशयः न
त्सामग्रीसंपन्नेनैव मदनमेवतो निर्माणासंभवात्॥२८॥ इत्यन्तेति। छुरणमंगलेपनं व्यसनं कौतुकं। मुण्डकपालं। कापालि
कानामंजनादिधारणाकुपालं। अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थ्यसमर्थकत्वप
रस्परं तुल्यं न यापिकवेराज्ञो कापालिकीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिमतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते रात्रिः कापालिकी
त्यस्य कापालिकाभिन्नारात्रिरित्यर्थः॥ उपमावपदस्य लक्षणायामपि भंग्याभेदघटितत्वाक्यार्थस्यापि वोधान्नउपमायां
त सादृश्यघटित एव वाक्यार्थवोधइति विशेषः॥२९॥ जस्येति। यस्य रणांतः पुरस्थवनितामंडलाग्रलतां रसंसंमुखीमपि स
हसापराङ्मुखीभवति रिपुसेनामंडलाग्रः खड्ग एव ललनानतदाकारत्वात्॥ रसोवीरः श्रृंगारश्चासांमुखस्य युद्धसारेन
स्थाच पराङ्मुखतायुद्धात्स्वामिसंगमात्॥३०॥ कुरंगीभिः। स्तिमितयति निष्क्रियाणिकरोति मयस्त्वयानि मयस्त्वं वंतं मयस्त्वि

राम

१०९

वयंकरोतीत्यर्थः। अंगनः स्वपितिभयेनामुद्दशोविषयंनगच्छति। अभिनवांतस्याः स्ववसेकौचित्स्यात्। ३१ सौरस्येस्पतितरं
गत्वेनोत्तरोत्तराविच्छेदः योगपस्थानमाम्याहर्षः। कामराकर्मावशीकरणक्रियातत्क्रियाविशिष्टोहिजगद्दशीकरोति।
कांतिरप्येतद्विशिष्टानर्थांतिजगद्वशीकारकत्वंसाधारणोधर्मइतिभावः। नर्मरहसंरहस्यपरिहासानांआवासभूर्वस
तिस्थानंयायद्वासभूरसतिबाधकेसांतद्रुतीतिसामान्यतोव्याख्यागच्छतीतन्द्वत्वंसाधारणोधर्मः। एवमग्रेपूर्ण्यांवक्रगिरां
साकूतवचसांविधाउपदेशिका। अनवधिनिःसीमंयस्यावीरापनिर्माणकौशलंतस्यसाक्षात्क्रियाकरणाद्युत्पन्नापमत्पत्त
हेतुः। प्रियायायामेकस्यांवृत्तनामारोपात्मालात्वायथैकत्रसत्त्वेवहूनांपुष्पाणामितिदिक्। ३२। विहृदितिहंसः पतिभेदः
नीललोहितः शिवः समित्संग्रामः समिधश्चास्वीकारात्तुपत्तरणाविष्वानरोवह्निः सतीपार्वतीरक्षःप्रजापतिः प्राग्भावः
प्रथमोत्पत्तिः भीमः भीषणः पांडवश्च साम्राज्यं आज्ञयाराजशासकत्वंवैरिंचक्राक्षादुर्गारणविषमभूरेशानां अत्र
मानसाहिपदंश्लिष्टा अत्रश्लिष्टशब्देनार्थद्वयोपस्थितौश्लेषमहिम्नाप्रकृतिसंबंधिनि अप्रकृतामेदसाम्ययःप्रक
रणेनप्रकृतसंबंधिनोविशेष्यत्वात्सचाभिधामूलमंजनयेतिबोध्यम् ३३ आलानमिति आलानंगजबंधनस्तंभः

११०
110

हयदासि नियार्थमकरवालः खड्गः चंडमहारविः। लीलासुखस्वापः। उपधानं शिरोनिधानम् तूलपटः संग्राममरणवामृतसा
गरः। आलोल्यत्वात्। प्रकृष्टमथनमेव क्रीडासुरतं निर्गीर्णत्वात् वीरायैवैरिणः जरन्मेषामुपेक्षणीयत्वात्॥३४॥ अलौकि
केति। अलौकिकस्य लोकेऽमत्ताहृष्टस्य महसा तस्य वृस्य लोकः आचूरेण नम भरदर्शनं तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन। अलौ
किकमहालोकोयश इति वा। सहूर्शो महत्कुलं निजरवसहेरणः भुक्तो नृग्निस्थानं नत्वसंमुज्ञारतं अत्र राज्ञिमुक्ता ता
रोपकृत्वगतो वैराग्यतारोपानिमित्तं॥३५॥ निरवधीति। निरवधिः बहुकालं निराश्रयमपराधीनं स्थितस्थितिः अनिव
र्तितत्वात्तस्य पंचः प्रथमः स्तनरव भूतः स्तनरवलब्धराज्यादि च लोके वल्लितारोपो राज्ञिकं दत्तारोपनिमित्तं सव
राज्ञिकं मत्तारोपहेतुः॥३६॥ किसलयेति। लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वमार्यैकरकमलेरितिमुखेंदुभिरिति च योषितामित्यने
नान्वेति। एवं एवं वीरोपमाराणां परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् नरसमानरूपता॥३७॥ अनामत इति। परिणतनरुचः एणीसमक्षा
शाकस्य वपुषि प्रागल्भ्य प्रकटत्वं प्राप्त इत्यन्वयः। विगलितो मनस्यः स्परः प्रसवरागेन तेन शोभते। मुग्धारसीत्यन्वयः ३८
वनेति। कामिलोकेस्मरस्य कियद्दूरमित्यन्वयः। यः सहकारेण तस्य पुष्पस्य गुच्छलम्भासं उहं किंते प्रकाशितं॥३९॥ अमुष्मिन्निति

राम
११०

मगदृशः पृथुजघनभागेलावण्यामृतसरसिशैवलत्वमुपेतः शिवरंध्रसमरोनूनंनिपततीतिइत्यन्वयः। प्रशमपिशुना। शांति
सूचिका। परिणाममिति। प्रादुर्भवति। नसांगास्यजरत्वप्रवेशोधूमशिखाभवतीतिस्वभावः। ४०। उदयमिति। उदयाचलंसमृद्धिं
च। दिङ्मालिन्यंतमसापापेनच। निद्राजन्मामुद्राचस्रुयोमिदेवमुद्रानिरुत्साहतापचक्रियाः ग्रामगमनादिः। विहितक्रि
याश्चस्वैराचारोऽभिसारादिःस्वेच्छयावेदनिषिद्धाचरणंच॥ ४१॥ त्वहिहितुरगेति। तन्ध्यानवद्वहस्यार्थेयस्यःसकोपुल्लासः
जयलक्ष्मीस्तवविरहेनस्खलज्ज्वलादुर्वेलानतुसाङ्केति। अत्रत्वममतिसूर्यप्रभववंशयोरभ्यंतानतुरूपत्वंबोध्यमिति। नरदनं
नरेंमुद्रुपकरणकसागरमरणोच्छ्रायाः अप्रकृतायाः एवंवन्आक्षेपः। तयोश्चपरस्परासंबंधस्यस्पष्टत्वादैरोपस्यमा
शयपर्यवसानम्॥ ४३ उदयतीति। अहिमरुचिः सूर्यः हिमधामाचंद्रः विलंविघरणपदद्येनपरिखारितोयोवारणेंद्रः
तस्यलीलाभिलीलालीलामित्यन्वयः। ४४। शंभ्वीमिति। तरंगवतीभुजंगः सर्पः हरिणांकश्चंद्रः अत्रैकस्यगुणगणानो
घमस्यवस्तून्युपमानानीतिमाला॥ ४५॥ उन्नतमिति। उन्नतमुत्कृष्टमूर्द्धस्थानंच। लघुरल्पमतिरपकृष्टगुरुत्वंचाश्चाप
ततंपरभ्रंशः अधः संयोगहेतुक्रियाच। चारुमारुतोमरुत्वानः नतुभ्रंवानः हेलयापातोपपादकमिदम्। तयासंबंधःकार्य

१०११

१६।

कार्यकारणभावरूपः इयं संसदृक्षसंवेधनिबंधनेनुच्यते। एतच्च क्रियया वैरस्यैव कारेण दर्शितं। ४६। यानाइति। न मिलंति
नायांति याकृतां साकूतेन वपुनने कार्यस्याह पुनरिति नैवं चिंताकृतेन्यपलापेन तत्कार्यमाह निनरामिति। गमनानिषिध्याज्ञा
नेन यालज्जा तया मंथराणि निःक्रियाणि नारकाय तत्र लज्जयासमुखदर्शनविघ्नो। एकस्यापि मुखावलोकनानाधारा
रूपमस्य: पीनाश्रुरोणिपाठे निपतनदेव पीनं समरं तं श्वश्रूयत्रेसर्थः चरत्व्येकवचनं लज्जयासमुखदर्शनविघ्नेश्यया। हसि
तेन। हसनेप्यनन्त्याराणाः स्यासंपनीति एनन्मनस्यस्तीति विस्मयप्रयुक्तेन: ४७। राजन्निति कुमाराश्चाते सभिवाश्चते:। एवं भो
जनसमये मुकस्यापि भोजनलाभात्कार्यं भुक्तमिति नेन चकार गंमस्यतेइत्यर्थः ५८ एतन्नस्येति। मुखात्मनारकस्यकस्यापि
मुखादपगतं भ्रस्यत्सजडः यन्मुक्तामरिणरित्थमंस्तएतन्नस्यकियतयतोऽस्मात्पृथिकं किंचिज्जडत्ताबोधकमस्तिनदा
हत्रगुल्मयेति। दानैराद्रीयमानपिन्ग्रगुल्मायस्यालघुक्रिययालम्वालनेनप्रविलपिनिम्नगत्तावेवलग्नेइत्यर्थः। ४९। सु
हृदिति। जन्ते निवाहत्यसस्वकं वैरप्रजियानंनेक्रनपीडादानं। विसुनानरकासुरेहतेकोपिकश्चनतन्मत्रीनरकासुरस्यहृ
द्यनीरमाह। ५०। एतस्यादिति। पुस्तपौरुषपुंभंजनं च नारीभूयामतहरणानु। अधःसंपद्भुशः पानात्सं चवाराहावतारेण ता

राम
१२१

लंगत्वा पृथिव्युद्धरणात्। प्रणायनेयाचनेन महान् महत्त्वरहितोऽल्पस्स सर्वः बलिप्रार्थ्यैः बलिप्रार्थनेन वामनत्वप्राप्त्या जगदु
द्धरणात्। विश्वस्योद्धरणः विपद्विनाशनेन रक्षणादिकप्रकारः पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रीकृष्णस्य। ५१ येनासीदिति। श्रीरा
धनः कश्चिदुपजीवनार्थमपकारिणां सधनमनुसरन्केनचिदुपालभ्यते येनाभ्युदितेन त्वं कीर्तिं गमितोऽसीति संबंधः। उदि
तेनैव न त्वपहृतेनापि त्वं नितरां तेजोहीनतामस्मानिस्वप्रतिकं तु ये तपकं तु पारः परं रश्मिस्वादीक्षीरोन। धनहीनेन कला
हीनेन च। मानागी षट्पिकिं न लज्जसे इत्यर्थः। अस्तेवं लज्जाप्रस्पत्तमप्यस्तजउधामता हि। साधरणाना। स्तब्धता च। वि
स्रजे से स गर्वमुद्रेषि। अमायां सूर्येण सह संगत्य नतस्तेजोग्रहणं चन्द्रस्येत्यागमसिद्धं। यदि ग्रहणं अत्र श्लिष्टं विशे
षणत्रयमाहात्म्येन प्रसक्तः स धनानिधनेन क्वान्तात्सेपः ५२ अपादायेति। मुखं वरनंनदीसंगमस्थानं च। अत्रज्ञानासमकस्य
परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तृ रिपुरीश्वरे प्रकृतेनास्य हृदयस्याप्यप्रकृतस्यागिनवस्य कथनं कौटिल्यमिति। अत्र तु उपाप
सत्कृविरक्तोऽतासेपः ५३ अधिरिति। अरोणोभः अभइसेवक्मचिसाढः नेनस्थगितस्सिरस्कृतो भुवनस्य भस्मराभोगो विस्ता
रः पातालकुक्षिस्तन्मध्यं च येन सर्वे पृथिव्या अधिप्रतिबंधेनाग्रहणान्निरस्कारः जलेऽभिप्राप्तनासानान्तालकुक्षेरपियपोतो।

१११२

112

पाया। समुद्र इव रिणङ्गः पोतो ध्वियानेकमंगेतउत्सहंते आहोइ सख्ययं यथै। अवटः खनिः कुहरं तस्येव गंभीरभागः कल्पः

समर्थः अत्रोपमर्दनशीलस्य दुःप्रभोः सर्णानैववरं नरिक्तनाअस्तोपमर्दना पेतेरिति ग्यगप गुणीभूतमेव अत्र सम

द्रे पीतिपाठः। धनित्वं तु ना इहास्तं नाप्रस्तुतस्य नतादेववर्णनमनुचितमिति नत्रापर्यवसानान्नेन स्वरूपाचितत्वसिद्

ये व्यंग्यार्थस्य च वलादाक्षिप्तत्वेन वाच्यसिद्ध्यंगत्वान्। ५४। कस्त्वमिति। शाखोटक भूतावास वृक्षक स्त्वं भोः शृणु संप्रति

प्रश्नः। कथया मी सा दिति उत्तरं वैराग्या दिवेति पुनः प्रश्न उत्तरं साधिति पुनः प्रश्नः कस्मादिति इदं वैराग्यं वामेन वामभा

गेन वामाचारेणयुक्तः अश्वासवनित्मना छाया रोहरणाञ्ञयनादिना यत्र छायेति। भूतावासत्वेन शाखोटक छायाना श्रय

णा प्रतीयमानो त्र प्रस्तुतना साधु पुरुषः। न चात्र रूपकं प्रकृतेः प्रकृतारोपएव तत्स्वीकारात्। ५५। सो पूर्व इति। रसना विप

र्ययो वचनास्थैर्यं विपरीतायत्वं च उपकं ठं तत्र इसनाग्रमिति प्रसिद्धेः। करणे चापल परवचन प्रतार्यतं। अनवरतकण्ठा

लनं च मदेनगर्वः दान जलं चास्य परस्य हिकश्रा सानामविभागः एतत्सर्वं किं विस्मतवानभवान्। यत्र यत इस्यर्थः। निश्चित

वानसीतियुक्तः पाठः। यत्र सत्वतेरुपह्रस्यान्वयः वारणेत्रुगतवारको हस्ती च अन्नः भूम्यकरो निधनो मांसादि भूत्समधणु एम

११२

डादंडध्वमरश्मिति चेन विस्मनस्वपरस्त्रिकुः एवं चरसनाविपर्ययाद्दौवचनास्थैर्यादिकमारोप्यमरमेमपन्नसेवकत्वमा
रोप्यवारणनिवारकप्रभुत्वमोप्यवाक्यार्थोपपत्तिरितिभावः ५६ कमलमिति। कमलं कान्तावक्त्रं। कुवलयेनीलोत्पलेने
त्ररूपे तानि कुवलये द्वे कमलं च। कमकलतिका कान्ता तनुः अत्र प्रकरणालम्बनायिकावक्त्रादीनां कमलादितादात्म्यप्रा
ध्यवसानान्मुखादेरतिशयः अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये। ५७ असममिति। अन्यसौकुमार्यमप्येवकापि वनेन घा
याः इणामासामान्यप्रजापतेरेव न भवति। सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः वृत्ते तनुशरीरं छाया कान्तिः इणामाशीनाम्नकाले
उत्पन्नशीना सामान्यप्रजापतेः सर्वसाधारणप्रजापतेः रेखानिर्मितः अज्ञात्यरेवसौकुमार्यमित्यत्रार्थः स्याः सौन्दर्यातिराद
तिशयः प्रतीयते अत्राभेदेभेदः ५८ राकायामिति। एवाद्विरुद्धरोकलङ्कभावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः उत्तरार्धे साम्य
संबंधसंभवेपि तदसंबंधरूपाभवपरे नसत्यचितः एवं चासंबंधसंबंधरूपातिशयद्विविधेयं ॥ ५९ हृदयमिति। अत्र चकारणास
कान्ताधिष्ठानस्पर्शी प्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः ॥ ६० देवीति। देह्यूनाभिषेकापरिवारपदं सा
धारणपदं परिभोगोभस्य घार्ययमुपादानं। ६१ यशीति। किमद्भुतं स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थः। किंतनः सदैवेसनयोरप्यवं

११३

113

सत्तामविचार्यितापह्नुतिरेवस्वभावएवनाश्चर्यमित्यर्थः॥६२॥ त्वयीति॥ दृष्टएवदृष्टमात्रे तस्याः मात्सविकायाः अत्रत्वयीस
प्तसमीनिर्देशाद्धिमांशोरित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्चमनोभवज्वलितप्रतिनिर्देशस्परविकिरणज्वलितत्वस्यातुल्यत्वान्न्यून
त्वाच्चासत्वमिरूपणा अत्रनपदद्वयोनीयिकाकुमुद्वत्योः मनःकुसुमयोर्मनोभवज्वलितस्यरविकरज्वलितयोः निर्वाण
प्रकाशयोश्चविंवप्रतिविंवभावः कुमुद्वत्याः कुसुमस्यहिमांशुदर्शनेविकासवत्तस्यामनसस्त्वद्दर्शनेउल्लासइ
तिप्रतीयमानोपमानोपमायां नकुसुमविंवप्रतिविंवभावापन्नयोः साधारणधर्मत्वा अत्रनपदद्वंनमनोभवप्रज्व
लितप्रकाशयोःकार्यकारणभावनिश्चयोपपदस्त्वयातुविधायित्वंतस्यामिति आस्वादहृष्टत्वंनगरहीनसहचारनिश्चय
प्रयुक्तयाभवतीत्यन्वर्थसंगतिः॥ नचहिमांशोरालोकेकुमुद्वतीकुसुमंविकसतितथात्वयिदृष्टेतस्यामनोहृष्यती
तिउपमांविनाप्रत्वेत्तरार्धयोरसंबंधान्निदर्शनासंकरः॥ नचसाधारणधर्मोउपमासात्॥ अत्रवाक्यार्थयोःस्व
स्वार्थेनिरपेक्षत्वात्॥ निदर्शनायांनत्रापिसापेक्षत्वाच्च॥६३॥ नवेति व्याहवेयुद्धेसाहसकर्मणः सकाशात्तर्शमेय
सविशरारुतांघटितिनश्वरतां अत्राहववातरांवंधिभंगुरत्वास्थिरत्वयोरूपमानोपमेयभावः॥६४॥ किवीतिक्रपणा

राम
११३

गंधनं नागानां फणामणिः केसराश्च सिंहानां कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्प्रष्टव्या मृतानां अत्र च न जडपमानैः प
सकमो पप्यप्रतीतिः जातुक्रियासौ धारणधर्मः ६५ स्विद्यतीति स्वेदः सात्विको भावः दीपेन परिरंभो घनेक्षणतिमङ्ड शब्दंक
रोतीति तनोप्यनिवर्त्तीति निवेल्लतीति संकोच मालंवतेति विचलतीति परिकृत्स्यशेनेनि मिषतीति नेत्रं मुद्ङ्पमीति अत्र नः नवोढात्वेन वहिर
प्रकाशनात्तुविति मिछतीनमुचुंवतीति ६६ संग्रामांगणेति आसादितं मितिन पुंसकान पुंसकयोरेकशेषः एकवत्त्वं च अत्र
कोदंडेनाशिशिरः आपयताशराः क्षिप्यंते शैरैरपि भ्रमंडलं प्रापयद्भिः शिशिरः शिरसापि तन्नायकत्वात्तमयनाभमं
डलं भ्रमंडलेन चक्रीतिमासादयतान्नपतिः न्नपेराणापि चैलोकं प्रापयनार्ककीर्तिरिति परस्परं वेभ्यः परस्परस्यापकार
एकस्याः आसादनक्रियायाः संबंधादीपकता अत्र चशरादीनामशिशिरः प्रमृतीनांच साहस्यमपि गम्यमिति दीपा
६७ पाठ इति अर्थः स्पष्टः अत्र चावेदनक्रियया विरहहरोगिरोगाशे पम्यप्रतीतिः वराणनायिकासंबंधित्वमविरहहरो
गयोः प्राकरणिकत्वं अचिकित्स्यत्वरूपश्चित्रपत्वं साधारणो धर्मः इत्यनेनात्र क्रियारूपधर्मैक्यात् ६८ कुमुदेति आसा
देकुमुदसाम्यं मानेकमलसाम्यं प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यं ललितेत्यमनोहरः विलासः कटाक्षः प्रतिहतो नर्जे

ते। एकपदे। युगपदे। युगपत्। आननस्य तस्याग्र इति शेषः। अधिसिमत्ते न प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्परं साम्यप्रतीतिः
अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतेनान चमत्कारः। किंत्वेकधर्मान्वयकृतेनापि। अतो गम्यौपम्यानन्निर्वाहः। ६९। तीराइ
ति। अस्थैर्यं स्मयः। एवं च सत्र वाक्यार्थः चंद्रो हि पुनः पुनरागतेन लोके सुलभो ऽतो न तादृश माहात्म्यशाली इदं पुन
र्यौवनमपुनरागमनेनातिदुर्लभमिति मानाद्भिरिंदिरायै विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न मा प्रमत्तमिति। अन्यथा
कि मिति। अस्मत्कृते यौवनस्य कृते मया मनाग्विरस्येन यातुं नामयौवनमिति निमग्नतिकृतेनार्थेन मत्कृतार्थस्यापुष्टता
पत्तेः प्रियहितकारिण्या हृत्याहीदं वचनम्। ७०। असीति। मात्रेण सहायानत्स्यवच्छेदः। समयाभावो नात्कर्षपर्यव
सायिनयाधिकारूपः। अत्र प्रतीयमानमपि साहाय्यं गुणानरकृतस्य निषेधोऽस्याप्यतेनोत्कर्षेणानिरस्कृतमिति
तिरस्कारकतया स्य चमत्कारातिशयजनकत्वं तिरस्कार्येन यो पम्यगर्भत्वमवहारोऽचेतितो बोध्यः। ७१। जितेति। विघाव
द्धाः पंडिताः विघाश्चरद्धाश्चेति वा। अतिगाढो विरोधि सहसेरप्यनुच्छेद्यः। गुणाधेयौ रिर्यस्य गुणाः पांडित्यादयस्त
न वस्त्रा। ७२। अखंडेति। मंडलराजचक्रं बिंबं चास्त्रीः संपत्तिः शोभा च कलाकौशलं चंद्रषोडशांश अज्ञानुकदापि कला।

वैकल्येति अखंडमंडलत्वकलौवैकल्येहेतुइत्यर्थः ७३ हरवद्दिति वैयम्यंत्रित्वंपास्यंचविधृतः कपिनोवृषोवृषासुरोव
लीवर्द्दीधर्मश्चसमभामापरिणयनेङ्कलेनसमन्वयास्कंदनात्।करःकिरणोराजभागश्चतापितत्पुंडूजितादाहंश
पिनाचाभूर्धरिणःस्वस्यलोकस्यचक्षुर्विषमदृष्टित्वमपकर्षहेतुरूपान्तःसमदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्तःवद्रूपमाना
पेक्ष्याआधिक्यवर्णनान्मालादीपिकेत्यर्थः ७४ निसादिनेतिमनापःपराक्रमः॥प्रकृष्टतापश्चभास्वताकांतिमतारवि
णाचत्रियामारात्रिः ७५ स्वच्छेतिस्वच्छात्मत्वंनिर्मलत्वमेवगुणस्तेनसमुल्लसितंयत्प्रतिबिंबितमिंदुबिंबंयत्रमुखेपि
कपोलेचंद्रप्रतिबिंबान्मधूकपक्षेप्येवमेव।यद्वासमुल्लसितेंदुबिंबमितिरूपकं।मुखपक्षेसमुल्लसितत्वंप्रशस्तत्वं।यद्वा
स्वच्छात्मताविष्करणात्सैवोत्कर्षकत्वेनगुणः बिंबप्रभोऽधुरण्यत्रेतिमुखपक्षेमधुपक्षेबिंबप्रभाधरेतिमनोज्ञोरसो
मधुनोरक्तत्वात्।अत्रहित्रिमोमुखवासादिकंविनागंधान्तरयोगंविनाचवृद्धघ्राणगंधोयस्यअतोवातिशयेनप्रनाम
धुनःलांपानेच्छाजहारआननंअधरपानेछायाअन्निरस्तोरिमन्वयःअंगनानामाननंमधुसहृशहृद्यगंधादिम
दिस्सेवंम्लिस्रविज्ञेऽयणीयमास्येपत्सलांजहारनाननमितिमन्येतोवेलक्षणपाद्यानिरेकइत्यर्थःअत्रसर्वेलोकलम्पत्वप

११५

115

रोपकुलमप्यत्वत्पौनःसांहररणाहररणात्पोतत्वार्थीपकर्षहेतूनोक्तोउक्तेश्राहररोगेषु। अत्रचयमाह धिक्इति अतिरेकाका
रोगमप्यएव ७९ स ह्लौ ति। किमपिकस्पो अपिकृते निष्कृपभरणामि अलमथवा। अविचारितकार्यारंभकारिणां म्रिय
तांन भरिणाष्यामि किमपिन पीडातिशयरूपं एइति सामर्षसंबोधनं। अलमथवेति एवं संक्षेपे अविचारितारितु त्वन्य
मणः स्थैर्यं विचार्यैव प्रवृत्तेः समर्थकं। अलमित्यनेनैव निषेधलाभेन भागाष्यामीति पुनः कथनं खेदातिशयद्योतकं। अ
त्रनापिकासंतापातिशयोवर्ण्यवक्तुमिष्टो नचासौविशिष्यवक्तुं शक्य इति अंजापितुमिपिद्धः। नायकं प्रतिरत्युक्तिः ए
वमग्रेपि। ७७। ज्योत्स्नेति। शीतांशुकान्तइव चंद्रकान्तमणिजलं। आः इति खेदे। अंतर्मानसं मानसमध्ये। प्रभवतादाह
करणासमर्थेन प्रसवतेति वा पाठः त्वया करणभूतेनानेनाङ्गः समाधानं तत्। अप्रभवतेति पाठे अभोरननभियाऽप्तत्। अत्र
वियोगिनीनां ज्योत्स्नादिस्फुलिंगायत इत्यत्रानिष्टसिद्धत्वं विशेषव्यंजयितुं ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा न तत्कथनं प्रतिषिद्धं। अत्र व्य
गनाशक्यावक्तुमतादिनाव्यंजकं वाच्यमेवचारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता। ७८। कुसुमितेति। लताहननविरह
रूपाः रोगहेतुः सा मालिनीति रूपकं। भ्रमरसंज्ञाः परिवर्तनहेतुः तरंगसंबंधो घूर्णनहेतुः नलिनीयुक्ततरंगेरिति वार्यः अ

राम

११५

त्र विरहरूपे हेतौ न रञ्जनितानां रजनीनां अश्रमत्वेऽप्यक्लान्त्वाध्यवसायो विभावनालङ्कारः। ७९। निद्रेति। फलरत्नस्यैः कारणस
त्वे कुतः कार्यानुत्पत्तिरित्येवं तत्र विरोधः कार्यानुत्पत्तेः कारणसमवधानबाध्यत्वात्। अत्र निमित्तं यत्नमपि न चाविनिगु
णीभूतत्वं गम्यते। ८०। कर्पूर इवेति। शक्तिप्राणस्य मनसः स्वाकर्षकता। अत्र शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणसत्यपि नदृ
त्पत्तिकथनं। ८१। सद्य इति। एको सहायः कुसुमेषुस्तेनेनायुधस्य निःसारता न तु हरणं बलहरणं कारणसत्ति च तत्र नरक
यनं नत्रानिमित्तस्याचिंतनपि तु मशक्यत्वं। यान्त्र विचिन्त्यनिमित्तता। ८२। एक इति। सम्मदोऽहर्षः। ८३। निजेति। अतिसुन्दरमे
व अतिसुंदरमपि अत्र निजदोषस्यादिसामान्यं शरवपीनिम्नाविशेषेण समर्थितं। ८४। मुसिनेति। व्याख्यातमिदं। अ
त्र मुसिनेत्यादिना ऽविहितो विशेषः कनासीत्यादिना सामान्येन समर्थितः। ८५। गुणानामिति। गुणरूपदोषादेव कर्यैः
श्वेष्ठः धरकार्यं भारे नियुज्यते अत्र संज्ञानवशास्कंधोयस्य यत्रासंजितयुगं बलात्यानयानि सगोगोस्ति। ८६। अहो इ
ति। सुहृदं प्रमस्यप्रियं वदतउक्तिः ईदृशमित्रव्यसनरूपं निदर्शनेन सामान्येनासम्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वं। नेध
न्याइति सामान्येनाहमधमइति वैधर्म्यदृष्टान्तायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते। अत्र हियनयनत इत्यादेः प्रतिपादक

११६

स्याभावेसमर्थ्ये समर्थैकभावस्त्वार्थ्येऽनत्सलेशाढ्यः ८७ अभिनवेति। दवदहनोदवाग्निः। पविर्वज्रः। अत्रापाततो नलिनी
किसलयत्वादिदवदहनत्वेनात्योर्विरोधः स वियोगसंतापोत्कर्षकत्वेन परिह्रियत इति विरोधाभासः ८८ गिरय इति नज
त्यार्थेनेनात्म्यान्नेति अल्पवेगा अल्पगभीरा इत्यर्थः। वायोर्मंदवेगा फल्गावरोणीयेनदृग्निश्रायप्रतीतेः अनितयफत्वमप
कृष्टगुरुत्वं। अत्रगिरित्वादिजात्या अल्पार्थवनादिगुणानामापाततो विरोधस्यभाने पिवरोणीयोन्नत्यप्रकर्षे विवक्ष
यासमर्थेनाराभासत्वं। अत्रापि अमुद्रहितीयेश्लेषमूलः एवमग्रेपूह्यं। ८९। येषामिति। कंठपरिग्रहप्रणापिना आलिं
गनप्रेमवतां नीलोपारुणाः अनुरञ्जनेरक्तवर्णाः प्रीतिमांश्चस्नेहः स्निग्धगणानासौहार्दं च। संगोयुद्धप्राप्तिः प्रसाधन
मलंकरणं। अत्रनीलात्वजात्योरञ्जनस्नेहावाप्तिक्रियपयोरापाततो विरोधे पिलै हि समज्ज्वधानुप्राप्तिरूपार्थप्रतीत्या
वाभासता। ९०। स्रजतीति। शफरो मत्स्यभेदः। अत्रशफरत्वजात्यापाततो जनार्दनरूपस्यद्रव्यस्य विरोधो मीनशरी
रपरिग्रहस्यागमिकत्वेनाभासः। ९१। सनननमिति। अत्रकौडिन्यसो कुमार्ययोरापाततो विरोधो भवद्दानवशात्स्वयं
गृह्यापारनिवृत्त्यासमाधीयते। ९२ पेशलमिति। पेशलं कोमलसनत्वं नत्वमिति च पर्यायः। मलयजरसश्चंदनद्रवः। पे

राम

शलत्वपारुष्यगुणयोरैहिकत्वप्रमोदकत्वक्रियाभ्यां विरोधः पेशलपरुषपदयोः सम्भवल्लङ्ः स्ववत्वार्थकनयाहहति
पदस्य संतापार्थकनया च तत्परिहारः।९३। क्रौंचरति। क्रौंचमहद्भिः पापारोहैष्ठोपियस्य वाणानामनर्गलमप्रतिबंधा
गजवहुत्रवणाने समितनवपद्मपत्रपुंजकोमलइत्यर्थः। अत्र क्रौंचादेर्दृश्यस्य मृदुत्वाख्यगुणेन विरोधः भार्गवमहिम्ना
ऽभिज्ञातपदस्य मुखवैधव्यत्वपरनया परिहारः यद्यपि कुमारः क्रौंचदारण इति कोशान्तरेण स्कंदप्रसिद्धं तथापि स्कंदसहा
यार्थे भार्गवोपि तत्कृतवानिति पुराणप्रसिद्धं।९४। परिच्छेदेति। व्याख्यातमिदम्। अत्र जडीकरणतापरिक्रियया विरो
धः विरहवैचित्र्यकारणकालभेदात्तत्परिहारः।९५। अयमिति। स्वीयकरस्थलकगमेगतं कोटरोगर्भः अत्र समुद्राख्यस्य
स्यपानक्रियया विरोधो ऽगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन समाधीयते।९६। समदेति। मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंवधा
न्। शिवस्य जटाजटासमरुहस्तसंवंधिनी आपगा गंगा कालिंदी यमुना। अत्र गंगायमुनयोर्द्वयोः स्वरूपतो विरोधे
पि कालिंदीपदस्य कृष्णजलत्वपरया परिह्रियत इति।९७। पश्चादिति। पश्चादंघ्रीपश्चिमपादौ प्रसार्य त्रिकं पृष्ठवंशः
तस्यांतस्य तनयाविस्तृतं मंगं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घकृत्वा अभुग्नकेशो ऽवक्रग्रीवः उरसि मुखं संयोज्य सटाग्रीवा

केशान्विश्लथयकंपयित्वान्स्मयासर्वांश्चया अनवरतं निरंतरं चलंतीति मोघयतुं डावोष्टाधरावोष्ठौ गेवायस्य एवं शाधरे त्रिक
मितमरः। अत्र पश्चाद्दिन्यादिना संस्थानस्य ग्रासग्रासेन्यादिना क्रियायाः स्वभावकथनं। ९८। हितेति। अत्रुरोधु हीनम
नसामर्थ्ये स्तवदर्पणेन। लज्जाभ्रमत्वं चरमौ किनानाम्यत्र उभयत्र हेतुमाह यद्दति। सुरवशाते: युद्धादिप्रकारशौतेः य
त्नश्रान्विन्यागरूपनिद्राव्याजेन महादारत्ते पित्नीव त्वाभिधानात्स्मृतिः ९९ हेहेलेति। हेलया लीलया जितावाधि
सत्वा वोढायेन। अतिकारुणिकानामपि जेतेत्यर्थः परहिताधाने परश्चिनकरणे महत्देशैनेकाकिना निर्जलत्वात् षि
तपां योपकाराभावजन्मायशोभारोगटहीतः। तथापि क्षारजत्वात् भारं गृह्णतानस्य साहायकेनोपकारः कृत इति स्मृतान्
षितपांथानुपकारेणानिंदायांपर्यवसानं। नचात्रापस्मृतमशंसेवास्य निंदात्मकतया विच्छित्ति विशेषात्। कार्यका
रणाभावादिसंबंधाभावाच्च प्रसुद्धव्यंजनाविषयत्वाभावाच्च। १०० सहेति। सहदिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह
मणिवलयैर्वाष्पधारा गलंतीति। नवसुभगवियोगेन तस्याः उद्विग्नायाः सह चनुतलनतयाडुवंतलाजो। विताशासदण्डाकाराः श्वा
सदंडः वाष्पानेत्राम्बु अत्र श्वासादिषु शाब्दसामान्यसामग्रीवशात् सहशब्दवलाच्च दिवसनिशायोर्दीर्घत्वान्वय इति सहो

न्तिः। अत्र दिवसनिशाद्योर्दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकं द्वयं धर्मयोरभेदाध्यवसायमूलम्। १०१ अस्येति। मनोभव
स्फुरितं कामचेष्टा न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिः। ध्वनिरेव युक्तः। तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वात्। इति
वाच्यावाच्यार्थेक्यतस्या चमत्कारस्यानेमलयनीयत्वात्। १०२। मृगेति। यस्य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृतविकल्पः स एव
रूपेण विनाप्तिव्यवहाराभिज्ञः। यस्य एव दुष्टः स्मरहृदालिंगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाप्ति सदयहृदयः। १०३। त्वमा
मामिति। मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादिदर्शनाहानुत्वे कविकल्पितं व्यंग्यमिक
रोयोगः। १०४। नानेति। हंसादिवीरसमूहेन नरपयुद्धेन स्वप्रमहारात्स्नीहक् सजृम्भं विरहितशल्यालिंगितवनीव शुभ्रमती
विनीरोगीत्यर्थः। १०५। आसीदिति। अत्र यद्रंजनरत्नमासीत् इति नयने लोचने पश्यामीत्यर्थः। भाविभूषरोगः सं भिय
तेसान् यत्नाभिमत्यर्थः। यथा स्कन्ते आसीदिति पश्यामीत्या घनत्वेभूतार्दैलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वेनोपपादितं सा
न। अत्राञ्जनभूषणादिकं विनापि स्वरूपवैलक्षण्येन वशोभातिशयात्रेषां वैयर्थ्ये ध्वन्यते। १०६। वपुरिति। हि चित्त्वेऽस्मि
न्नपि जन्मनि त्वन्नेताशरीरान्तरेऽभावात्। अग्रेऽप्यनेनोऽन्नतत्वमेकपदार्थो हेतुः। अनन्तत्वेचन मन्मुक्तः इत्यनेकपदा

११८

118

थीहेतुः अनमनमपराध इति। यद्यप्यनमनमेवापराधस्तथाप्यनेहेतुमद्भावस्तथापि नरिदमित्यस्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थ
परामर्शकत्वाद्धुरितविशेषरूपमिममर्थं : संतमसमित्यस्य चलत्सरागानाशनीयमिममर्थमिति दोषद्वयं। १०७ प्रणयीति।
मालतीवधोद्यतमघोरघंटं प्रति माधवस्येयमुक्तिः। प्रियसख्याः सखीलीलायो हास्यरसस्तेन पाशौ तल्लालितमनोहरम्॥
१०८ भस्मेति। शिवप्रसादेन जाननत्त्वज्ञानस्येयमुक्तिः हासो पानपरंपरां नस्याः शोच्यनेद्गमर्थः तत्संस्कारकर्तृभावात्
१०९ यमिति। यं रावणं अपि रावणाः अपि रावणः हरेः इंद्रस्य। ११० मुक्ता इति। वात्याघोडशावर्षा दूरात्कर्षन्तीत्यन्वयः
१११ नदिदमिति। पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्यागदं प्रतीयमुक्तिः महत्त्वं चवेगस्परशारथ्याज्ञावशात्सान्त्वा अत्रमाग
एवंकवनवासान्निवाहमात्रसाहाय्येन सकलरक्षःक्षयकरणात्मात्रेरंडकारणपस्यागिति रामस्यागत्वं ईदृशो रामो पुत्र
स्थितइमरणपस्याधिकं। ११२ दुर्वारा इति। स्वमति विधिं प्रति वाक्यं। चिद्वृदति। दूरे प्रवासात् गाढमतिशापितं। कुलने मे
स्मात्स्वाच्छन्द्याभावः। नैचैवं धैर्यमेव कार्यमतआह स्त्रीत्वमिति। मन्मथसुहृन्मविरहिणो पीडकत्वात्। कालः वसन्तः
अत्र मीमारशेस्फुटितिनाशाकरत्वात्। अचतुराः नापि काद्रियोजनासमर्थाः शठत्वात्पीडादायीति विशेषणं शठेति

राम

११८

विधिसंबोधनं वा ।११३। कुलमिति । निर्मलं कुलं सुंदरं नावेदादिज्ञानं अभिशापितम्बलं लक्ष्मीवृद्धिः अकुण्ठमभुतं तस्यैहंका
रोऽपथ्यमवनेकः अंकुशास्त्रनिबंधकाः कुलादीनां प्रकृतिसुभगत्वेन समीचीनत्वं । अत्र निर्मलकुलरूपेनिदर्शनाभावे हेतो
सत्येव भद्रमसौ दिकमपि नत्वेनोपात्तं एवं स्मरमार्गणादीनां विरहिणां दुःखदत्वाद समीचीनत्वं ।११४। शश्रीति । शश्री स्वरू
पेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनासन्ना एवमग्रेऽपि । एवमत्र सदसतां शशधरादीनां योगः । अत्र सद सतो योगः दुर्जनस्यासत्वात्
शशधरादीनां सत्वादिति ।११५। विदलितेति । खलाः रिपवः ।११६। अयमिति । एकपदे अकस्मात् भविष्यामि तिष्ठ नमिसर्पेऽवा
चकमिति विस्मयः ।११७। कलुषमिति । क्रोधनाम्नामित्यर्थः ।११८। स्वैरिणीति । स्वैरिणीमागादीनां प्राथमिक सेवने इमने नमधेऽरू
वे मनत्वे नासत्वाद्बोधितास्वमग्रेऽपि अनत एव विनिमयः संगच्छते तनुमाकाइंप्नरलगनयः चवलगनयः चंचलदर्शनं चकुन
सचिवतां सद्वितीयतां धत्ते इत्यनेन तस्मिन्नागद्वितीयतायाः स्थितास्यस्य वक्रेणाग्रहीतेनि बोधितं प्रत्येऽद्वितीयत्वं निरूप
मत्वं वस्तुतःसद्वितीयत्वाहत्यानयोऽभेदाध्यवसायः कुचसचिव वृत्तत्वेनेव मुखस्यानिरूपमत्वं । अत्र नतुत्वमागादिनान
न्नाद्रुगत्कर्षो व्यंजनया बोध्यते ।११९। नत्वाश्रयेति । वृषल स्मरणः ।१२०। विवोष्ठ इति । रागो लोहितसमनुरागश्च ।१२१। नानारा

११९
119

मितिानन्वेषांस्त्रीसहोदरस्त्वामरणोत्कृष्टप्रेमैकरसंबिंबाधरेप्रियाणांनिवेशितंकुसुमबाणेनैतेषांदैत्यानांस्त्रीसहोदरर
त्नंकौस्तुभरत्नममरणाहरो एकरसंसतत्परंकामेनप्रियाबिंबाधरेचबनाघासञ्जकृतमित्यर्थः।१२२मधुकरिमेति।मधुकरिम्
गीरुचिरंश्रथमाहहेहंतुंनदेवांनगीतंविषंकथयतीत्यन्वयः।१२३तद्वृहमिति।अत्रकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नादिवसाःकर्तारः
ननभिज्ञिस्त्वंदिवःस्वर्गाल्लब्ध्वावकाशंमंदिरंराजयोगपूरंदिवसेनेनुमासेवेषेवा।१२४यत्रेमाइति।चलाचलाःअति
चंचलाःचलाचलेतिपाठेचचलत्वानचवस्वषःइत्यर्थः।व्यापारयंतिवक्षोकुर्वन्तियत्रगुप्तिः।अग्रतःपुरः।अत्रपूर्वार्द्धेसंत
ननियमतनन्यमेमेदीयाणाकलसत्त्वव्यापारस्यानकृत्वंसाधनेपक्षत्वलितत्वेनोक्तंपरार्द्धेयत्नश्चाव्याप्तिःसूचितानचव
स्तुनोव्याप्यसत्वेपिकविप्रौढोक्त्यानयाभिधानं।एताःपुरोगामिमदनाःमार्गणापानंनियतव्यापारवत्वादिति।अनु
मानप्रयोगः।१२५मूहोजस्वइति।तेजस्विनोमानिनःधनैःशत्रुभिःरणोप्रासकीर्तयःनसहन्ताःनपरैरुपनताःपरस्परंभे
कमन्यमामाइत्यर्थः।नसमुयोधनस्यप्रियाणामरीणामपिकर्तुंमिच्छन्तीत्यन्वयः।महौजः।शालित्वेनानाक्रमणीयत्वं
मानधनत्वेनलज्जातोनयुद्धादिनःपलायनं।धनार्चिनत्वेनोपक्रमाइति।धनुर्भृदित्यमेनास्त्रानरापेक्षयावेलक्षण्य

संयतीम्यादिना अध्यवसायः नसंहृता इत्यनेन एषैवनन्कार्यकरणे क्षमत्वं अन्यानपेक्षत्वमिति यावत् । नभेदरन्नयइम
नेननरेकभयोजनव्यग्रत्वंयज्ञेनेनेनायं संप्रतिष्ठनन्हृन्मोरूढमूलइतिप्रतीयते १२६ शैलेन्द्रेति । प्रतिपाद्यमानाः दीयमा
नाः उपगूढं संबंधः रोमांचादिः आदिनाकंपः विसंष्ठुलोन्यग्रहस्तः सचासौ अखिलवैवाहिकक्रियाभंगाकुलः । हाइत्या
श्चर्ये शैलात्मनः पुरैस्त्वात्मजैः मातृमंडलं शच्यादिगणास्तेन गणाः मंधारयस्ते अन्वर्थं अत्र पार्वतीविषयकभावज
न्यरोमांचकं पादे हिमवत्करस्पर्शेनिमित्तकत्वप्रतिपादनात् उक्तिः १२७ किमासेव्यमिति अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः ।
अनिषिद्धं गंगासमीपेनात्मन्नदीसविधं नापि कांतानितं वा टिविशेषः पादयुगं नान्यदेवस्य नान्यगनादि पुरांपनपापं करुणा
दयानहिंसादिः । यदास्तमायेप्रीतः १२८ किं भूषणमिति । आर्यचरितं शिष्टसेवितं धिषणाज्ञानं । १२९ कौटि
ल्यमिति । नरत्वं तरलत्वं चलत्वं । अत्र कौटिल्यादेरेकाधिकरणत्वव्यवच्छेद्यं प्रगणमस्य स्वनाम्नि । १३० भुक्तिरिति । युव
रेवकामास्त्र । १३१ जितेंद्रियत्वमिति । अत्र पद्ये भगवन्मकमत्वरोषः जितेंद्रियत्वं विनयस्यकारणमित्युक्तोनन्तकस्य का
रणमित्युदिताकांक्षायद्यपि उत्तरवाक्येननिवर्तमनेनतथापि नसाक्षादेवमेवेपि । १३२ । अविरलेति । अत्रविलासमदाने

रपदेषु नद्दैनौलक्षणा।१३३ हंसा रोतीति। हंसानां सरोतिः आसायेते यसरसाहंसैः आत्मोन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरु
कुर्वन्ति सायैते सारीक्रियमे प्रकृते शोभाविशेषविशिष्ठान्हंसान्विति सरसाकारणात्तं शोभाविशेषविशिष्ट सरांसि प्र
तिहंसानां कारणात्वे परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भावः क्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोत्र चमत्कारः।१३४
वाणियेति वाणिजक हस्तिदंताः कुतोस्माकं व्याघ्रकृत्तयः यावल्लुलितनालकमुक्ता गृहे परिसंक्रमंते स्नुषा आस्साभा
सक्तो मन्स्तुतो मृगयां न करोति नीसुन्नरं अंगपरद्रूवाधोक्तिरियं।१३५ क्वाचीनिक विषमादेव गतिः किं ढलभोजनो गुण
ग्राही किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्गो स्वं खलो लोकः।१३६ वक्रस्पन्दीति। स्पंदिभिः स्त्राविभिः पुरुषापिते अमाधिकान्ते
दाधिक्यपुंस्त्वपुरुषापितत्वात्लक्षितेन सस्यास्वयमुन्नीतं अभिव्यंजितं नापिकायां वयस्यानरेषु च। अत्र खेदलिंगक
त्वानुमितिविषयस्य पुरुषापितत्वस्य रतइलेखालिखनेनव्यंजने। अत्र विद्यमानमपानुमानं स्त्र्यंगस्यैवरम्य
प्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारितातः।१३७ संकेतेति। ईषदिन्यर्पणात्क्रियाविशेषणं ईषन्नेत्रार्पितं कृतमिति
विटविशेषणं।१३८ राजेइति। नत्वंमहारभज्ञाप्या।१३९ जस्सेवेति। यस्यैव व्रणास्तस्यैव वेदना भणतिजनो ऽलीके

तत। दंतक्षतं कपोले वधूवेदनाम् सपत्नीनां व्रणात् तयोः प्रक्रमभङ्गश्छिन्नः॥१५०॥ मानमिति। उदीर्णमुद्भूतं॥१५१॥ धानरिति। नि
कषस्थानं परीक्षोपलस्तूपास्मरस्य स्फूपेरक्तं प्रपत्रः कृतपत्रापलंवनं इत्यर्थः॥१५२॥ चित्रमिति। फलस्फातिः फलसंपत्॥१५३॥
शिरीषाद्विति। कुकूलाग्निः करीषाग्निः कुंभकारपचनाग्निरित्यन्ये सह्रवद्दुः सहहत्यर्थः। जुषानलं इति त्वमरः। अत्रान्यतर
गुणस्वरूपनिरूपणायान्यतरगुणारोपणात्तद्रूपत्वादेषमयं॥१५४॥ सिंहिकेति। सिंहिकाराहुमाता सिंही चन्द्रस्तनो राहुः सिंहस्य अत्रान
योर्योगः नुचितइति विषमं॥१५५॥ सघःकेरेति। करस्पर्शमात्रेणैव यशो नन्तु उद्धापेदित्यर्थः। अत्र जन्यजनकनिष्ठयोः पांडु
रनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यं। अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात्कारणान्नहि रूद्धगुणयुक्तयशस उत्पत्तिः॥१५६॥ आनंदमि
ति। अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानंदजननतापक्रिययोर्विरोधः। न चात्र विरोधासंगतिर्वा विरोधे विरोधिनोः
सामानाधिकरणस्यासंगतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरणस्य चमत्कारप्रयोजकता। अत्र तु कार्यकारणयोर्जातिविजाती
यक्रियागुणयोगस्य चमत्कारित्वेनेति विशेषात्॥१५७॥ विपुलेनेति। पपिरे जग्रसिरे मदविभ्रमात् सर्णया चक्षुः कोण
मात्रेणैव पपेसादरमवलोकनमत्र पानं। अत्र पदार्थयोर्भेदेपि अभेदवर्णनादुदाहरणमिदं। अत्र सागरशायतले ससा

गरसकलभुवनग्रासगृध्नुमेकं विषमं। एवं यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्थो न तस्य संहरणस्यावयविनस्त्रिया एकदृ
शा पानं चापरं विषमं पेयं वैषम्यादेव चमत्कारान्नुविरोधाशंका।१४८। अहो विशालमिति। अत्र मानुमशक्यतया महत्
त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेः राशिरान्तस्य मानकरत्वेन नन्नमस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिकमधियमानवर्णनीययशोराशि
मकरैर्विश्राम्यति।१४९। युगान्तेति। अत्र नस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसंबंधात्तनोऽन्यस्यापि तपोधनाग
मनजन्महर्षस्य वर्णनीयस्याधिकं चारुताहेतुः।१५०। त्रिविनिर्जितेति। जितकामसौंदर्यैः अनुनयः आक्रोशः यस्य नि
कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिरश्छेदस्तेन गरुहीनोऽङ्गीकृतो विरोधो येन। यस्य कृतस्मरमुणीयकृतस्य वकृ सहृशाकृति
न च भगवदैरावतं धारित्वं भगवद्भक्तसुहृद्धशमितुर समर्थस्तद्दीपयति पीडयतीति प्रतीतेर्वातरचमत्कारादित्याहः।१५१
यस्य किंचिदिति। अपकृतेमपकारकृतो। अत्र सासान्तव धेनकृतस्य धृत्वविरहेपि परंपरासंबंधेनैव तदीयत्वं।१५२। अ
पांगेति। अत्र स्वाभाविके महत्कारस्यादित्यानिगरहनीयमदसमानधर्मेरावलवेनामदोऽभिमतयन्तेज्ञनमोऽस्तितं।१५३।
येकं दसाखिति। अत्रागन्तुकशोत्यकररागकं निगृहनं।१५४ पुरारातीति। पुरारिरिति उपरिग्रहाराणायस्यानगर्व्यो परिष्कृते

मूर्छितं १५५ ननु तज्ज्ञत्वमिति। अलीनाः अभ्रमंतः १५६ निम्ननाभीति। त्वं हरिभितरंगे अवलंहंशां नायिकानां निम्ननाभिकु
हरेषु यदंभः स्नाविन न स्नैवैः सुरतकालिककंठध्वनिसदृशैः कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः कंठोयानिरूपागमः कंठावट
अवभ्रगतो इति केशान्तनानामिति क्रमीरणाषष्ठी॥१५७ करस्थरणेति। करयुगगृहीतयूथशोदास्यनमुखविनिवेशितानाधरपुटस्य
संस्थितपानंच जन्मस्य न मतत्कुलस्यारोमांचं १५८ कपालेइति। पयइति पयो भ्रांत्येत्यर्थः। एवमग्रेपि। लेढि आस्वादयति १५९ ला
वरायैकेति। लावण्याश्रयेपतानां निश्चयसहितेनदानमुखेभ्रमरणासमर्थभुजेहृषास्स्वयं चिंतारत्नं चिंतामणिः अत्र निषिध्य
मानवस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यंग्यप्रयोजनं।१६० रणहीति। अपि रहितावस्तंरविकरणदित्वात् भ्रणउ षवचनीयं। नवमुख
नहृशेणरिवेंद्रउपमीयनेवराकः वचनीयं निन्दाम्।१६१ गर्वमिति। अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलमिति। अत्रोपमितिनि
ष्पत्तावपि उपमेयाधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकनामेदः १६२ अहमेवेति। मास्म हृष्यः मा गर्वमकरोः हे हालाहल अरुणकटुः त्वं हे
तो।१६३ मलयजेति। दंनपत्रंरचनानिमितनाटके। १६४ वेत्रत्वचेति यदि भंगाः सदृहत्वेनापतिष्यन् तदा नवचंपकानि को ऽ
वेदयिष्यदित्यन्वयः। अत्रागौरचंपकयो गौरित्वाद्भेदाप्रतीतिः १६५ दिवमपीति। गुणागणाः मिरोजगति कमीभूतानि रमयं

१२२

ति। अत्र शिशिरस्यावस्थितिर्निराधारैव। १६६। मादयसेति। मादयसि नवहृदये से वक्षोजः सेव वचनेष्ठ। अस्मादृशां सुंदर अवका
शः कुत्र पापानां। १६७। स्फुरदिति। अनवधाविस्मरणादिदोषहीनाविधायस्यतं १६८ गहिहरीति। स्पष्टं १६९ विभिन्नवर्णा
नि परितः स्फुरं मारुचाविभिन्नवर्णाङ्गस्यन्वयः। १७० धवलोसीति। धवलोसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया रंजितं मम हृदयं राग
भरेणापि हृदये सुभगनिहितो न रक्तोसि धवलः शुद्धगुणः अथच धवलो वृषभः धवलत्वगुणं पावेनि सममीरदर्शनाद्दवलप
दस्य वृषभपरत्वं बोध्यं। रागो लौहित्यमनुरागश्च। १७१। गांगमिति। चीयते वर्द्धते। १७२ दृशेति। यद्यपि विरूपाक्ष दृग्वामलो
चनादृशो नैकं तथापि कार्ये जाने कारणं वैजात्यं प्रयोजकमित्येकजातीयकार्ये नास्य अस्य व्याघातः। १७३ वदनेति
मुखसौरभ्यलोभेन भ्रमतां भृंगाणां यः संभ्रमो भ्रमणं तेन तूर्णं शोभया। कुरंगीकुंतलैश्च चलदृशामध्यरोमरेखलाश
दो विरधेङ्गस्य यः। १७४। लिम्पतीवेति। पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे उपमा। १७५। सौराज्येति। सनास्मन्नयामेयस्सनामहम
हंतलावण्यानतरुणानां हृदयलुठनं परिसंक्रामंती निवारयति। महमहत्तलावण्यानवनवीभंवज्ञावण्यापरिसंक्रामंती
रवानुरूपरमणाभावादिन स्तनौ गच्छंती। अत्र पूर्वार्द्धे छेकानुप्रासः उत्तरार्द्धे हृदयलुंटकीमिति रूपकं। १७६ आगतेति। आ

राम
१२२

नेत्रदृष्टिनिःसीमंतरत्नेप्रथमं तत्रैव दृष्टिपातात्। परकान्तिनीत्यनेन ऊर्ध्वितिविवेचनं स्फुटं हेमन्तारे हूंकान्याः अभिभवसंभवात्। ताटं
कपत्रं कर्णालंकारः तस्मिन्सायं छिन्नायां मणितुलाकोटियुग्मेन पुरेइत्त्वशेरणां गतिशीलानां विवेष्टकांस्पेतिमुखस्पनस्रुत्वा
न्त्राहारमुक्ता निर्मितमात्मानं लभत इति। अधरस्तानिध्यासादिभारक्त विशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुंजासमरणात्। भ्रां
तिमवतीतिभावः॥ १७७॥ जटेति। जटानुत्साभिः कान्तिभिरुपलक्षितः करोहस्तः किरणाश्च तेन धृतः कलंक एव वलयाका
रकृद्राक्षमालायेन विरहिपीडयेवागीकृतं पदं रागं विगतरक्तता विषयप्रासक्तिश्च। वियोगकुशीलं येषां ते वियोगिनो वि
षयास्तेषां त्यागपद्मिनीशश्च विशरः पाण्डुरः स्फुटं चिन्हं च उदयकालिककलौहित्यस्य गात्रपात्वा। प्रंरवत्नारासम्रहरूपकपा
लचिह्नितस्वरूपे भस्मना पाण्डुभं सेमवृ पाण्डुश्च पेत्यञ्च न श्मशानं॥ १७८॥ राजनीति। इयं तन्द्री राजनीकीदृशी अविरतं दानवाना
रासः क्रीडाशब्दोवायस्यां अतिपातिशीघ्रगामिसारावः सशब्दो यस्यां सा गजनागजश्च अतिशयेन पातिरक्षतीति। किंभू
ताऽविरतेन मदेन वराश्रस्ता। सा रात्रिस्थिरावनदाचनृत्यरिरउका॥ १७९॥ जडेति। यथा गंभीरो रयुपारत्ननिर्भरो यथा च नि
र्मलच्छायः तथा किं विधिना सुरसपानीयो जलनिधिर्निर्मितः॥ १८०॥ नयनेति। निरुद्धाशानिरुद्धदिङ्मुखः सन्याज्ञा चात्र वि

१२३

शीरणमंनष्टंतमस्तिमिरंमोहश्च।१८१।स्फुटमिति।स्फुटमित्यनेनऽस्फुटालंकारद्वयसंसर्गस्यनालंकारत्वंवैचित्र्या
नाधायकत्वादितिसूचितं।१८२।स्पष्टोल्लसदिति।स्पष्टमुल्लसंतः किरणाएववकेसरंयस्यतादृशंसूर्यबिंबमेवविसृमरीणां
कर्णिकायस्मिंस्तथाविधंमिथःसंबद्धाश्चप्रष्टिदिशावदलसमूहायस्यतत्पुनःसुरवराणांराणांभक्तस्यवंतारेणावद्धाश्च थकारमधपाव
लियत्रतत्।अत्रदिवसारविंदकरं।१८३।चक्रीति।अहिमरुचेःसूर्यस्यस्यंदनोरथस्तंत्रमवतात्।इतिसंबंधः।जगदुपकारार्थ
नित्यंप्रवर्त्तनस्यास्यचक्रकीलकपंक्तिचक्रीविष्णुः।हरीनश्वान्हरिरिंद्रः।धूर्यानश्चखनन्त्रमधनानामग्राम्ह्यूर्जरिःशिवः
नत्वनार्थंश्चइः।अस्तयुगस्थरुणसारथिंवरुणः।कुवराग्रयुगंवधनाग्रकवेरःरहःवेगमुरगाणांसमूहः।१८४।भरेण
नीहेतरुरणाआनंदस्यन्दीसुंदरश्चयइन्दुसत्सुखिसलीलमुल्लासयुक्तेउल्लासोगमनवचनादिप्रकारःयदिरमण
मंदिरंगच्छसितदात्वदीयंमेकिंप्रयोजनमभणतस्यार्थः।भोभामिविधुरागतांप्रतिजारस्यवचः।१८५।अनन्तरणथिति।शब्द
रहितमणिमेखलःनस्थानस्यगुरुत्वेलघुसंचारात्।अविरतशिंजानमंजुमंजीरइतिचपरिसरणविशेषणं।परि
सरणंगमनंभूषणानांतशिंजितंरणारणकमुत्कंठेदृशंनवपरिसरणंदृष्टामममचेतोऽकारणमुत्कंठाकुलमेतदर्थः

राम

१२३

त वालाभानइन: परंभर्तृगृहगमनाद्वेतिभाव:।१८६ भुजंगमेति। सरंभा: दंभसहिता: दुरंतनानां दु:खप्राप्त्यां न:करणानां निर्णय
नोपि निश्चयत्वेनोपि जैनो: प्रसभं बलात् प्रभुरेवइति पाठे आपातत: कर्षसंक्रांति: सर्पमरोरिव ग्राहयुक्तसज्जलान दीवकांतेर
पंभ: परवाच्यत्वात्।१८७ आडालैरिवेति। ज्ञातिन्यूनोदाहरणमिदं वद्धीति परिमाणन्यूनोदाहरणं।१८८। अयमिति। ज्ञात्य
धिकोदाहरणं। कल्पभेदेनत्वस्य भेदेनत्वमत्वस्य ज्ञातित्वात्।१८९। पातालमिवेति। परिमाणाधिक्योदाहरणं।१९०। समुन्निरिति
मून धर्मत्वोदाहरणमिदं। जीमूतोमेघ: अंशुमान्सूर्य:।१९१। सपीनवासाइति। अधिकधर्मत्वोदाहरणमिदं।१९२। चिंतार
त्वमिवेति। अत्र चुनत्वाख्य: साधारणो धर्म: पुल्लिंगावरुद्धे उपमेयमात्रे अन्वेति। ननु विरुद्धलिंगावरुद्धे उपमाने। पुरस्तान्वि
तचुनत्वस्य नपुंसकत्वविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतेर्भग्नप्रक्रमत्वं
१९३। सत्कवइति अत्र वहत्वविशिष्टस्य द्वत्वस्य साधारणधर्मस्य वहत्वावरुद्धसत्कुवेवान्वयान्तेकत्वावरुद्धेव ध्वरूपेउ
पमानेइति प्रागवद्भग्नप्रक्रमत्वं।१९४।। गुरोरिति। अत्र गुणारत्नशब्दयोरुपमेयोपमानवाचकयोर्लिंगभेदेपि अन
ये रिति गुणारत्नसाधारणधर्मवाचकस्य लिंगद्वयेपि तुल्यरूपत्वान्नदोष:। अस्याभिरसदृशा: अस्यासांवैषेरसदृशा: ज

१२४

दीयो वेपदस्तु पमेयं। विभ्रमादस्तु पमानं। असहदशइतिमधुरनाम्नतइति रथनइति साधरणधर्माभिधायीनि पदान्युभयत्राप्यन्वितानि तत्र वचनभेदे पिरूपसाम्यान्नदोषः। अत्रासहदशइति अजंतत्वएकवचनं तं। हलंतत्वे बहुवचनं तं। एवं मधुरनाम्नतइत्यपि। रथनइति रथधारणोइत्यस्यपरधति अयथाक्रममात्मने पदेकवचनबहुवचनयोरपि रूपं। अत्र श्लेषोपमोपपादकइतिबोध्यं। १९५ अजिथ्यिमिति। कांकुत्स्थान्तु शानत्कुमुद्दती कुमुदनागकन्या प्रसादं वेमत्स्वयघप्पतीनपश्चिमरात्रियामात्तु चेतनाप्रसादनायेति न कालभेदः। तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादथापिप्रसादमाप्रोतीतिकालभेद एवेतिभावः। १९६ प्रत्यग्रेति। अभिनवस्नानविशेषेणशुद्धामूर्तिः शरीरं यस्याः कौसंभरागेणारुचिरः सुरत्नस्तुकशांतोयस्याः नूतनकिशलययुक्तशाखाप्रभवालतेवअत्रेति तस्माद्दिभ्राजतेइतिपाठोयुक्तः। नचदेवीसंबोधोक्तेस्तत्रप्रथमपुरुषार्थानन्वयः हेदेविभवतीभ्राजतइत्यन्वयसंभवात्। भवदर्थस्यसंबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वेनतत्रतदन्वयसंभवात्। १९७। विधिभेदं दर्शयति गंगेवेति। आशीर्विहितस्यलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वान्नीत्तावेवान्वयोनतु विद्यमानेगंगाप्रवाहे। एवं चयथागंगाप्रवहतितथाकीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थेविधेर्भेदइतिभावः। १९८।

राम

१२४

युधिष्ठिर इवेति। अत्रोपात्तं सत्यवादित्वमेव साधर्म्यं तच्च भिन्नकालत्वेन युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्। धर्मो नरेन्तु
नास्त्येवेत्यभिमानः॥१९९॥ ग्रसामीति। स्पष्टं॥२००॥ निपेतुरिति। अस्याद्रिवेत्युत्प्रेक्षानुरणद्वारा कर्षरेणोविलंबः स्यादिति
धनुर्मण्डलं परिवेषस्तद्विंबप्रतिबिम्बभावापन्ने दिनार्धभाजः मध्याह्नभाजः॥२०१॥ उदयायेति। मुकुलं मुकुलभावापन्न
मेव कंनीतत्वं॥२०२॥ दिवाकरादिति। अत्रेदरप्पचनन्त्ताविषयमप्युत्प्रेक्षा॥२०३॥ स्पृशन्तीति। तिग्मरश्चौ सूर्ये ककुभो दिङ्गाक
रैः स्पृशन्ति सति दिनश्रिया ग्रीष्मदिवसश्रिया अननुमानपरिग्रहया स्थितं करैर्हस्तैः रश्मिभिश्चतापो ज्वालारवेदु
स्य मानं परिमाणं कोपश्चाचिरया दीर्घया चिरकालीनया च। ग्रीष्मवर्णनमिदं। अत्र सूर्ये स्पर्शकारेण स्त्री स्पर्शकारित्व
नायकोचितं विशेषणं दिशां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वेनापि कायोगं विशेषणं सूर्ये पुल्लिंगपरिग्रहः दिशां स्त्रीलिंगप
रिग्रहः॥२०४॥ स्वयं चेति। अत्रोपमानपूर्वोपादाने समासोक्तिः॥२०५॥ आहूतेष्विति। विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु परः
अग्रेतस्य यानं आगच्छन्मङ्गारकोनवायनेनरणामरीणः कांचादिमणिः प्रवालं वा मणीनां मध्ये धारितं नैवावसन्नम
णीनां रत्नानां तच्च कांतिं धत्ते रव घोतितो पिनेजरिवनाम ग्निसूर्यादीनां मध्येऽपि शब्दादग्रे वा प्रचलितं तु गंतुं नकंपनेन

१२५

विम्पति। एतत्सामान्यमन्येतत्तं अविचारितशब्दार्थगतविशेषं प्रभुमिवधिकअवाघपारव्रयेपियत्रेनादेःप्रशंसा॥ २०६॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकनारोजिभट्टकृते उदाहरणप्रदीपे दशमउल्लासः॥

काव्यप्रदीप

काव्य व. २